

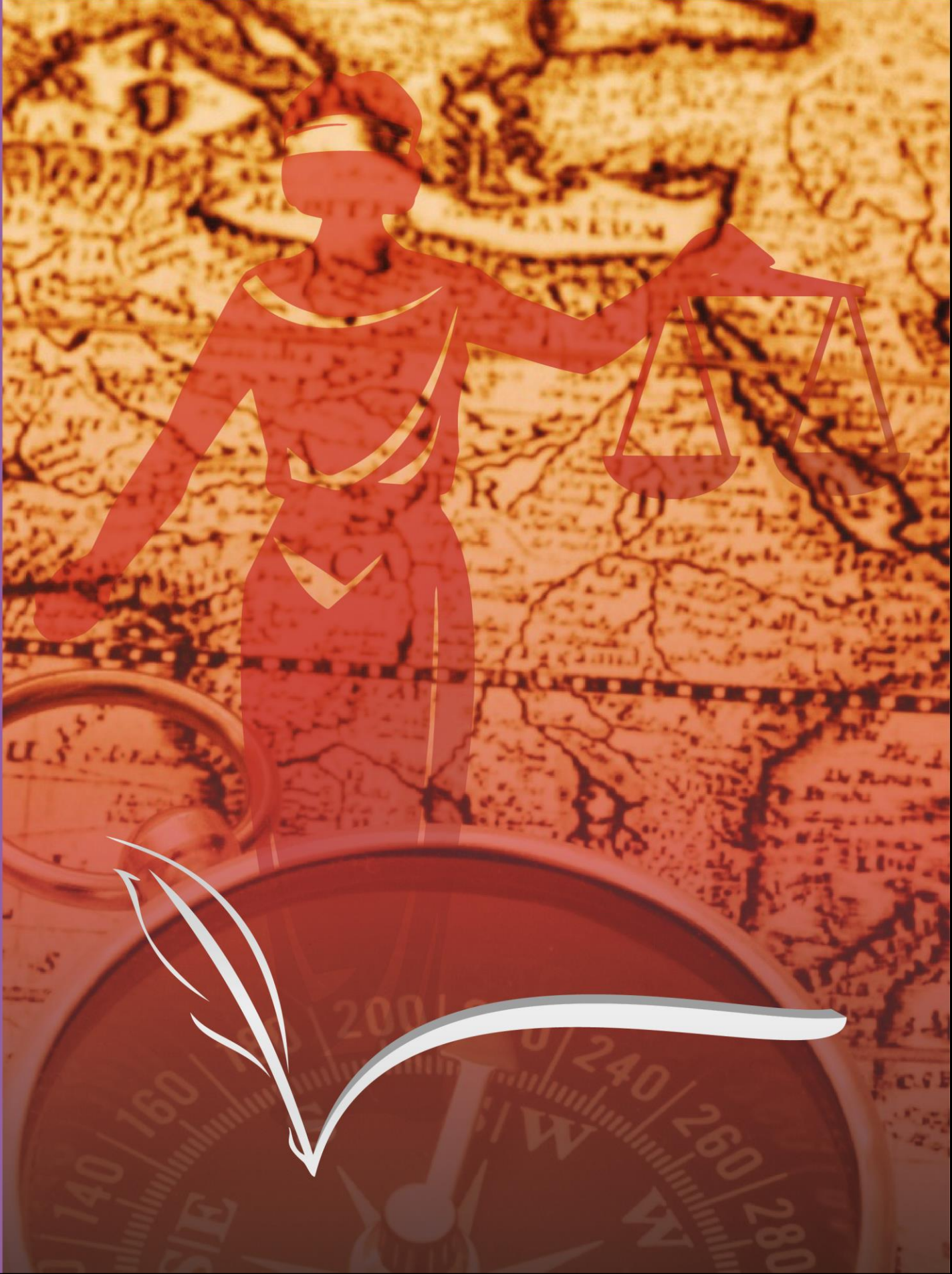
SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi
Journal of Strategic and Social Researches

Vol 8
Issue 1
March 2024
ISSN 2587-2621

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi
Journal of Strategic and Social Researches

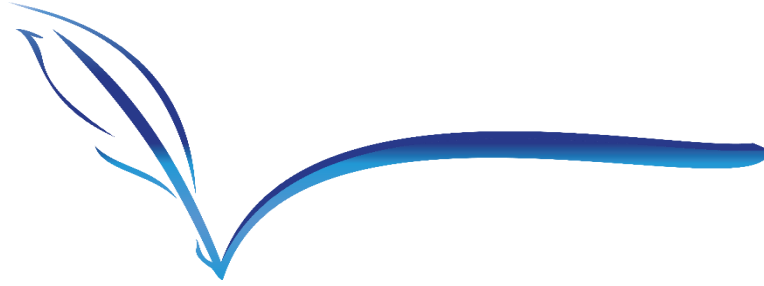

Vol 8
Issue 1
March
2024

SSAD

STRATEJİK VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Journal of Strategic and Social Researches

ISSN 2587-2621

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup dörder aylık dönemler halinde (Mart-Temmuz-Kasım) yılda üç sayı olarak elektronik ortamda yayınlanan akademik, hakemli ve uluslararası dergidir.

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi'nde yayınlanan yazıların dil, bilim ve hukuki sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi'ne aittir.

Yazarlar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz veya çoğaltılamaz.

Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir.

Dergiye gönderilen yazılar iade edilmez.

The Journal of Strategic and Social Researches (SSAD) is an academic, refereed and international journal published electronically three times a year (March-July-November). Linguistic, scientific and legal responsibility of the articles published in the SSAD belongs to the authors, and the publication rights belong to the SSAD.

Articles may not be published or reproduced in whole or in part in any way without the written permission of the publisher.

The Editorial Board is free to publish or not publish the articles submitted to the journal.

Works sent to the journal are not returned.

Journal of Strategic and Social Researches indexed by

International Scientific Indexing, EBSCO, ResearchBib, I2OR, Google Scholar, ISAM, ESJI, ROAD, Crossref, Maktaba, Academic Journal Index, Sobiad

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi / Journal of Strategic and Social Researches

Cilt 8, Sayı 1, Mart 2024 / Vol 8, Issue 1, March 2024

SSAD

STRATEJİK VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Journal of Strategic and Social Researches

ISSN 2587-2621

www.dergipark.gov.tr/sisad

sisaddergi@gmail.com

Sahibi | Owner

Doç. Dr. Mehmet Ali KARAMAN

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

İstiklal Yerleşkesi 15130 BURDUR

Baş Editör | Editor in Chief

Doç. Dr. Mehmet Ali KARAMAN Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Editör | Editor

Dr. Öğr. Gör. M. Abdullah KÜNDEYİ Afyon Kocatepe Üniversitesi

Alan Editörleri/Field Editors

İktisadi ve İdari Bilimler

İzzet GÜMÜŞ (Prof. Dr. İstanbul Gelişim Üniversitesi - Türkiye)

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri

Tuncay GÜLOĞLU (Prof. Dr. Yalova Üniversitesi - Türkiye)

Makro Ekonomi

Lale VELİYEVA (Doç. Dr. Sumgayit Devlet Üniversitesi - Azerbaycan)

İşletme

İzzet GÜMÜŞ (Prof. Dr. İstanbul Gelişim Üniversitesi - Türkiye)

Uluslararası İlişkiler

Tuncay Ercan SEPETÇİOĞLU (Prof. Dr. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi - Türkiye)

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

Mehmet Akif KİREÇCİ (Prof. Dr. Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi-Türkiye)

Sosyoloji

Ümit AKCA (Prof. Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi - Türkiye)

Felsefe

Süleyman Ertan TAĞMAN (Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi - Türkiye)

Sanat Tarihi-Arkeoloji-Mimari

Abdullah Şevki DUYMAZ (Prof. Dr. Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi - Türkiye)

İletişim

Burhanettin Aykut ARIKAN (Prof. Dr. Türk Alman Üniversitesi - Türkiye)

Eğitim Bilimleri

Said TAŞ (Prof. Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi - Türkiye)

Tarih

Gürsoy ŞAHİN (Prof. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi - Türkiye)

Coğrafya

Erkan YILMAZ (Doç. Dr. Ankara Üniversitesi - Türkiye)

Türk Dili ve Edebiyatı

Abdülkadir EMEKSİZ (Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi - Türkiye)

Yazı İşleri | Editorial Office

Prof. Dr. Abdullah Şevki DUYMAZ
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Türkçe Dil Editörü | Turkish Language Editor

Öğr. Gör. Fatma Zehra KÜNDEYİ
Afyon Kocatepe Üniversitesi

MA. Birgül YILMAZ

İngilizce Dil Editörü | English Language Editor

Doç. Dr. DMITAR TASIĆ
Philosophical Faculty, University of Hradec Kralove, Çek Cumhuriyeti

Doktorant Umut Sergen DAL
Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Mizanpaj Editörü | Layout Editor

Doğukan Celal ÇETİN

Yayın Kurulu | Editorial Board

Prof. Dr. Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ (Tuzla Üniversitesi - Bosna-Hersek)

Prof. Dr. Esmâ IGUS (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi - Türkiye)

Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN (Afyon Kocatepe Üniversitesi - Türkiye)

Prof. Dr. Redzep SKRIJELJ (Novipazar Devlet Üniversitesi - Sırbistan)

Prof. Dr. Ümit AKCA (Süleyman Demirel Üniversitesi - Türkiye)

Doç. Dr. Armend MEHMEDİ (Pristina University - Kosova)

Doç. Dr. Dimitar ATANASSOV (Sofya Üniversitesi - Bulgaristan)

Doç. Dr. Lale VELİYEVA (Sumgayıt Devlet Üniversitesi - Azerbaycan)

Doç. Dr. Memli KRASNİQİ (Pristina Üniversitesi - Kosova)

Doç. Dr. Mirza DZANIĆ (Tuzla Üniversitesi - Bosna Hersek)

Doç. Dr. Nurhodja AKBULAEV (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)

Doç. Dr. Sevcin YILDIZ (Akdeniz Üniversitesi - Türkiye)

Sekreteryâ | Secretary

Doktorant Ali Rıza BİLGİN (Süleyman Demirel Üniversitesi)

Bu Sayının Hakemleri | Reviewers of the Issue

Prof. Dr. Ali AÇIKEL (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)

Prof. Dr. Bahattin YAMAN (Süleyman Demirel Üniversitesi)

Prof. Dr. Bülent ARI (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Feyza KURNAZ ŞAHİN (Afyon Kocatepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Kürşat ÖZDAŞLI (Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)

Prof. Dr. Lütfiye GÖKTAŞ KAYA (Karabük Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet MERCAN (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Süleyman Demirel Üniversitesi)

Doç. Dr. Ekrem Yaşar AKÇAY (Hakkari Üniversitesi)

Doç. Dr. Gökmen KANTAR (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi)

Doç. Dr. Güler YILMAZ ÇALIŞKAN (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)

Doç. Dr. Hadi BELGE (Amasya Üniversitesi)

Doç. Dr. Lokman TAY (Akdeniz Üniversitesi)

Doç. Dr. Resul BABAOĞLU (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)

Doç. Dr. Şerife MEMİŞ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Uğur ALTUĞ (Çankırı Karatekin Üniversitesi)

Dr. Çağlar ÖNGEL

Dr. Öğr. Üyesi Gül Hanım GÖKTAŞ CENGİZ (Süleyman Demirel Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Güngör GÖÇER (Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi İlyas AK (Atatürk Üniversitesi)

Dış Temsilcilikler | Country Representatives

Almanya: Uğur Berk KALELİOĞLU (M.A. Duisburg-Essen Üniversitesi)

Azerbaycan: Lale VELİYEVA (Doç. Dr. Azerbaycan Sumgayıt Devlet Üniversitesi)

Bosna Hersek: Amira Turbic HADZAGIC (Prof. Dr. Bosna Hersek Tuzla Üniversitesi)

Gürcistan: Valery MODEBADZE (Prof. Dr. Saint Andrew the First Called University)

Togo: Tete Jean Philippe GUNN (Ph. D.)

İÇİNDEKİLER | CONTENTS

Murat Ali YÜLEK & Betül GÜR

MOĞOL İSTİLASININ ANADOLU EKONOMİSİNE ETKİLERİ: ANADOLU'DA
SELÇUKLU BARIŞI'NI MOĞOL BARIŞI MI ORTADAN KALDIRDI?

The Impact of the Mongol Invasion on the Anatolian Economy: Has the Mongol Peace
Destroyed the Seljuk Peace?

ss. 1-23

Murat HANİLÇE & Turan İBRAHİMZADE

İSTANBUL'DA 1833'TE BİR HAMAM ve BERBERHANEDE BİR GÜN
-RUS SEYYAH KONSTANTİN BAZİLİ'NİN GÖZÜNDEN-

A Day in a Bathhouse and Barbershop in Istanbul in 1833
-Through the Eyes of Russian Traveler Konstantin Bazili-

ss. 25-42

Eminalp MALKOÇ

KENDİ DÖNEMİNİN BASIN GÖRSELLERİYLE MUSTAFA KEMAL (ATATÜRK) VE
CUMHURİYET

Mustafa Kemal (Atatürk) and the Republic with Press Images of His Period

ss. 43-64

Buket ÇELİK

DİVAN-I HÜMAYUN'A ŞİKAYET İLETME YÖNTEMLERİ VE MEVSİM ŞARTLARININ
TAŞRADAN GELEN ŞİKAYETLERE ETKİSİ

Methods of Submitting Complaints to the Divan-ı Hümayun (Imperial Council) and the Effect
of Seasonal Conditions on Complaints Coming from the Provinces

ss. 65-79

Ramazan Hüseyin BİÇER

**KURULUŞU DÖNEMİNDE HAREMEYN EVKAF MÜFETTİŞLİĞİ VE MÜFETTİŞLERİN
KİMLİĞİ (1589-1622)**

Haramayn Awqaf Inspectorship During its Establishment and the Identity of Inspectors
(1589-1622)

ss. 81-98

Mücahit ARMAĞAN & Fazilet Cemile ARMAĞAN

EĞİRDİR BAHRİYE MÜFREZESİ

Egirdir Navy Detachment

ss. 99-109

Nazım BOY

**OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE AMASYA'DA BULUNAN KİLİSELERİN
ONARIMLARI**

Restorations of Churches in Amasya According to Ottoman Archive Documents

ss. 111-133

Çiğdem Belgin DİKMEN & Ferruh TORUK

**AKSEKİ AKŞAHAP MAHALLESİ GELENEKSEL KONUTLARININ KIRSAL MİRAS
KAPSAMINDA KORUNMASINA YÖNELİK ÖNERİLER**

Recommendations for Conservation of Traditional Houses in Akseki Akşahap Neighbourhood
within the Scope of Rural Heritage

ss. 135-161

Hüseyin KARAGÖZ

**İSTİSMARCI YÖNETİMİN İŞTEN AYRILMA NİYETİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: BANKA
ÇALIŞANLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

The Effect of Abusive Supervision on Intention to Quit: A Research on Bank Employees

ss. 163-174

Merve Battal SİRKECİ & Muharrem GÜRKAYNAK

**BOSNA-HERSEK’TE DEMOKRASİ VE BARIŞ: 2022 SEÇİMLERİ ÜZERİNDEN BİR
DEĞERLENDİRME**

Democracy and Peace in Bosnia-Herzegovina: An Evaluation on the 2022 Elections

ss. 175-195

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 8 Issue 1, March 2024

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 11.12.2023

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 06.02.2024

DOI: 10.30692/sisad.1403120

**MOĞOL İSTİLASININ ANADOLU EKONOMİSİNE ETKİLERİ:
ANADOLU'DA SELÇUKLU BARIŞI'NI MOĞOL BARIŞI MI ORTADAN
KALDIRDI?**

*The Impact of the Mongol Invasion on the Anatolian Economy: Has the Mongol Peace
Destroyed the Seljuk Peace?*

Murat Ali YÜLEK

Prof. Dr.

OSTİM Teknik Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İngilizce İktisat Bölümü

ORCID ID: 0000-0001-7533-5882

murat.yulek@ostimteknik.edu.tr

Betül GÜR

Prof. Dr.

İstanbul Ticaret Üniversitesi

İşletme Fakültesi, İktisat Bölümü

ORCID ID: 0000-0002-4215-3385

bqur@ticaret.edu.tr

Atıf/Citation: Murat Ali Yülek & Betül Gür (2024), “Moğol İstilasının Anadolu Ekonomisine Etkileri: Anadolu’da Selçuklu Barışı’nı Moğol Barışı Mı Ortadan Kaldırdı?”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S.1, Mart 2024, s.1-23.

Öz: Moğol istilası dünya tarihinde olduğu gibi Anadolu tarihinde de önemli izler bırakmıştır. Tarihçiler, 13. yüzyılda başlayan Moğol istilasının özellikle uluslararası ticareti artırıcı etkileri sebebiyle Moğol Barışı kavramının ortaya çıktığını ileri sürerler. Moğol istilası öncesinde Anadolu’daki iktisadi gelişim seviyesi bugünkü Suriye ve Irak gibi ülkelerin sınırları içinde kalan bölgelerle eşit, Doğu ve Batı Avrupa’dan ise daha yüksek düzeydeydi. Bizans İmparatorluğu yönetimindeki Anadolu ekonomisi 10. yüzyıldan sonra nispi olarak zayıflamaya yüz tutmuşken,

Anadolu Selçuklu döneminde izlenen iktisadi ve içtimai alanlardaki kalkınmacı siyasalar sayesinde tekrar güçlenmişti. Dolayısıyla, Anadolu'da Moğol istilası öncesi dönemi Selçuklu Barışı dönemi olarak adlandırmak mümkündür. Bu çalışmada, Moğol istilasının, Anadolu'da Selçuklu Barışı sırasında ulaşılan iktisadi gelişim seviyesi üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Çalışmada, İlhanlı Devleti'nin Anadolu'yu vergi gelirleri ve servet transferi yoluyla sömürü kaynağı olarak gördüğü, bu nedenle Selçuklu Barışı sırasında Anadolu'da sağlanan iktisadi kazanımların Moğol istilası sonrasında gerek doğrudan gerekse dolaylı yollarla yok olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Başka bir deyişle, Moğol Barışı Anadolu'da Selçuklu Barışı'nı ortadan kaldırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Moğol istilası, Moğol Barışı, Selçuklu Barışı, Anadolu Ekonomisi, Uluslararası Ticaret.

Abstract: Mongol invasion left deep traces in the world history including in Anatolia. There is a near-consensus among historians that the Mongol invasion brought about the "Mongol Peace" in vast territories due to its positive impact on international trade. Prior to the Mongol invasion, the level of economic welfare in Anatolia was equivalent to the neighboring regions of today's Syria and Iraq; and was higher than that in Eastern and Western Europe. While the Anatolian economy had weakened after the 10th century in the Byzantine period, it regained a significant momentum with the policies of Anatolian Seljuk rulers. Therefore, it is possible to designate the period just before the Mongol invasion in Anatolia as the rising "Seljuk Peace". This study aims to assess the impact of the Mongol invasion on the Anatolian economy. The results reveal that the economic gains achieved during the Seljuk Peace vanished after the Mongol invasion, as the Ilkhanid State considered Anatolia as a source of economic exploitation through tax revenues and wealth transfer. In other words, the Mongol Peace has destroyed the Seljuk Peace in Anatolia.

Keywords: Mongol Invasion, Mongol Peace, Seljuk Peace, Anatolian Economy, International Trade.

GİRİŞ

Dünya tarihindeki en önemli hadiselerden birisi Moğol genişlemesidir. Moğol İmparatorluğu, 1206'da Cengiz Han'ın Büyük Kurultay'ı toplanmasının ardından kısa zamanda dünyanın en önemli askeri gücü haline gelmiştir. Askeri zaferler özellikle Ön Asya, Yakın Doğu ve Orta Doğu coğrafyalarında sosyal, siyasi ve iktisadi açılardan derin izler bırakmıştır. Bu izler özellikle vergi sistemi, gümrük idaresi, devlet kurumları ve yerleşik halkın iktisadi durumu üzerinde görülmüştür (Ali-Zâde, 1961, s. 253).

Moğol saldırıları öncesinde, 12. yüzyıl itibariyle Anadolu toprakları büyük ölçüde Anadolu Selçukluları yönetimindeydi. Selçuklular, 13. yüzyıl başlarında Antalya'yı ve Alanya'yı (Alâiye) topraklarına katarak önce Akdeniz, daha sonra Sinop'u alarak Karadeniz yolunu açtılar. Böylece Karadeniz'in kuzeyinden Mısır'a kadar uzanan kuzey-güney ticaret yolları Anadolu'da tekrar canlandı. Öte yandan, Sivas'tan sonra Erzincan ve Erzurum'un da fethedilmesiyle, Anadolu, İran, Hindistan ve Çin'e uzanan ticaret yolları üzerinde tekrar öne çıktı.

Anadolu Selçukluları öncesinde, Bizans'ın Anadolu'daki hâkimiyeti siyasi, askeri ve iktisadi açıdan İstanbul (Konstantinopolis) odaklıydı. Bu yüzden, Anadolu ekonomisi ve kalkınması Bizans yönetimi nezdinde önemli bir gündem maddesi değildi. Selçuklu hakimiyetine geçtikten sonra ise Anadolu'da eğitim kurumlarıyla birlikte tarım, sanayi (zanaat) ve ticareti kapsayan bir iktisadi kalkınma süreci başlamış ve Anadolu önemli bir ekonomik güce kavuşmuştur. Selçuklu hakimiyetinin getirdiği barış ve istikrar ortamında sağlanan bu iktisadi gelişme süreci *Selçuklu Barışı* olarak ifade edilebilir. Ancak, Moğol istilasından kaçarak Anadolu'ya gelmiş olan kalabalık Türkmen gruplarının iskânı sorunu sonrasında, devlet üzerinde otorite sahibi olan Emir Sadeddin Köpek'in yanlış politika ve kanlı icraatlarıyla ortaya çıkan Babai İsyanı (1237-1241) ile kalabalık bir Türkmen isyanının devleti istikrarsızlığa sürüklemesi Köseadağ Savaşı öncesi devleti yıpratmıştır. Moğollar, Yassı Çemen Savaşı (1230) sonrasında Selçuklu topraklarına akınlar yapmaya başlamıştır. Nihayetinde, 1243'te gerçekleşen Köseadağ Savaşı'nda II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in yanlış savaş stratejisiyle Anadolu Selçukluları Moğollar karşısında yenilgiye uğramış ve Anadolu Selçuklularının İlhanlılara bağlı bir vassal devlet olma süreci başlamıştır.

Savaş sonrasında Moğollar Anadolu Selçuklu Devleti üzerindeki iktisadi baskılarını giderek arttırmıştır (Albayrak, 2019, s. 204; Favereau, 2021, s. 159; Gül, 2010, s. 109). İlhanlıların uyguladıkları politikalarla Anadolu'nun iktisadi kaynaklarını sistemli bir şekilde sömürmeye başladığı söylenebilir. Bunun sonucu olarak, siyasi ve iktisadi yapısı tamamen bozulan Anadolu Selçuklu Devleti 1308 yılında yıkılmıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasının ardından Anadolu'nun kontrolü 1335 yılına kadar İlhanlıların eline geçmiştir.

Moğol istilasının Anadolu ekonomisinde yol açtığı önemli değişiklikler ve bunların etkileri akademik yazıda göreceli olarak çok fazla ele alınmamıştır. Bu sebeple bu çalışmada, Moğol istilası öncesi ve sonrasında Anadolu'nun iktisadi durumu karşılaştırılmıştır. Çalışmada konuya Moğol Barışı (Pax-Mongolica) ve Selçuklu Barışı kavramları üzerinden özgün bir bakış açısı getirmek hedeflenmiştir. Bu bakımdan bu çalışmada aşağıdaki sorular üzerinde durulmuştur:

- Anadolu'da Selçuklu döneminde iktisadi anlamda bir Selçuklu Barışı kavramından bahsedilebilir mi?
- Selçuklu Barışı'nın sağlanmasında Anadolu Selçuklu Devleti'nin iktisadi politikalarının etkisi nedir?
- Moğol istilasının Anadolu ekonomisine hangi etkileri olmuştur? Bu bağlamda istila sonrasında İlhanlıların Anadolu'ya ilişkin stratejisi nasıl ele alınabilir?

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi kullanılmıştır. Doküman analizi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 217). Çalışmada birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Araştırma dönemine ilişkin birincil kaynak olarak çeşitli dillerde pek çok temel kaynak eser bulunmaktadır. Vakayinameler bunların en önemlilerindendir. Çalışmada Farsça yazılmış Selçuklu ve İlhanlı vakayinamelerinden faydalanılmıştır. Bu çerçevede İbn Bîbî'nin 1282'de tamamladığı *El-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye (Selçuknâme)* ile İbn Bîbî'den sonra Selçuklular hakkındaki ikinci en önemli kaynak olarak değerlendirilmekte olan ve 1323'de İlhanlı Anadolu Valisi Timurtaş'a sunulan Kerîmüddin Mahmud-i Aksarâyî'nin *Müsâmeretü'l-Ahbâr* isimli Selçuklu vakayinamelerinin yanı sıra Alâeddin Atamelik Cüveynî tarafından 1259'da tamamlanan *Tarih-i Cihân Güşa* ve 14. yüzyıl başlarında tamamlanan Reşîdîdîdin Fazlullâh b. Ebu'l-Hayr İmâmüddin el Hemedânî'nin *Câmiu't-Tevârih*, isimli İlhanlı vakayinamelerinden kullanılmıştır. Sikke kataloglarından İsmail Galib'in miladî 1892 tarihli *Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye* ve Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın 17. yüzyılda yazdığı *Câmiu'd-Düvel*'in yanı sıra, İpek Yolu'nu takiben doğuya seyahat eden ve Kubilay Han'la görüşen Marco Polo'nun seyahatnamesinden yararlanılmıştır. Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfî El-Kazvî'nin Moğollar döneminde Selçukluların iktisadi durumu hakkında bilgi verdiği *Nüzhetü'l-Kulûb* adlı eserinin Türkçe tercümesinin bulunmaması sebebiyle Ali-Zâde (1961), Togan (1931), Arıcanlı Togan (1984), Turan (1946), Baykara (1990, 2019), Barthold (2020), Kolbas (2006), Kolbas (2022) gibi konuya ilişkin ulusal ve uluslararası literatürde yer alan temel ikincil kaynaklardan da faydalanılmıştır.

Araştırmanın amacına yönelik belirlenen sorular çerçevesinde çalışmada ilk olarak Moğol istilası öncesinde Anadolu Selçukluları döneminde Anadolu'nun iktisadi durumu Selçuklu Barışı kavramı bağlamında ele alınmıştır. Ardından Moğol istilası sonrası dönem incelenmiş ve istilanın Anadolu ekonomisi üzerine olumlu ve olumsuz etkileri açıklanmıştır. Sonuç kısmındaysa, istila öncesi ve sonrası durum karşılaştırması yapılarak Moğol istilasının nihai ekonomik etkisi Selçuklu Barışı kavramı üzerinden değerlendirilmiştir.

Moğol İstilasından Öncesinde Anadolu Ekonomisi: Anadolu Selçukluları ve Anadolu'da Selçuklu Barışı

Anadolu, tarih boyunca uluslararası ticaret yollarının önemli bir kesişim noktasında yer almış, zengin ekonomik fırsatlara sahip topraklardır. Öte yandan, Bizans İmparatorluğu İstanbul odaklı bir siyasete ve ekonomiye sahipti. Batı Roma'da tüm yolların Roma'ya çıktığı gibi Doğu Roma İmparatorluğunda da bütün yollar İstanbul'a çıkıyordu. Zengin Anadolu topraklarının imparatorluk açısından önemi, İstanbul'daki merkezi ne derecede desteklediği ile belirleniyordu. İmparatorluk, Anadolu topraklarına iktisadi anlamda verimliliği artırıcı önemli kamu yatırımları yapmıyordu. Ancak tarım devriminin başladığı bölgede yer alan Anadolu topraklarında tarım önemli bir iktisadi faaliyeti ve Bizans, vergi gelirlerinin önemli bir kısmını tarımdan elde etmekteydi.

Avrupa ile Doğu dünyası arasındaki ticaret arttıkça, Anadolu'dan geçen ticaret yolları Bizans ekonomisine daha büyük fayda sağlıyordu. Uzun mesafeli ticarete deniz yolu, bölgesel ve yerel ticarete ise kara yolu kullanılıyordu. Gemi taşımacılığı ve liman bakımından uygun nehirlerle sahip kıyılar uzun mesafeli ticarete deniz taşımacılığı açısından avantaj sağlıyordu. İstanbul'un gelişmesiyle birlikte Doğu ticaret yollarının önemi artmıştı. Böylece Hindistan, Kızıldeniz, İskenderiye ve İstanbul güzergâhında ticari faaliyetler yoğunlaşmaya başladı. Ayrıca Anadolu'da kuzeybatı-güneydoğu yönünde bir rota gelişti (Güran, 2012, s. 21). İskenderiye ile İstanbul arasında ise Kıbrıs, Likya kıyıları, İstanköy, Bozcaada ve Çanakkale'den geçen bir deniz yolu hattı oluştu. Diğer güzergâhlar ise İtalya, Sicilya ve Afrika'ya kadar uzanıyordu (Laiou ve Morrisson, 2020, s. 47). İstanbul ise önemli bir uluslararası ticaret merkeziydi. Uzak Doğu'dan gelen mallar İpek Yolu güzergâhından Afganistan, İran, Suriye ve Anadolu'ya taşınıyordu. İpek Yolu'nun diğer kolu ise İran, Irak ve Antakya üzerinden Akdeniz'e; Tebriz ve Trabzon üzerinden Karadeniz'e ulaşıyordu. Müslüman Araplar, ticaret yollarının kontrolünü 7. yüzyıldan itibaren ele geçirseler de, Bizans yönetimi altında olan Anadolu topraklarında ticaret kesintiye uğramamıştı. Ancak ticaret yollarının bir kısmı daha kuzeye kaydı. Trabzon, Giresun, Sinop, Amasra, Ereğli ve Ünye, Bizans'ın Karadeniz'deki önemli limanlarıydı. Avrupa'dan gelen ticari mallar, Venedik gemileriyle Akdeniz ve Ege'ye ulaşıyordu. İzmir, Efes, Milet, Kuşadası, Foça, Antalya, Silifke ve Lapseki Ege ve Akdeniz kıyılarındaki önemli limanlardı. Bununla birlikte, Arapların Akdeniz ticaretini kontrollerine almasıyla birlikte Asya'dan ithal edilen malların, Bağdat üzerinden Suriye limanlarına, Avrupa'ya ve Mısır'a taşınmaya başlanması, Anadolu'nun özellikle orta ve batı kesimlerinde ticari faaliyetlerin zayıflamasına neden oldu (Aksoy, 2019, s. 191; Baskıcı, 2016, s. 200, 201). Bu itibarla, Anadolu ekonomisinin 11. yüzyılın başlarında Batı Avrupa'dan önemli ölçüde daha gelişmiş olması muhtemeldir. Maddison'ın (2011) rakamlarına bakılırsa, 11. yüzyılın başlarında Anadolu'da gayri safi yurt içi hasıla (GSYH), Batı Avrupa ve dünya ortalamasından yaklaşık yüzde 50 daha yüksekti.

Özellikle 9. ve 11. yüzyıllar arasında Karadeniz ticaretinde mutlak egemen olan Bizans, Doğu Akdeniz'de de ticaret açısından hâlâ güçlüydü. Ayrıca, Arapların ardından Venedik ve Cenevizlilerin Akdeniz ticaretinde artan hakimiyetleri Bizans'ın deniz ticaretinde zayıflamasına sebep oldu. Diğer yandan, 10. yüzyıldan sonra Avrupa'da yaşanan ticaret devrimi ile İtalya başta olmak üzere Avrupa, geleneksel geçim ekonomisi dönemini geride bırakarak ekonomik büyüme dönemine girdi (Lopez, 1976, s. 106). Arapça rakamların ve Arap şirket türlerinin Avrupa'da kullanılmaya başlamasıyla (Yülek, 2019) muhasebe, ticaret ve sermaye birikimi süreci hızlandı. Bu gelişmelerle birlikte Bizans hakimiyetindeki Anadolu ekonomisi nispeten gerilemeye başladı ve Avrupa ülkeleri ile arasındaki ekonomik uçurum daralma sürecine girdi.

Harris (2014), 10. yüzyıldan itibaren yükselen Venedik ticaret filolarının hakimiyetinin, 10.-13. yüzyıllar arasında İtalyan tüccarlara verilen ve sürekli genişleyen ticari imtiyazların ve 11. yüzyılda başlayan Haçlı Seferleri'nin Bizans ekonomisinin zayıflamasına yol açtığını ileri sürer. İlaveeten, 10. yüzyıldan itibaren tarıma elverişli toprakların aristokratların kontrolüne geçerek küçük çiftçilerin ortadan kaybolduğu feodal dönemde, Bizans İmparatorluğu'nda tarımsal

üretim ve verimlilik de düşmüştür. Temelde tarıma dayanan Bizans ekonomisinin ticari gerilemesiyle eş zamanlı bu durum, Bizans ekonominin uzun dönemli çöküş sürecinin başlangıcı sayılabilir.

Özdemir'e göre (2020), ekonominin bozulması imparatorluğun askeri gücünü de zayıflatmıştır. Bunun sonucunda Bizans'ın bölgesel hegemonyası da ortadan kalkmıştır. Bizans'ın Normanlara karşı giriştiği rekabette Venediğe büyük imtiyazlar vermek zorunda kalmasının ardında da temelde gerileyen ekonomisinin tetiklediği askeri güç zayıflaması olgusu yatmaktadır. 1082 tarihli Bizans-Venedik Anlaşması Bizans'ın ekonomik gücünün zayıflamasının bir göstergesidir.

Doğu'da Türkler ile Batı'da Normanlar arasında sıkışan Bizans İmparatorluğu, 12. yüzyıldan itibaren Antalya ve Antakya gibi Akdeniz limanlarının da kontrolünü kaybetti. Bizans'ın elinde uluslararası deniz ticaretinin tek kapısı olarak birkaç Karadeniz limanı kaldı. 1261'de İstanbul'un Latinler'den geri alınmasına yardımcı olan Cenevizlilere, Karadeniz'de ticari ayrıcalıklar verilmesi neticesinde Bizans, Karadeniz ticareti ve deniz taşımacılığı imkanlarını da kaybetti. Ancak Bizans gemileri, çoğunlukla yakın limanlar arasında olmak üzere kıyılarda taşımacılık faaliyetlerine devam etti (Baskıcı, 2016, s. 201, 202, 212-213).

Bizans'ın Anadolu'daki ticaret yollarını kaybetmesinin yanı sıra Haçlı Seferleri tarımsal faaliyetleri aksatmış ve vergi kayıplarına yol açmıştı. Bizans Anadolu'sunda tarımsal üretim teknikleri köhneleşmiş olduğu için verimlilik de düşmüştü. Ancak ticaretin zayıflamasıyla birlikte Bizans İmparatorluğu vergi gelirlerinin kaybını telafi etmek için halktan yeni vergiler toplamaya başladı. Bu vergiler yerel halkı yoksullaştırırken aynı zamanda Bizans ekonomisini daha da daralttı (Laiou ve Morrisson, 2020, s. 162-166; Levchenko, 1999, s. 129).

Türklerin Anadolu'ya göç etmesiyle birlikte Selçukluların izlediği politikalarla, Anadolu iktisadi hayatında büyük bir canlılık yaşanmaya başlandı. 11. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Bizans, Anadolu'daki topraklarının kontrolünü kaybederken, Anadolu'da Selçukluların ana aktör olduğu yeni siyasi örgütlenmeler ortaya çıkmaya başlamıştı.

Anadolu'da Selçuklu hakimiyetinin güçlenmesiyle, Anadolu ekonomisi yeniden gelişmeye başladı. Selçuklu iktisat politikaları, ekonomik ve sosyal kalkınmayı gerçekleştirerek devletin gelirlerini artırmaya yönelikti. İstanbul'a odaklanan Bizans İmparatorluğu'nun aksine Selçuklular ekonomi politikalarını tamamen Anadolu'ya odaklandılar. Selçuklular tarım, sanayi ve ticaret olmak üzere ekonomik sektörlerin tamamına yoğunlaştılar. Tarımsal üretimi ve zanaatkâr örgütlenmesini güçlendirmeyi; aynı zamanda üretimi, yerel ve uluslararası geçiş (transit) ticaretini de geliştirmeyi amaçladılar (Koca, 1996, s. 465, 470-473). Bu politikalar Anadolu topraklarına siyasi istikrar ve ekonomik refah getirdi. Bu yeni gelişme Selçuklu Barışı olarak adlandırılabilir.

Tarım ve hayvancılık gelir kaynağı olarak devlet için hayati önem taşımaktaydı. Türkmen göçleri, Anadolu'da gerileyen tarımsal üretimi hızla artırdı. Atıl durumda olan tarım alanları üretime açıldı (Gordlevski, 1988, s. 184-91). Sanayi (zanaat) üretimi ise hem günlük yaşam için hem de tarımsal alet, silah ve teçhizat gibi malların üretilmesi bakımından önemli bir ekonomik ve sosyal faaliyetti. Türklerin Anadolu'ya gelişiyle birlikte bu tür üretim faaliyetlerinde Türkler de pay almaya başladı ve üretim arttı. Loncalar halinde örgütlenen zanaatkârlar ekonomik açıdan güçlenmiş ve devlet için önemli bir gelir kaynağı haline gelmiştir (Gordlevski, 1988, s. 184-191). Ahilik teşkilatına verilen destek sayesinde kentlerde yerleşik hayata geçen göçebe Türkmenler, sanayi üretiminin önemli oranda artmasını ve gelişmesini sağlamıştır.

Anadolu'da Selçuklu hakimiyetinin kesinleşmesini sağlayan Miryakefalon Savaşı'ndan yaklaşık yüzyıl sonra, Marco Polo 13. yüzyılın sonlarında, Venedik'ten Çin'e doğru İpek Yolu rotasını takip ederek bir seyahat yapmıştır (Grotenhuis, 2002, s. 19). Marco Polo, 13. yüzyılın sonunda yazılan Seyahatnamesi'nde (2021, s. 6) Anadolu'da dağlık ve ovalıklarda Müslüman

Türkmenlerin, şehir ve kasabalarda Ermeni ve Rumların yaşadığından, Türkmenlerin tarım ve hayvancılıkla, Ermeni ve Rumların ise zanaat ve ticaretle uğraştıklarından bahseder. Marco Polo'nun hatıralarında Ahiler ve yerleşik Türkmenlerden bahsedilmez. Ancak Osman Turan, Aksarâyî çevirisine yazdığı önsözde (1999, s. 21) bazı şehirlerde ticaret ve zanaat erbabının çokluğuna, şehirlerin büyüklüğüne, medeniyetin gelişmişliğine ve toplumsal hayattaki iş bölümüne ilişkin pek çok evrak olduğundan bahseder. Örneğin, Sivas'ın tahminen 120 bin nüfuslu, Konya, Kayseri, Erzurum gibi şehirlerin bu ölçüde kalabalık olduğu ve ikinci derece gelişmiş şehirlerin de buna yakın bir kalabalık nüfusa ve gelişmeye sahip olduğuna ilişkin kanaatlerini dile getirir.

Deniz ticaretinin gelişmesi Anadolu'da iktisadi refahın yükselmesinde önemli rol oynamıştır (Gül ve Balcıoğlu, 1990, s. 61-64). Selçuklu iktisadi kalkınma stratejisinin temel unsurları; ticaret alt (yollar) ve üst yapısının (kervansaraylar) tesisi, ticaret güvenliğinin sağlanması ve kurumsal yapının (ticaret sigortası sistemi gibi) geliştirilmesinden oluşuyordu. Anadolu Selçuklularının uluslararası ticareti teşvik eden bu politikaları neticesinde kaydedilen gelişmeler şunlardır (Aksoy, 2019; Kayaoğlu, 1981; Polat, 1997; Turan, 2014):

1. Antalya, Alanya, Sinop gibi Karadeniz ve Akdeniz liman şehirleri fethedilerek Anadolu hinterlandı ile eklemlendirilmiştir. Böylece Anadolu özellikle kuzey ve güney arasındaki uluslararası ticaret hatlarında anahtar konuma gelmiştir.
2. Deniz aşırı ticaret yapan devletlerle ticari anlaşmalar yapılmıştır. Uluslararası ticaret filosu hızla gelişen Venedik'e, karşılıklı olarak serbestçe ticaret yapma hakkı şeklinde özel ayrıcalıklar verilmiştir. Ayrıca Venedikli tüccarlardan yüzde 2'den daha yüksek gümrük vergisi alınmaması ve Selçuklu topraklarında seyahat ve ticaret yaparken güvenliklerinin sağlanması üzerinde anlaşılmıştır. Selçukluların Venedik'e üst ayrıcalıklar tanımasının arka planında, Venedik'in Bizans'a bağlı olmasına rağmen Bizans ile giderek şiddetlenen siyasi rekabete girmiş olması ve ayrıca Cenevizlilerle de ticari ve askeri rekabet içinde bulunması olabilir.
3. Karada ve denizde tüccarların göreceği saldırı ve kazalara karşı tazminat ve devlet sigortası getirilmiştir. Benzer şekilde komşu devletlerin de batılılarla ticareti teşvik ve himaye için çeşitli tedbirler aldıkları görülmekle beraber sigorta mahiyetinde bir tazminat uygulaması bilinmemektedir.
4. Sultan I. Alâeddin Keykubad kervan yollarının güvenliğini sağlamak için seferler yapmıştır (İbn Bîbî, 2020, s. 303). İbn Bîbî'de (2020, s. 332) Suğdak (Kırım), Kilikya ve Akdeniz sahillerinde kazanılan zaferlerden sonra zarara uğrayan kervan sahiplerine hazineden tazminat verildiğinden bahsedilir.
5. Bizans ile Doğu, Mısır ile Kuzey arasındaki ticari ilişkileri temin eden yolların geçtiği Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzurum, Diyar-ı Bekr, Harput, Malatya, Kırşehir ve Ankara gibi yerleşimler en önemli ticaret merkezleri ve yabancı tüccarların doğu ile olan ticaret yollarının uğrak noktaları haline gelmiştir. (Akdağ, 1979, s. 435).

Bu şekilde, Anadolu ekonomisi özellikle Anadolu Selçukluları döneminde ticarete altın çağını yaşamıştır. Sümer (1970, s. 4), bu dönemde Selçukluların Orta Doğu'nun en güçlü devleti olduğunu, özellikle I. Alâeddin Keykubad döneminde (1220-1237), bir taraftan devletin sınırları genişletilirken (Harita 1) diğer taraftan iktisadi ve sosyal olarak devletin gelişmesine çaba sarfedildiğini vurgular.

Harita 1. Anadolu Selçuklu Devleti sınırları (1243)

Kaynak: (Freely, 2012, s. 12-13).

Not: Gemi görseli limanları temsil etmektedir.

Alınan bütün bu tür tedbirler ve uygulanan politikalarla, Selçuklu Anadolu'sunda iktisadi faaliyetler artmaya başlamıştır. Göçebe Türkmenlerin yönlendirilmesiyle tarım, hayvancılık ve madencilik gelişmiştir. Kentlerde Ahilik teşkilatlanmasının gelişip yerleşmesiyle sanayi üretimi artmış ve çeşitlenmiştir. Latinlerle ticaret anlaşmaları yapılması, gümrük vergilerinin düşürülmesi, kervansarayların inşası ve sigorta uygulaması neticesinde uluslararası ticaret Anadolu limanlarına ve karayollarına yönelmiştir (Aksoy, 2019, s. 393; Bedirhan, 2014, s. 393; Kayaoğlu, 1981, s. 363).

Mekansal stratejilerinin bir parçası olarak Selçuklular, Anadolu transit ticaretini geliştirmek için daha önce de belirtildiği üzere, kıyı bölgelerini topraklarına katarak Anadolu ticari hinterlandını kuzey ve güney limanlarıyla bütünleştirdiler. Bu amaçla, Akdeniz'de işlek bir liman şehri olan ve İtalyanların yönetimindeki Antalya Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde (1207 yılında) (İbn Bibî, 2020, s. 115-121; Müneccimbaşı, 2017, s. 41); Karadeniz'de elverişli bir liman şehri olan ve Trabzon İmparatorluğu egemenliğindeki Sinop ise İzzeddin Keykâvus döneminde (1214 yılında) (İbn Bibî, 2020, s. 173; Müneccimbaşı, 2017, s. 49-50) fethedilmiştir. Antalya, Selçuklu merkezine uzaktı. Antalya'dan sonra Akdeniz ticaretinin ikinci önemli giriş kapısı durumundaki Alanya ise başkent Konya'ya Antalya'dan daha yakın ve doğal bir liman olması sebebiyle 1222'de (İbn Bibî, 2020, s. 253-271; Müneccimbaşı, 2017, s. 60)¹ fethedilmiştir. Bu şehirlere tersaneler inşa edilmiş, askeri filolar kurulmuştur. Böylece denizasıırı sefer yapacak kadar kudretli bir donanmaya sahip olduklarını gösteren Selçuklular ticari çıkarlarının korunmasında da ne kadar titiz olduklarını ortaya koymuş oluyordular (Gül ve Balcıoğlu, 1990, s. 62-63). Sinop ve Alanya'nın ele geçirilmesiyle Karadeniz ve Akdeniz bağlantısı kurulmuştur. Sinop ve Alanya'ya yerleştirilen tüccarlar Anadolu Selçuklu Devleti tarafından desteklendiler ve korundular (Bektaş, 1999, s. 19). Artık kuzey-güney ticaret yolları Bağdat ve Halep'ten başlayarak Malatya, Sivas ve Erzurum üzerinden Karadeniz'de Trabzon limanına ulaşıyordu. Diğer bir kuzey-güney kara yolu ise Akdeniz'de Alanya ve Antalya limanlarından başlayarak

¹ Câmî'ü'd-Düvel'in Ali Öngül tarafından yapılan tercümesinde Osman Turan, İbn Bibî'de tam bir tarih verilmediği, Ebu'l Ferec'de ise 1223 yılında Alanya'nın fethedildiği bilgisinin nakledildiğini söyler.

Ankara ve Konya üzerinden Karadeniz'de Sinop limanına; Malatya, Sivas ve Erzurum üzerinden de Tebriz, Bağdat ve Basra'ya kadar ulaşıyordu (Özergin, 1965, s. 141-170; Turan, 1946, s. 166-167). Ayrıca İstanbul'dan başlayarak Anadolu'yu diagonal geçen bir geçiş güzergâhı da bulunmaktaydı. İstanbul'dan İzmit'e; oradan İznik, Eskişehir, Ankara, Toros geçitleri, Kilikya ve Amanos geçitleri üzerinden Suriye'ye ulaşıyor veya yine İzmit, İznik, ve Eskişehir'den sonra Konya üzerinden Toros ve Amanos geçitleriyle Suriye'ye varıyordu (Bektaş, 1999, s. 17).

Harita 2. Anadolu Selçuklu dönemi başlıca ticaret merkezleri, kervansarayları ve kervanyolları
Kaynak: (Bektaş, 1999, s.43).

Kervansaraylar, ticaret yolları üzerinde kurulan ve ticaretin güvenli bir ortamda yapılmasını sağlamak açısından önemli birer toplumsal ve sosyal içerikli yapılardır. Misafirlerine bir dizi hizmet sunmak zorunda oldukları için finanse edilmeleri kolay değildi. Konaklamanın yanı sıra tıbbî hizmetler, yemek ve depolama gibi çeşitli hizmetler de vermekteydiler. Verilen hizmetler ilk üç gün için ücretsizdi. Sonraki günler için belirli bir ücret alınıyordu. Bununla birlikte, hizmetlerin tamamen ücretsiz olarak verildiği kervansaraylar da vardı (Turan, 1946, s. 485). Bektaş'ın ileri sürdüğü üzere (1999, s. 23), Anadolu Selçukluları 13. yüzyılın başlarından son çeyreğine kadar geçen yaklaşık 80 yıl boyunca 132 kervansaray inşa etmiştir. Özergin de (1965, s. 144-165) Anadolu'da Selçuklular döneminde inşa edilmiş 132 kervansaray olduğundan bahseder. En canlı ticaret hattı olan Kayseri-Sivas güzergâhında 24 kervansaray mevcuttu. Gordlevski'ye göre (1988, s. 211-216) ticaret yolları Konya'da Sultanhan ve Akhan üzerinden; Kayseri'de ise Aksaray ve Sivas üzerinden doğuya; Ilgın, Akşehir, İshaklı, Çay ve Akhan kervansaraylarının bulunduğu Denizli civarından batıya ayrılıyordu. Ayrıca Antalya limanındaki denizaşırı ticareti korumak üzere güneyde altı kervansaraylık bir hat bulunmaktaydı (Harita 2).

Selçukluların ilk dönemlerinde Anadolu'da ticari hayatta, tedavülde bulunan Büyük Selçuklu, Bizans ve Abbasi altın ve gümüş sikkeleri kullanılıyordu. Ancak Selçuklular, iktisadi yükselişle birlikte altın ve gümüş paralar basmaya başlamıştır (Gordlevski, 1988, s. 222-223). Sultan I. Alâeddin Keykubad döneminde ilk kez altın sikke bastırılmıştır (İsmail Galib, 1892, s. 38). Örneğin I. Alâeddin Keykubad'dan hemen sonra II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde de Konya'da, altın ve gümüş sikkeler bastırıldığını İsmail Galib'in "Takvîm-i Meskûkât-i Selçukkiyye"sinde (1892, s. 47)² görmekteyiz. Selçuklu altın ve akçeleri (dinar ve dirhem), değerlerinin yüksek olması nedeniyle diğer ülkelerde de talep edilen para birimleri haline gelmiştir (Turan, 2014, s. 126).

Roux (2020, s. 305), Moğol istilası öncesi Anadolu Selçukluları döneminde kalkınmanın doruğa ulaştığından bahseder. Roux'un belirttiği üzere, söz konusu dönemde Anadolu refah içindeydi.

² Bazı metinlerin Arapça ve Osmanlıca'dan tercümesinde katkılarından dolayı İstanbul Ticaret Üniversitesi İşletme Fakültesi öğretim üyesi Doç. Dr. Hüseyin Arslan'a teşekkür ederiz.

Bir kervansaray ağı ile Venedikliler, Pisalılar, Provensliler, Cenevizliler ve Bizanslılar arasında imzalanmış anlaşmalara dayanan ticaret, tam bir gelişim içindeydi. Çok sayıda mal ihraç ediliyor, ancak çok azı ithal ediliyordu. Bu da zenginliği sürekli artırıyordu. Madencilik etkindi. Zanaat mükemmel durumdaydı. Roux ayrıca göçebe hayvancılığın, yel değermenleri sayesinde giderek daha verimli hale gelen tarım karşısında yok olmadığını ifade etmektedir. Şehirlerin etrafının süslemelerle bezenmiş surlarla çevrildiğinden, saraylar inşa edildiğinden ve geleceğin Selçuklulara gülümsediğinden söz eder. Anadolu Selçuklu Devleti bir yandan kentlerde inşa ettikleri cami, medrese, han, kervansaray, hamam, darüşşifa, bimaristan ve türbelerle yoğun bir iskan ve imar faaliyetine girişirken, diğer yandan da vakıflar kurarak siyaset, eğitim, sağlık, bilim, kültür, edebiyat ve sanatta yeni kültürel ve siyasi elit kesimlerin teşekkülü ve gelişmesi için gerekli imkanları vücuda getirmiştir. Bu noktada Turan da (1946, s. 477), kervansarayların ne kadar önemli olduğundan bahseder. Sadece askeri değil, ticari ve sosyo-kültürel gelişme açısından kervansarayların önemini vurgular. Dolayısıyla Roux, Moğol istilası Anadolu'ya doğru ilerlerken, başlangıçta bu durumun Anadolu Selçuklularını güçlendirdiğini de ileri sürmüştür (2020, s. 520). Belh'ten gelen Mevlevi tarikatının kurucusu büyük mutasavvıf Celâleddîn-i Rûmî örneğinde olduğu gibi, Türk-İran Asyası'nın her yanından seçkinlerin Anadolu Selçuklu topraklarına akın ettiğini söyler. Savaş ve katliamdan kaçan insanlar da aynı şekilde Anadolu'ya gelip yerleştiği için Anadolu'da az olan Türk nüfusu birden artmıştır. Öte yandan Anadolu Selçuklularının 1205-1237 arasında özellikle Antalya, Alanya, Sinop, Samsun gibi ticaret ve liman şehirlerini fethetmesiyle birlikte Anadolu'da sağlanan ticari canlılık, refah ve huzur ortamı Moğol zulmünden kaçan Türkmenlerin Anadolu'ya sığınmalarının en önemli sebepleri olmuştur. Ancak bu iktisadi refah ortamı sadece göçebe Türkmenlerin değil, Moğolların da dikkatini çekmiştir. Böylece 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra Anadolu'da yeni bir dönem başlamıştır (Koç, 2015, s. 245-247; Roux, 2020, s. 520).

Pax-Mongolica

Möngke Han, çok genişleyen Çin İmparatorluğu'nu daha etkin yönetebilmek için kardeşlerinden Kubilay'ı Çin'e, Hülâgü'yü de İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu kapsayan Batı Asya bölgesine *İlhan* olarak atamıştır. Hülâgü, beraberinde güçlü bir Moğol ordusuyla Horasan'a girerek Batı Asya'da Moğol yönetimini başlatmıştır. Abbasi halifeliğine son vererek, Hazar Denizi'nin güney sahilleri hariç, bugünkü İran'ın tamamında siyasi birliği tesis etmiştir. Moğollar, siyasi birliğin tesis edilmesinin ardından Suriye yönüne ilerlemiştir. Ancak Moğolların yayılcı politikası burada Memlûkler tarafından durdurulmuştur. Batıda ise, İlhanlı egemenliği Selçukluların 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra tâbi devlet haline gelmesiyle birlikte Bizans sınırlarında sona ermiştir. Böylece İran, Azerbaycan, Anadolu ve Irak'ın idaresi yaklaşık bir asır boyunca İlhanlı hakimiyetinde kalmıştır (Özgüdenli, 2005, s. 2, 3; Özgüdenli, 2020, s. 235).

Moğolların başlıca ticari stratejisi, siyasi yönetimi kurduktan sonra ticaret yollarını doğrudan hâkim oldukları bölgelere taşımaktı. Cengiz Han, saltanatının ilk yıllarından itibaren ticaretin önemini kavramış, kendinden sonraki Moğol ardılı devletler³ de aynı politikayı izlemişti. Bu nedenle İlhanlı yönetimi söz konusu bölgelerde özetle şu stratejileri izlemiştir (Cahen, 1968, s. 320, 321) (Şekil 1):

- Ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması,
- İnşaat ve imar faaliyetlerinin yapılması,
- Ticareti kolaylaştıran ve ticaret hacmini artıran finansal araçların geliştirilmesi,

³ Moğol ardılı devletler Altın Orda (1227-1502), İlhanlılar (1256-1336), Çağatay Hanlığı (1227-1369) ve Kubilay Han'ın Pekin merkezli kurucusu olduğu devlet (1280-1368) için bkz. Yuvalı, A. (2021). Cengiz Han ve Evlatları Dönemindeki Merkezileştirme Faaliyetleri. Cem Korkut ve Mürsel Doğrul (Ed.), *Cengiz Han ve Mirası* içinde (s. 63-76). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

- Yeni ticaret yollarının oluşturulması.

Şekil 1. Moğolların ticaretin güvenliği ve sürdürülebilirliği için uyguladığı politikalar

Kaynak: (Tuğrul ve Korkut, 2021, s. 165).

Moğollar, stratejileri kapsamında, Avrasya bozkırlarını geçen kuzey İpek Yolu'na önem vermiştir (Grotenhuis, 2002, s. 15). İpek Yolu, Doğu Asya'da Japonya ve Çin'den Orta Asya'ya, güneyde Hindistan'a ve batıda İran platosu ve diğer topraklardan Akdeniz'e uzanan uzun mesafeli önemli bir kara ticaret yoluydu. İpek Yolu için hayati dönemler; Çin Han hanedanlığı (MÖ 206-MS 22), Çin Tang hanedanlığı (618-907) ve Moğol hanlığı (13. ve 14. yüzyıllar) dönemleridir. Ticaret kervanları güzergâh boyunca yerini bir diğerine bırakıyor ve yerel vergiler alınıp, aracı sayısı arttıkça malların fiyatı katlanarak artıyordu.

Yaklaşık olarak 1250-1350 yılları arasında Orta Doğu ve Orta Asya ticareti büyük ölçüde Moğol hanlarının egemenliğinde kalmıştır. Sonradan, Moğol Barışı olarak adlandırılan bu dönemde, Moğolların ardıllarından biri olan İlhanlılar, Uzak Doğu ve Hindistan'dan yapılan ticarete başlıca temas noktası haline gelmiştir. Moğolların istilasıyla birlikte söz konusu ticaret yollarının güvenliği, bölgedeki ticari ve ekonomik ilişkiler bir süreliğine bozulmuş olsa da, Hazar Kağanlığı'nın gücünü kaybetmesiyle birlikte ilk kez Avrasya transit ticaret yolları tek bir siyasi otorite altında birleşmiş oluyordu. 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı Avrupa ve Doğu Asya'yı birbirine bağlayan ana ticaret yolları, başta İpek Yolu olmak üzere, kuzeye kayarak Altın Orda topraklarından geçmeye başlamıştır. Bunda, 12. ve 13. yüzyıllarda Orta Doğu'ya yönelik Haçlı seferleri ile İlhanlı-Memlûk mücadeleleri de etkili olmuştur (Yuvalı, 2021, s. 46-47).

Öte yandan, İlhanlıların İran ile Avrupa arasındaki ticareti teşvik etme ve yeni ticaret yolları oluşturma stratejisi, İlhanlı Devleti'nin merkezi olan bugünkü İran'ı uluslararası ticarete daha güçlü bir şekilde entegre etmeyi amaçlıyordu. Bu ise, daha sonra tartışacağımız gibi, Anadolu, Selçuklu döneminin aksine sadece transit yollardan oluşan bir coğrafyaya indirgenmiş oluyordu (Cahen, 1968, s. 320-321).

Moğolların genel ekonomik stratejisinin en önemli ilkesi, ticari güzergâhlardaki güvenliğin sağlanmasıydı. Alaaddin Ata Melik Cüveynî'nin (2013, s. 84-91) "Tarih-i Cihan Güşa", Reşidüddin'in "Camiu't Tevârih" (2013, s. 14, 60) gibi eserlerinde ve çeşitli kaynaklarda Cengiz Yasaları'ndan bahsedilir. Arsal (1947, s. 167-177) ve Barthold (2020, s. 42-43, 223) tarafından belirtildiği üzere bu yasalar bir bütün halinde ortaya çıkmamış, çeşitli kaynaklarda Cengiz Yasası'nın muhtelif maddelerine değinildiği görülmüştür. Yasa'nın çeşitli maddeleri ticaretin güvenli ve istikrarlı şekilde yapılmasını sağlamaya yönelik söylemleri içermektedir. Nitekim, 13. yüzyılın sonlarında ve 14. yüzyılın başlarında, Marco Polo'nun Venedik'ten Çin'e seyahati döneminde, doğu-batı seyahati oldukça güvenliydi (Grotenhuis, 2002, s. 15, 19).

Moğollar ticaretin gelişmesi için güvenliğin sağlanması dışında da önlemler almıştır. Örneğin ticari bir *ortaklık*, başka bir deyişle şirketleşme türü olarak *Ortogh* sistemini geliştirmişlerdir (Arıcanlı Togan, 1984, s. 71-90; Spuler, 1977, s. 116-119). Moğol hanları ve aristokratları da bu ticari ortaklıklara dahil olarak uluslararası ticaretten büyük gelir sağlıyorlardı. Esasen uluslararası ticaretin teşvik edilmesinin sebeplerinden biri de budur. Han ve aristokratların katıldığı bu tür ticari ortaklıklar büyük kervanlar kurarak ticaret yapıyordu (Kalan, 2021, s. 54). Moğollar, Anadolu Selçukluları gibi, sınırları içinde meydana gelen karışıklıklardan kaynaklanan zararlara karşı tüccarları korumak için bir *sigorta sistemi* de kurmuştu (Togan, 1931, s. 13). Marco Polo, Seyahatnamesi'nde, Kubilay Han'ın Moğol hakimiyetindeki topraklar boyunca kesintisiz ve hızlı bir posta teşkilatı oluşturduğundan bahsetmiştir (t.y./2021, s. 124, 125). Askerî açıdan güvenlik amacıyla inşa edilen *yam* denilen küçük hanlar, postacılar için de konaklama yeri işlevi görüyordu (Bektaş, 1999, s. 22)⁴. Askerî amaç baskın olmasına rağmen, Moğol toprakları üzerinde çok iyi işleyen ve sıkı denetlenen bir posta ve iletişim sisteminin kurulmuş olması ticaretin gelişimini destekliyordu. İlhanlı veziri Reşîdüddin Fazlullah'ın "Câmiu't Tevârih" adlı eserinde, Çin'den Karakurum'a kadar her 5 fersahta 1 *yam* olduğu, toplam 37 *yam* bulunduğu bahsedilmektedir (Kalan, 2021, s. 54).

Üzerinde Kubilay Han'ın mührünün de yer aldığı *kağıt paralar* itibarlı bir para olarak kabul görmekte ve Avrupa'dan gelen yabancı tüccarlar da dahil olmak üzere Moğol hakimiyetinin hüküm sürdüğü bütün coğrafyada yapılan ticarete ve her tür ödemede kullanılmaktaydı (Marco Polo, 2021, s. 119, 160). Bu dönemde, bir kısmı Abbasiler tarafından geliştirilmiş olan çek, havale ve devlet sertifikası gibi ticareti kolaylaştıran ödeme araçları da yaygınlaşmıştır (Spuler, 1972, s.146-147). "Câmiu't Tevârih" (2013, s. 72) adlı eserde günümüzde *pasaportun* ilk örneklerinden biri olarak Moğolca *Gerege (Paiza, Payza)* denilen, İmparatorluğun her yerinde serbest geçiş hakkı sağlayan ve tüccarlara da büyük kolaylık sağlayan bir belgeden bahsedilmektedir.

Moğol Barışı ve Yuanların denizcilikteki etkinlikleri sayesinde Asya'dan Avrupa'ya kadar uzanan ticaret büyük bir ivme kazanmıştır. Öyle ki Buell (2022, s. 463), Hint Okyanusu'nun dünya ekonomisini besleyen bir mecra hâline geldiğini, bunun da özellikle Moğollarla gerçekleştiğini ileri sürer. Güneydoğu Asya'yla ticaret hacmi sürekli artarken, İran ve Çin arasındaki ticari işlemler en üst seviyeye çıkmış ve kâğıt para kullanımı yaygınlaşmıştır (Roux, 2020, s. 400). Öte yandan Kolbas (2022, s. 119, 160) kâğıt parayı İran'a sokma girişiminin başarısız olduğundan bahseder. Genel olarak Moğollar, kendilerinden önce birkaç farklı idare altında bulunan geniş topraklar üzerinde birleştirici bir ekonomik ve siyasi platform olarak ortak para, vergi sistemi ve idari uygulamalar tesis etmiştir.

Moğol Barışı Sırasında Anadolu'da Ticaret

Togan (1931, s. 13), Moğol istilasının İran ve Anadolu'nun ekonomik kalkınmasında olumlu rol oynadığı ve istilasının geniş alanları iktisaden birleştirdiği görüşündedir. Togan (1931) gibi Tezel de (1986), Moğol egemenliğinin Anadolu ticaret yolları üzerinde güvenliği sağladığını, böylece Anadolu'daki ticaret yollarının etkinliğinin arttığını savunur. Christian da (2000, s. 3), Moğol egemenliğindeki geniş coğrafyayı boydan boya geçen ticaret yollarını, Afro-Avrasya'nın büyük bölgeleri arasında malların, fikirlerin ve insanların değiş tokuş edildiği uzun mesafeli kara yolları olarak tanımlar. Moğolların kara ticaret yollarını genişletip koruyarak, riski azaltarak, tüccarları sübvans ederek ve yeni ürünler yaratarak ticareti nasıl kolaylaştırdıklarını anlatmak için *Via Mongolica* terimini tercih eder. Öte yandan, Ho (2022), Moğol Barışı'nın (Pax-Mongolica) küresel bir tek pazar oluşturduğu görüşünde değildir. Buna sebep olarak Moğolların hakimiyetinin sona ermesinden sonra da ticaret için elverişli koşulların devam ettiğini gösterir (s. 484, 485).

⁴ Bektaş'a göre (1999, s.22) Anadolu Selçuklularda kervansaraylar daha ziyade ticari amaçlı olup, bu nedenle sınır boylarında konumlandırılmamıştı.

Moğol Barışı olarak ifade edilen Moğol hakimiyetinin uluslararası ticareti bütünleştirici ve geliştirici etkisinin, Anadolu açısından ne anlama geldiği bu noktada önem kazanmaktadır. Anadolu'nun tamamen Moğol hakimiyetine girmesinden sonra Anadolu'da Venedik, Ceneviz, Mısır, Kilikya Ermenileri ve Altın Orda Devleti'nin kuzeyinden gelen tüccarlara ticaret serbestisi tanınmıştır. Aralarındaki siyasi gerginlik sebebiyle Memlûk tüccarlarının ve mallarının Anadolu'ya girişine izin verilmemiş, benzer zorluklar Selçuklu tüccarlarına karşı da uygulanmıştır. Buna rağmen bazı İlhanlı sultanları, barış dönemlerinde Memlûk tüccarlarının Anadolu'da ticaret yapmasına izin vermiştir. Böylece, Anadolu'da ticaret tekrar canlanmaya başlamıştır. Ancak, yeni şartlar altında rekabet edemeyen Selçuklu tüccar kesimi ortadan kalkmıştır. İlhanlıların Tebriz merkezli bir devlet olması, daha çok İlhanlı Devleti'nin İran topraklarına yakın olan bölgelerinde ticari bir hareketlilik sağlamış; Erzurum Erzincan, Harput gibi Doğu Anadolu şehirleri ile Niksar, Sivas, Kayseri önemli ticaret merkezleri hâline gelmiş, yeni şehirler kurulmuştur. Pek çok ticaret rotası Sivas'ta birleşerek Tebriz'e ulaşır hâle gelmiştir (Baykara, 1990, s. 12; Deniz, 2013, s. 177).

Öte yandan, Memlûklerle İlhanlılar arasındaki çatışmalar, Antalya ve Alanya gibi limanların ticaretine zarar vermekteydi (Robinson, 2019, s.31). Böylece İlhanlıların, Memlûkler ve Altın Orda ile olan ticaretinin bir kısmı Anadolu yerine Ceneviz kontrolündeki Boğazlar üzerinden gerçekleştirilmeye başlanmış, Antalya ve Sinop gibi Akdeniz ve Karadeniz limanları ticaret güzergâhının dışında kalmıştır (Cahen, 1968, s. 321- 322). Anadolu'nun doğu bölgelerinde İran'a yakın ticaret yolları ise oldukça aktif durumdaydı. Bunlar İtalya'yı Tebriz'e ve bazen daha uzak şehirlere, kuzeyde Trabzon limanı ve güneyde Kilikya'daki Ayas limanı aracılığıyla bağlayan rotalardı. Trabzon'dan Tebriz'e giden kara yolu Erzurum'dan geçiyordu. Erzurum; Ayaş'tan Kayseri, Sivas ve Erzincan'a uzanan başka bir güzergâhın da kavşak noktasıydı (Cahen, 1968, s. 332). İlhanlı idaresindeki Anadolu, uluslararası ticarete aktif olmasına rağmen, tüccarların birkaç merkez dışında transit geçerek Tebriz'e ulaşmaları nedeniyle giderek daha da canlanan uluslararası ticaretten pay alamaz hâle gelmişti (Yuvalı, 1994, s. 595).

Anadolu'da Moğol ve İlhanlılara yönelik artan düşmanlık, İlhanlıların Avrupa'daki Hristiyan güçlerle, Kilikyalı Ermenilerle ve başta Cenevizliler olmak üzere Doğu Akdeniz aktörleriyle siyasi ve ticari ittifaklar kurmasına yol açmış, bu ticari anlaşma ve işbirlikleri sonucunda Akdeniz'de ticaretinde İlhanlı-Avrupalı tüccarları tekel haline gelmiştir. Ceneviz hükümeti 1270 ve 1300 yıllarında Tebriz ve Sivas'ta ticari konsolosluklar açmıştır (Tezel, 1986).

Anadolu, Avrupa'nın Çin ile ticaretinde Karadeniz'in kuzeyinden geçen ticaret yollarıyla da rekabet etmek zorunda kalmıştır (Cahen, 1968, s. 320-321). Bernard (1975, s. 277) ise, İlhanlıların Asya ve Avrupa arasında yeni ticaret yolları oluşturarak Avrupalı tüccarların Suriye ve Mısır üzerinden Akdeniz'de ticaret yapmalarını engellemeye çalıştıklarını ileri sürmektedir. Buna göre Azak Denizi'nin kuzeyinde Tuna'dan başlayan Moğol rotası, Türkistan üzerinden Orta Asya çöllerini ve bozkırlarını geçerek Çin'deki büyük hanlığın başkenti Hanbalik'te sona ermekteydi.

Moğol istilası, Selçuklu sultanlarının Anadolu'da bölgesel ve uluslararası ticareti artırma çabalarını olumsuz yönde etkilemiştir. Bir yandan Anadolu halkının satın alma gücü vergi yükü ile azalmış, diğer yandan Anadolu'da istikrar ve güvenlik bozulduğu için Anadolu'dan geçen ticaret yollarının çekiciliği azalmıştır. Anadolu'dan geçen, ancak İlhanlı sınırları içinde olmayan, daha kuzey ve güney kesimlerdeki liman şehirleri, söz konusu bölgeleri birbirine bağlayan ticaret yolları ve bu ticaret yolları üzerindeki ticaret merkezleri Anadolu'da istikrar ve güvenliğin bozulmasıyla birlikte cazibesini yitirmiş, Orta Anadolu'daki şehirler önemlerini kaybetmiştir (Cahen, 1968, s. 320, 321; Gordlevski, 1988, s. 218). İlhanlı hakimiyeti, İtalyan tüccarları Tebriz'le birleştiren uluslararası ticaret yolunun işlek hâle gelmesini hedeflemişken, Anadolu ise 1243'ten önce tüccarları çeken ticaret merkezlerine sahip iken artık sadece tüccarların geçiş yollarının olduğu bir coğrafyaya indirgenmiştir (Tabakoğlu, 1986, s. 152).

Moğol İstilası: Selçuklu Barışı'nın Sonu mu?

Schurmann (1956, s. 304, 305) Moğollarda vergilendirme üzerine gerçekleştirdiği temel çalışmada, Cengiz Han imparatorluğunun temellerinin atıldığı ilk dönemlerde yeni elde edilen topraklardan haraç alındığından, ancak bu dönemde henüz sistematik bir sömürü olmadığından bahseder. Altın Orda ve İlhanlılar gibi, Cengiz Han'ın soyundan gelen aile üyelerinin yönetimindeki Moğol devletlerinde, ilk kez ele geçirdikleri toprakların kalıcı olarak sömürülmesi uygulamasına gidilmiştir. Moğol ardılı bu devletlerde bazı farklılıklar olsa da, vergi en önemli servet transferi aracıdır (Schurmann, 1956, s. 304-307; Vasary, 2022, s. 468, 469). Kolbas'a göre (2006, s. 379, 380), özellikle *kelle vergisi* tüm etnik ve dini grupları aynı sisteme entegre etmenin bir yolu olarak geliştirilmiştir. Ancak Moğollar daha fazla ve istikrarlı gelir türleri geliştirmeyi istiyorlardı. Gümrük ve benzeri ticaret vergileri bu amaca ulaşılması için oldukça etkin bir araç olarak görüldü. Bu nedenle, bu verginin nüfuz altındaki tüm coğrafyadan sistemli ve kapsamlı bir şekilde toplanması, devletin mali stratejisinin temel taşlarından birisini oluşturmuştur.

Bununla birlikte Moğollarda her tür ekonomik faaliyetin veya varlığın vergilendirilmesi üzerine kurulmuş bir sistemden bahsetmek mümkündür. Örneğin Moğolların Ön Asya'daki siyasi örgütlenmesi olan İlhanlı Devletinde *kılan*, *kobçur*, *tamga* adı verilen vergiler önemli vergi türleriydi. *Kılan*, emlak ve arazi sahiplerinin ürünleri üzerinden; *kobçur*, konargöçerlerin yetiştirdikleri hayvanları üzerinden; *tamga* ise şehirlerde yaşayanlardan ve özellikle de tüccarlardan tahsil edilmekteydi. Ayrıca *balış* adı verilen bir vergi daha vardı ki, niteliği pek bilinmese de *tamga* ile eşdeğer olabileceği iddia edilmektedir (Keleş, 2020, s. 14) Halkın gücüne göre alınan *kılan* Çin ve Maverâünnehir'de 1-11 dinara, İran'da 1-10 (Reşîdüddin'e göre 1-7) dinar seviyesindeydi. *Kobçur* ise yüz hayvan üzerinden bir hayvana denk geliyordu (Togan, 1931, s. 19; Yuvalı, 1994, s. 585).

İlhanlılardan önce Cengiz Han, Önasya siyasetini Batu Han ve oğlu üzerinden yürütüyordu. 1256 sonrasında Hülagü'nün Önasya'ya gelişiyle yeni bir dönem başladı (Baykara, 2019, s.67). Anadolu Selçuklularının 1243'te Köseadağ Savaşı'nda Moğollara yenilmesiyle birlikte Selçuklu Devleti'nin nizamı sarsılmıştı (Sümer, 1970, s.10). Turan (2021, s.23), ağırlaşan Moğol baskısının mali kısılcasına rağmen Anadolu'da gelişmiş olan iktisadi ve medeni yükselişin ve uluslararası ticaret yollarının 30 yıl kadar daha varlığını koruyabildiğini, böylece Anadolu ekonomisinin Moğol istilasının hemen ardından derhal çökmediğini ileri sürmektedir. Bu süre zarfında Selçuklular, Moğolların artan vergilerine ve askerî masraflarına, yeni istilalarla karşı karşıya kalmalarına rağmen hâlen medrese, kervansaray, hastane, imaret gibi abideler inşa edilebilmişlerdir. Ancak Muîneddin Süleyman Pervâne'nin 1277'de idam edilmesiyle birlikte Anadolu tamamen Moğol hakimiyetine girmiş, İlhanlı idarecilerinin soygunları, savaşlar ve isyanlar Anadolu'nun kültürel, sosyal ve iktisadi yapısını bütünüyle sarsmıştır.

Anadolu'daki Moğol yayılımının temel amacı, ekonomik kaynakların sömürülmesine dayanmaktaydı. Bu nedenle vergiler yağma ve haraç şeklinde olup, keyfi ve ağırdı (May, 2022, s. 229). Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın 1245 yılında Moğollarla Sivas'ta yaptığı anlaşmaya göre, Selçuklular Moğollara 1.200.000 dirhem nakdî vergi ödemeyi kabul etmiştir. Bu nakdî verginin dışında Moğollara her yıl 500 top ipek kumaş, 500 deve ve 5 bin küçükbaş hayvan verilecektir. II. İzzeddin Keykavus döneminde İlhanlılara 14 deve yükü altın ve gümüş, 300 at yükü kumaş ve değerli taşlardan oluşan hediyeler gönderilmiştir. Ancak vergiler zamanla daha da ağırlaşmış, Moğol yetkilileri sık sık keyfi vergilerin şartlara dahil edilmesini talep etmeye başlamıştır. Bu, Anadolu halkının sürekli yoksullaşması anlamına geliyordu. 1243'te Köseadağ'daki Moğol zaferinden sonra zamanla Selçukluların vassal devlet olma durumu daha da belirginleşmiştir. Bu tarihten itibaren yaklaşık bir asır boyunca İlhanlı Devleti vergi tahsilatını en üst düzeye çıkarmak için Anadolu'da çeşitli vergilendirme yöntemleri uygulamıştır. 1256'dan sonra büyük bir Moğol siyasi ve askerî gücü Anadolu'da tutunmaya

başlanmış ve Anadolu daha da ağır bir vergi yükü altında kalmıştır (Bedirhan, 2014, s. 120; Favereau, 2021, s. 151; Sümer, 1970, s. 29).

Kösedağ Savaşı'ndan sonra Moğollar bir yandan sivil ve askerî ağırlıklarıyla Anadolu'ya yerleşirken, diğer yandan Anadolu kasabalarını yağmalamaya devam etmiştir. Bu sırada Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus Anadolu'yu Moğol işgaline uğratmamak için elinden gelen gayreti göstermiş, Moğollara karşı savaşmıştır (Sümer, 1970, s. 36). IV. Rukneddin Kılıçarslan ise Moğolların desteğiyle iktidara geçmek istemiştir. Bu iki sultan arasındaki mücadele sonucunda Anadolu Selçuklu Devleti 1256'da ikiye bölünerek, IV. Rukneddin Kılıçarslan'ı desteklemek suretiyle Moğolların güvenini kazanan Selçuklu veziri Muinüddin Pervane ülke yönetiminin başına getirilmiştir (Gül, 2010, s. 109). Aksarâyî'nin belirttiği üzere (1999, s. 155, 156) II. İzzeddin Keykavus'a Aksaray'dan Antalya sahiline kadar uzanan Anadolu'nun batı kesimi, IV. Rukneddin Kılıç Arslan'a ise Kayseri ve Sivas'tan Büyük Ermenistan'a kadar olan doğu kesimi verilmiştir. Ayrıca 1259'da Hülagü, Anadolu'nun vergi yekûnunu da belirlemiştir. Buna göre; 20 tümen (200 bin dinar), 500 parça Antalya kumaşı, 3000 altın işlemeli kap kacak, 500 baş at, 500 baş katır Tebriz'e gönderilecektir.

Aksarâyî (1999, s. 47), böyle bir vergi ödeme düzeni sağlanmışken, Sultan İzzeddin'in tuğracısı Baba Şemseddin'in Hülagü'nün huzuruna çıktıktan sonra birtakım yükümlülükler üstlendiği ve sonucunda Anadolu'daki Moğol askerlerinin tahsisatının sürekli arttığını belirtir. Hülagü Suriye ve Mısır'ı istila etmek için Anadolu Selçuklularından maddi hazırlık yapmasını istemiştir. Ancak Selçuklular, kendi hazineleri boş olduğu için Moğol hazinesinden 400 balış yani 160 bin dinar borç almak zorunda kalmıştır (Keleş, 2020, s. 14).

Selçuklu döneminde tarım Anadolu'da önemli bir yere sahipti. Selçuklular inşa ettikleri yeni sulama kanalları ve Orta Asya ile İran coğrafyasından getirdikleri yeni zirai teknikler yoluyla Anadolu'da tarımsal faaliyetlerin gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Ticaretin gelişmesi ve nüfusun canlanması da tarımsal üretimin artmasına yardımcı olmuştur (Özgüdenli, 2020, s. 59). Hâliyle tarımsal üretim ve ticaret, Anadolu Selçuklu Devleti'nin ana gelir kaynağını oluşturmuş, ekonomik ve mali açıdan hayati bir rol oynamıştır.

Moğol istilası Anadolu tarımını ve hayvancılığını iki şekilde olumsuz etkilemiştir. İlki, Moğol istilasının tetiklediği, 13. yüzyıl başlarından itibaren göçebe Türkmen gruplarının giderek daha büyük bir dalga hâlinde Anadolu'ya göçünden kaynaklanmakta olan ve Selçuklular tarafından oluşturulan düzenin bozulmasıyla artan menfi etkidir (Koç, 2015, s. 245). Özellikle göçebe Türkmen nüfusunun yazları kuzey yönünde, kışın Şam ve Sivas arasında gerçekleşen mevsimsel hareketliliği, yerleşik halkın mahsulünün büyük zarar görmesine ve köylünün gelirinin düşmesine yol açıyordu. Göçebeler bazen köylülerin mahsullerini ve diğer mallarını yağmıyorlardı. Bu nedenle Polat'ın (1997, s. 56, 57) Antalya üzerinden verdiği örnekte olduğu gibi, zaman zaman verimli topraklar ekilemiyor, boş kalıyordu. İkinci olumsuz etki ise Anadolu'dan tahsil edilen tarımsal vergi gelirlerinin İlhanlı bütçesine aktarılmasının yarattığı doğrudan etkidir. Tarımsal üretim Anadolu Selçuklu ekonomisinin ana gelir kaynağı olduğu için, Moğollar tarafından da önemli bir vergi kaynağı olarak görülmüştür (Koç, 2015, s. 245).

Moğol vergileri, yukarıda bahsedildiği üzere, sadece tarımsal üretim üzerinden tahsil edilmiyordu. Aksine Moğollar, Anadolu'yu her yönden bir gelir kaynağı olarak görmüş ve Anadolu Selçuklu Devleti'ni bir haraç devleti hâline getirmişlerdi. İlhanlılar, Anadolu'daki hemen hemen tüm ekonomik faaliyetleri vergilendirmişlerdi. Çiftçilerin ürettikleri malın aynı veya nakdî olarak yüzde onuna eşit olarak ödedikleri *kılan* vergisinin yanında, göçebelerden ve yerleşimcilerden *kobçur*, tüccar, esnaf ve sanatkarlardan *tamga*, posta hizmetleri için *yam*, gayrimenkuller ve araziler için bir mal vergisi olarak *ulug* toplanıyordu. Vergiler para veya mal olarak ödenebiliyordu. Ordu için erzak veya hayvan olarak da vergi toplanabiliyordu (Yuvalı, 2019, s.366). Vergilerin miktarları ve ödeme şekilleri sürekli, keyfi ve öngörülemez olarak

değişiyordu. Üstelik vergiler sadece yerleşiklerden değil, göçebe aşiretlerden de talep edilmeye başlanmıştı (Ali-Zâde, 1961, s. 254).

Selçuklu Veziri Pervane, İlhanlılara hediyeler göndererek ve Selçukluların borçlarını tahsil edip İlhanlı hazinesine teslim ederek, İlhanlı Devleti'nin kendisinden beklentisini yerine getiriyordu. İlhanlılarla işbirliği yapan Pervane'nin döneminde Anadolu halkı, İlhanlıları memnun etmek için konulan ve bitmek bilmeyen düzenli ve düzensiz vergiler karşısında çaresiz kalmıştı (Yuvalı, 2019, s. 366). Ancak, İlhanlı-Memlûk ihtilaflarının artması üzerine Moğolların Anadolu'da bir ordu kurma isteği oluştuğunda, fakirleşen Anadolu halkına salınan vergiler artık tahsil edemez hâle geldi. Pervane bunun üzerine, gözden düştüğü düşüncesiyle Memlûklerle işbirliği yaptı. Durumun anlaşılmasının ardından Pervane İlhanlılar tarafından öldürüldü.

Sonrasında İlhan Abaka, 1277'de kardeşi Kongurtay'ı Anadolu'ya gönderdi. Kongurtay'ın vazifesi Anadolu'da dirlik ve düzeni tesis etmektir. Vezir Şemseddin Muhammed-i Cüveynî'nin vazifesi ise Anadolu'nun gelirini, Moğol mali sistemine ve mevcut duruma göre yeniden tanzim etmektir (Reşîdüddin, 2013, s. 114; Sümer, 1970, s. 45). Böylece İlhanlı merkezinden atanan yeni vali Cüveynî, siyasi isyanları bastırmanın yanı sıra halka dayatılan cebri çalıştırma ve haraç sistemine dayalı birçok vergiyi kaldırdı. Halktan usulsüz para ve mal talep edilmesini yasakladı. Moğolların Anadolu'da kalıcı olarak tutmak için kurduğu ordunun ihtiyaçları için istenen, fakat haraç ve yağma şeklindeki vergi ödemeleri nedeniyle Selçuklular açısından ödenemez hâle gelen ağır borç yükü meselesine çözüm buldu; Selçukluların söz konusu borçları karşılığında Erzincan ve diğer yörelerin gelirlerini doğrudan İlhanlı hazinesine devretti. Böylece İlhanlılar ilk defa Anadolu'da özel mülk edinmişler ve bu mülklerin gelirlerine doğrudan sahip olmuşlardır. Ayrıca daha önce Selçuklularda bulunmayan bir vergi olarak ticari mallardan *tamga* vergisi ilk kez bu dönemde alınmaya başlanmıştır (Erdem, 2003, s. 53, 54; Gordlevski, 1988, s.75).

Cüveynî ile birlikte artık haraç sistemine dayalı ekonomik ilişkiler yerine, sistematik vergi tahsilatı şeklinde bir sömürü politikası benimsenmiştir (Erdem, 2003, s. 53, 54; Gordlevski, 1988, s.75). Tamga vergisinin uygulanmasıyla birlikte yıllık vergi toplama yöntemi terk edilmiş, Anadolu'nun vergilerine yeni bir mali sistemle el konulmaya başlanmıştır. Bu uygulama sonucunda Selçuklu sultanlarının gücü ve otoritesi azalırken İlhanlıların etkisi artmıştır (Yuvalı, 2019, s. 367).

Geyhatu döneminde zevk ve sefa nedeniyle İlhanlı hazinesi boşalmışken salgın hayvan hastalıkları sebebiyle Anadolu ekonomisinin durumu da daha da kötüleşmişti (Keleş, 2020, s. 18). Bu dönemde Moğol istila süreci her ne kadar son noktasına ulaşmışsa da, bazı İlhanlı hükümdarları başta olmak üzere, emir ve bürokratların müsrif davranışları, halktan ağır vergiler toplamaları Anadolu'da sosyo-ekonomik düzeni alt üst etmeye yetiyordu. Toplandığı hâlde İlhanlı merkezine gönderilmeyen vergiler hazineye girmediği için, İlhanlı yönetimi bu vergileri ödenmemiş kabul ederek yeniden tahsil yoluna gidiyordu. Yeniden vergilendirme gibi vergi tahsilindeki adaletsiz ve keyfi yöntemler de Anadolu halkını yoksullaştırmaktaydı. Bazı valiler *kobçur* vergisini bir yıl içerisinde on defa yükseltebiliyordu. Vergi memurlarının keyfi uygulamalarına, fiili saldırı ve işkencelerine karşı vergi memurlarının geldiğini duyan köylüler yerlerini terk ediyor, İlhanlı ve Selçuklu yöneticilerinin ulaşamayacağı Anadolu'nun dağlık ve ücra kesimlerine yerleşerek veya Batı Anadolu'ya göç ederek onların yağma ve talanlarından korunmaya çalışıyordu. Bu durum nüfusun azalmasına, tarımsal rekoltenin düşmesine, kıtlığa yol açıyordu. Yine de İlhanlılar için Anadolu'dan toplanan vergi gelirleri tatmin edici olmuyordu (Keleş, 2020, s. 18; Spuler, 2011, s. 339-342; Yuvalı, 1994, s. 586, 589).

Ali-Zâde'nin (1961, s. 255) belirttiği üzere 13. yüzyıl sonları ve 14. yüzyıl başlarında, Gâzan Han döneminde, Anadolu'nun ekonomik, siyasi ve sosyal hayatı büyük ölçüde değişmiştir. Gâzan Han, Anadolu'yu dört bölgeye ayırarak kendisi tarafından atanan mültezimlere vergi toplama emri vermiştir. Ancak Memlûklerle devam eden çatışmalar, Anadolu'yu baskı altında

tutmak için Anadolu'da kalıcı olarak bulundurulanan Moğol ordusunun sürekli olarak ihtiyaçlarının karşılanması zorunluluğu, İlhanlı hanedanının ihtişam ve lüks taleplerinin karşılanması, Moğol valilerinin yağmaya varan talepleri gibi şartlar, Gâzan Han'ın getirdiği iltizam sisteminden de verim alınamayacağını göstermiştir. Bunun üzerine farklı bir politika izlenmiş; mali ıslahatlar çerçevesinde öncelikle vergi oranları makul düzeylere indirilmiş, köylüler himaye edilmeye çalışılmıştır. Aynı ıslahat paketi çerçevesinde, tarım yapılabilmesi için emlak ve akar mülkiyet şartlarının düzenlenmesi, tapu dairesinin kurulması, toprak spekülasyonunun yasaklanması, köylüye tohumluk, zirai aletler ve iş hayvanları dağıtılması, yeni sulama kanalları açılması gibi tedbirler de alınmıştır. Vergilerin yılda bir kez ödenmesi ilkesi getirilmiştir. Vergilerin mültezimler tarafından toplanması yerine, aynî ve nakdî vergilerini devletin göstereceği depolara halk tarafından ödenmesi ilkesi getirilmiştir. Böylece halk, mültezimlerin keyfi uygulamalarından ve yağmalarından korunmaya çalışılmıştır. Bütün bu tedbirlerle köylüler bir dereceye kadar güvenlik içinde yaşayabildikleri için nüfus artışı olmuş, vergi gelirleri de 10 kat artmıştır. Ancak Anadolu'da Gâzan Han'ın getirdiği iktisadi durumu iyileştirmeye yönelik bu yumuşak politika ve uygulamalara İlhanlılar döneminin genelinde rastlamak pek mümkün değildir (Deniz, 2013, s. 171-174; Erdem, 2003, s. 58-59; Spuler, 2011, s. 347-349). Bununla birlikte, uygulanan bu yumuşak ve koruyucu politikalar, İlhanlıların, Anadolu'dan topladıkları vergi gelirlerini artırmaya ve sürekli kılmaya yönelik politikalar olarak değerlendirilmelidir.

Bölgeler	Dinar	Altın frank
İlhanlıların Vergi Gelirleri (Horasan hariç)	19.668.315	59.004.945
Anadolu ^a	5.656.000	16.935.000
Konya ve Sivas	1.384.000	4.152.000
Güney Kafkasya ^b	4.002.000	12.006.000
Azerbaycan	2.384.000	7.152.000
Tebriz	1.390.000	4.170.000
Not:		
Fransa'da toplanan vergi gelirleri ^c		3.000.000
İngiltere'de toplanan vergi gelirleri ^c		4.000.000

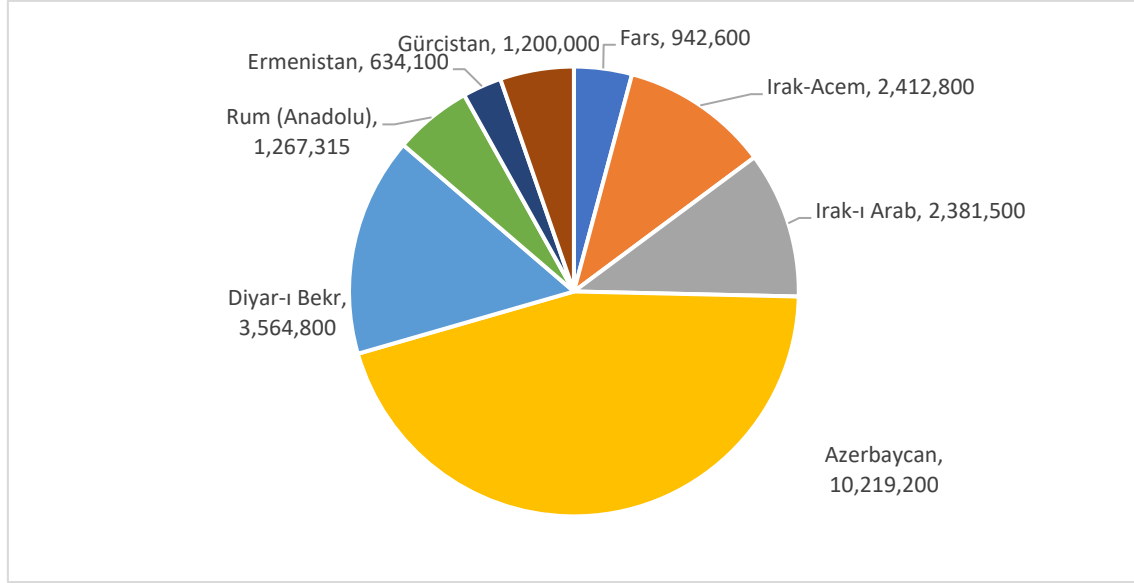
Tablo 1. 1336 yılı vergi gelirleri

Kaynak: (Togan, 1931, s. 22-28).

Notlar: İlhanlılar tarafından kontrol edilmeyen bölgeler (^aBatı Anadolu hariç; ancak bazı kuzey Suriye ve Irak illeri dahil). ^bGüney Kafkasya'dan kastedilen Azerbaycan, Gürcistan, Abhazya, Erran, Mugan, Şirvan, Kuştaşi bölgeleri.

^c1331 yılı için rakam.

Kazvîni'nin 1339'da telif edilen eseri "Nüzhet'ü-l-Kulûb", 14. yüzyıl İlhanlı vergi gelirlerinin yer aldığı en önemli kaynaklardan biridir. Bu eserdeki verilerden oluşturduğu tasnif çerçevesinde Togan'a göre (1931, s. 13), İlhanlıların 1336 yılındaki toplam vergi gelirleri 59 milyon altın franktır. Toplam vergi geliri Anadolu'da 16.9 milyon altın franka ve Güney Kafkasya Bölgesi'nde 12 milyon altın franka eşdeğerdir. Bu durumda Anadolu, Azerbaycan ve Tebriz'den elde edilen gelirler, İlhanlıların toplam gelirlerinin yaklaşık yarısı olan 29 milyon altın frank civarındadır. Anadolu'da Sivas ve Konya illeri, toplam Anadolu vergilerinin yaklaşık dörtte birini sağlıyordu. Aynı şekilde İlhanlıların başkenti Tebriz, Güney Kafkasya toplamının neredeyse yüzde 60'ını oluşturuyordu. Bir başka ilginç gözlem de, sadece Konya ve Sivas'ta toplanan vergi gelirlerinin bile Fransa ve İngiltere'den daha fazla olmasıdır. Aynı şey Tebriz için de geçerliydi. Dolayısıyla vergi gelirleri bir kriter olarak düşünüldüğünde, Batı Asya ekonomisi o dönemde Avrupa'nın önde gelen ekonomilerinden çok daha hacimliydi (Tablo 1).

Şekil 2. İlhanlı Vergi Gelirleri (1336) (dinar)

Kaynak: (Güneş, 2021, s. 98).

Güneş'in "Nüzhet'ü-l-Kulûb"dan aktardığı üzere (2021, s. 88), İlhanlılar topraklarını Azerbaycan, Horasan, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab, Huzistan, Fars, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia ve Rum (Anadolu) olmak üzere sekiz bölgeye ayırmıştır. İlhanlıların 14. yüzyılın ilk yarısındaki toplam vergi geliri bu esere göre 22.273.500 dinar olup, Horasan hariç her bölgenin vergi geliri de ayrı ayrı açıklanmıştır. Buna göre, Ermenistan ve Gürcistan direkt olarak İlhanlılara bağlı değildi ve sadece yıllık olarak vergi ödemekteydiler. Azerbaycan ve Tebriz İlhanlı Devleti'nin kurulduğu ve sınırları içinde kaldığı, hatta merkezi olduğu için güçlü bir ekonomiye sahipti. Bu nedenle en yüksek vergi geliri Azerbaycan, Tebriz bölgesinden sağlanmaktaydı. Daha sonra Diyar-ı Bekr, Irak-ı Acem, Irak-ı Fars bölgeleri gelmektedir. Anadolu ise İlhanlı Devleti'nin sınırları içindeki bu bölgelere göre daha zayıf bir ekonomiye dönüşmüştü. Dolayısıyla Anadolu'dan elde edilen vergi tahsilatı, söz konusu bölgelerden daha düşük düzeydeydi. Zira Moğol istilası sonrası geçen zaman içinde Anadolu'da ortaya çıkan yıkım, can kaybı, tarım ve ticaret erbabının gördüğü zarar, göç dalgaları, keyfi vergi uygulamalarından ve zulümden halkın Batı Anadolu'ya kaçması, imar edilmek yerine yağma ve talana dayalı vergi politikasına maruz bırakılması neticesinde Anadolu'da iktisadi faaliyetler gerilemişti. Bu durum diğer bölgelere göre nisbî olarak düşen vergi gelirlerinden de anlaşılmaktadır (Şekil 2). (Güneş, 2021, s. 106).

Yerleşim Yerleri	Dinar
Harput	215.000
Divriği	30.000
Kemah	34.000
Erciş	80.000
Hoşab	1.000
Bargiri	25.000
Malazgird	14.000
Van	53.000
Meyyafakirin (Silvan)	70.000
Muş	69.000
Hisn-ı Keyfa	82.500

Siirt	46.500
Mardin	236.200
Bayburt	21.300
Erzurum	22.000
Erzincan	330.000
Sivas ve Konya	1.384.886

Tablo 2. 1336 yılı Doğu ve Orta Anadolu'daki başlıca yerleşim yerlerine ilişkin divanî vergi gelirleri (dinar)

Kaynak: (Yuvalı, 1994, s. 597-599).

Kazvî'nin "Nüzhetü'l-Kulûb'ta verdiği bilgilerden yola çıkıldığında Sivas, Erzincan, Ahlat, Erzurum, Mardin, Diyar-ı Bekr gibi Anadolu'nun orta ve doğu kesiminde kalan önemli ticari merkezlerin 13. yüzyıl sonlarına doğru İlhanlıların nüfuzuna girdikten sonra refahlarının düştüğü, bu şehirlerin vergi gelirlerinin İlhanlı hanedanının şahsî masraflarına tayin edildiği anlaşılmaktadır. Zira daha önce de belirtildiği üzere, rahatsız olan nüfus batıya kaymış, Anadolu'ya gönderilen mültezimler vergi tahsil edecek insan bulamamaya başlamıştır. Sivas, Konya, Kayseri gibi şehirler Anadolu'da ticaret yollarının başlıca kavşak noktalarından olduğu için bu şehirler, 14. yüzyıl ortalarına kadar diğer şehirlere göre bu konumlarını nispeten koruyabilmişlerdir. Bu durum, söz konusu şehirlerin Yuvalı'nın aktardığı (1994, s. 596) "Nüzhetü'l-Kulûb'ta belirtilen vergi gelirlerinin diğerlerine göre daha yüksek olmasından da anlaşılmaktadır (Tablo 2).⁵

Özetle, Moğol istilası Anadolu'yu ve hatta tüm yakın doğu coğrafyasını iktisadi, kültürel, demografik, ve sosyolojik açıdan etkilemiştir. Göç ve katliamlar sebebiyle etnik yapı yerleşiklerin aleyhine değişmiş; göçebe kültür etkinliğini artırırken, şehir hayatı ve kültürü gerilemiştir. Tarımda kullanılan su setleri ve sulama kanalları tahrip edilmiş, üretim faaliyetleri azalmış, ticaret sekteye uğramıştır (Özgüdenli, 2020, s. 226). Moğol istilası doğrudan iktisadi açıdan olduğu gibi, siyasi istikrarsızlık ve toplumsal yapıdaki bozulma nedeniyle dolaylı yoldan da Selçuk Barışı'na zarar vermiştir. Zira Moğol istilası sonrasındaki süreç içinde Anadolu'da Selçuklu idaresi ortadan kalkmıştır. Artan vergilere ve yoksullaşmaya karşı Karamanoğulları gibi Türkmen Beylikleri ve Ahiler isyan etmeye başlamış, ayaklanmalar İlhanlılar tarafından bastırılmaya çalışılmıştır. Siyasi istikrarsızlık ve ekonomik sömürü Selçukluların çöküşüne kadar devam etmiştir (Erdem, 2003, s. 64; Keleş, 2020, s. 16-17; Yuvalı, 2019, s. 367).

SONUÇ

Bu çalışmada Moğol istilasının literatürde daha az ele alınan Anadolu ekonomisi üzerindeki etkileri, mukayeseli olarak ve Selçuklu Barışı kavramı çerçevesinde tartışılmıştır. Moğol istilası öncesinde Anadolu Selçukluları tarım, zanaat ve ticareti geliştirmeye dayalı güçlü bir kalkınma politikası izlemiş, Anadolu şehirleri arasındaki ticareti artırmayı ve Anadolu'nun uluslararası kara ve deniz ticaretindeki konumunu güçlendirmeyi amaçlamışlardır. Bu amaçlara yönelik politikalar izleyerek Anadolu'da Selçuklu Barışı olarak ifade edilebilecek bir iktisadi refahı tesis etmişlerdir. Böylece Moğol istilası öncesi dönemde Anadolu, iktisaden tekrar Batı Avrupa'dan daha müreffeh bir coğrafya haline gelmiştir.

Moğolların, hâkim oldukları geniş topraklarda uluslararası ticaretin iktisadi refahı artırıcı etkisi sayesinde Pax-Mongolica kavramıyla ifade edilebilecek bir istikrar ve refah ortamı sağladıklarına literatürde geniş yer verilmektedir. Ancak bu istikrar ve refah Anadolu ekonomisi için geçerli olmamıştır. Anadolu'dan geçen ticaret yolları Anadolu'nun dışına, daha kuzeyine veya güneyine kaymıştır. Anadolu, uluslararası ticaret açısından dışlanmıştır. İktisadi ve idari

⁵ 1336 yılı itibarıyla Anadolu'da dahil olmak üzere İlhanlılara bağlı topraklardaki yerleşim merkezlerinden toplanan vergi rakamları Kazvî'nin "Nüzhetü'l-Kulûb" eserinde yer almaktadır. Togan (1931), Yuvalı (1994) ve Güneş (2021), "Nüzhetü'l-Kulûb" eserinde sunulan rakamları farklı tasniflerle tablolastırmıştır. Bu yüzden söz konusu çalışmalarda vergi hasılatı sunumlarında bazı farklılıklar söz konusudur.

imara yönelik bütün yatırımlar, İlhanlıların merkezi olan İran'da ve Azerbaycan'da yapılmıştır. Anadolu'nun sadece İran'a yakın olan doğu kesimleri imar edilmiştir. Anadolu iktisadi açıdan en ağır darbeyi Moğolların vergilendirme politikası yoluyla almıştır. Moğol istilasından sonra, Anadolu ağır ve keyfi vergiler ile yağma ve haraçgüzârlığa dayalı bir baskı altında kalmıştır. İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla birlikte baskının daha sistemli bir sömürüye dönüştüğü söylenebilir. Vergi politikası yoluyla giderek ağırlaşan bu sistemli sömürü, başlangıçta vassal bir devlet hâline gelen Anadolu Selçuklularının tamamen yıkılmasına kadar sürmüştür, Anadolu ekonomisi tahrip olmuş, Selçuklu Barışı ortadan kalkmıştır.

KAYNAKÇA

- AKDAĞ, M. (1979). *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi* (Cilt 1: 1243-1453) (3.Baskı). İstanbul: Tekin Yayınevi.
- AKSARÂİYİ KERÎMÜ'D-DÎN MAHMUD B. MUHAMMED (1999). *Müsâmeret'ül-Ahbâr. Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi* (2.Baskı). Osman Turan (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- AKSOY, F. (2019). XII.-XIII. Yüzyıllarda Türkiye Selçuklularının Anadolu'nun Türk Yurdu Olmasına Etki Eden İktisadi ve Ticari Faaliyetleri. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 189-241.
- ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ (2013). *Tarih-i Cihan Güşa* (Cilt 1-3). Mürsel Öztürk (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ALBAYRAK, S. (2019). Köseadağ Savaşı'nda Selçuklu Emirleri. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 203-213.
- ALİ-ZÂDE, A. A. (1961). Muhammed ibn Hinduşah Nahçıvani-nin "Düstur ül-katip fi tayin el-Meratip" eseri Yakın ve Orta doğu memleketlerin sosyal ve ekonomik tarihinin bir kaynağı gibi. (253-264). Türk Tarih Kurumu (Ed.) içinde *VI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu. <https://drive.google.com/file/d/0B7liBn5XLsAfUGtFdWRHa0tiMnc/view?resourcekey=0-GCvxx7sFSz98W8daz9nxmw>
- ARICANLI TOGAN, İ. (1984). Moğollar Devrinde Çin'de Ticaret. *Toplum ve Bilim*, 25/26, 71-90.
- ARSAL, S. M. (1947). Çengizin Yasası. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 167-177.
- BARTHOLD, V. V. (2020). *Moğol İstilâsı Devrinde Türkistan*. Seniha Sami Morali (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- BASKICI, M. M. (2016). *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)* (2.Baskı). Ankara: Phoenix Yayınları.
- BAYKARA, T. (1990). *Anadolu Selçukluları Devrinde Sosyal ve İktisadi Tarih Üzerine Araştırmalar*. İzmir: Ege Üniversitesi.
- BAYKARA, T. (2019). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdari Taksimatı* (2.Baskı). Ankara: Bilge Kültür-Sanat.

- BEDİRHAN, Y. (2014). Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret. *Electronic Turkish Studies*, 9(5), 371-402.
- BEKTAŞ, C. (1999). *Selçuklu Kervansarayları: Korunmaları, Kullanımları Üzerine Bir Öneri*. İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları.
- BERNARD, J. (1975). Trade and Finance in Middle Ages. Carlo Cipolla (Ed.) içinde, *The Fontana Economic History of Europe*. Glasgow: Collins/Fontana Books.
- BUELL, P. D. (2022). Maritime Silk Route. Thimoty May ve Michael Hope (Ed.) içinde, *The Mongol World* (s. 458-467). Routledge. DOI: 10.4324/9781315165172-38
- CAHEN, C. (1968). *Pre-Ottoman Turkey*. New York: Taplinger Yayınları.
- CHRISTIAN, D. (2000). Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in World History. *Journal of World History*, 11(1), 1-26.
- DENİZ, A. (2013). *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlılar Devleti Tarihi*. İstanbul: Ekim Yayınları.
- ERCAN, A. B. (2021). Yuan Hanedanlığı'nda Bilim ve Kültür. *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 97-110.
- ERDEM, İ. (2003). Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticari İlişkileri ve Sonuçları. *Tarih Araştırmaları*, 22(33), 49-67.
- FAVEREAU, M. (2021). *The Horde: How the Mongols Changed the World*. Londra: The Belknap Press of Harvard Üniversitesi.
- FREELY, J. (2012). *At Üstünde Fırtına: Anadolu Selçukluları*. İstanbul: Doğan Kitap.
- GORDLEVSKI, V. A. (1988). *Anadolu Selçuklu Devleti*. Azer Yaran (Çev.). Ankara: Onur Yayınları.
- GROTEHUIS, E. T. (Ed.) (2002). *Along the Silk Road*. Washington D.C.: Arthur M. Sackler Gallery, Smithsonian Institution.
- GÜL, M. (2010). *Ortaçağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihi Arka Plan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- GÜL, M. ve Balcıoğlu, M. (1990). Anadolu Selçuklularında Denizcilik Faaliyetleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4(1), 61-68.
- GÜNEŞ, İ. (2021). Hamdullah Mustevfi'ye Göre 14. Asırda İlhanlı Vergi Varidatı. *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 88-109.
- GÜRAN, T. (2012). *İktisat Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları.
- HARRIS, J. (2014). *Byzantium and the Crusades* (2.Baskı). New York: Bloomsbury Academic Yayınları.
- HO, C. C. (2022). Overland Trade in the Mongol Trade. Thimoty May ve Michael Hope (Ed.) içinde, *The Mongol World* (s. 484-504). Routledge. DOI: 10.4324/9781315165172-40
- İBN BÎBÎ EL-HÜSEYİN B. MUHAMMED B. ALİ EL-CAFERÎ ER-RUGADÎ (2020). *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâiyye (Selçuknâme)* (2.Baskı). Mürsel Öztürk (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İSMAİL GALİB (1892). *Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkkiyye*. Mihran Matbaası. İstanbul.

- KALAN, E. (2021). Cengiz Han ve Bütüncül Dünya Tasavvuru. Cem Korkut ve Mürsel Doğrul (Ed.) içinde, *Cengiz Han ve Mirası* (s. 43-62). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- KAYAOĞLU, İ. (1981). Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24(1), 359-373.
- KELEŞ, E. (2020). İlhanlıların Anadolu'da Vergi Nizamı ve Neticeleri Hakkında Bir Değerlendirme. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 24(44), 11-24.
- KOCA, S. (1996). Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika. *Türk Tarih Kurumu Erdem Dergisi*, 8(23), 465-484.
- KOÇ, Y. (2015). *Anadolu Selçukluları Dönemi'nde Türkiye'de Yerleşme ve Nüfus. Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı: Sosyal ve Siyasal Hayat* (Cilt 1). Ahmet Yaşar Ocak vd. (Ed.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. 241-247.
- KOLBAS, J. (2006). *The Mongols in Iran: Chingiz Khan to Uljatu 1220-1309*. New York: Routledge.
- KOLBAS, J. (2022). Mongol Monetary Trends. Thimoty May ve Michael Hope (Ed.) içinde, *The Mongol World* (s. 443-457). Routledge. DOI: 10.4324/9781315165172-37
- LAIUO, A. E. ve Morrisson, C. (2020). *Bizans Ekonomisi* Bahattin Bayram (Çev.). İstanbul: Runik Yayınları.
- LEVITCHENKO, M. V. (1999). *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi* Maide Selen (Çev.). İstanbul: Özne Yayınları.
- LOPEZ, R. S. (1976). *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350*. Cambridge: Cambridge Üniversitesi.
- MADDISON, A. (2011). *Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP 1-2008 AD*. <http://ghdx.healthdata.org/record/statistics-world-population-gdp-and-capita-gdp-1-2008-AD>
- MARCO POLO (2021). *Marco Polo Seyahatnamesi*. Elif Berktaş (Çev.). Ankara: Panama.
- MAY, T. (2022). The Mongol conquest of the Near East. Thimoty May ve Michael Hope (Ed.) içinde, *The Mongol World* (s. 227-241). Routledge. DOI: 10.4324/9781315165172-18
- MÜNECCİMBAŞI AHMED B. LÜTFULLAH (2017). *Câmiu'd-Düvel (Anadolu Selçukluları ve Beylikleri)* (Cilt 2). Ali Öngül (Haz.). İstanbul: Kabalcı.
- ÖZDEMİR, H. Ö. (2020). Bizans İmparatorluğu'nun Venedik'e Verdiği Ticarî İmtiyazlar (Chrysobullar); Angelos Hanedanı Devri (1185-1204). *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (13), 113-134.
- ÖZERGİN, M. K. (1965). Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları. *Tarih Dergisi*, 25(20), 141-170.
- ÖZGÜDENLİ, O. G. (2005). Moğollar, içinde, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 30). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 225-229.
- ÖZGÜDENLİ, O. G. (2020). *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar İranlılar: (Kaynaklar ve Araştırmalar)*. İstanbul: Ötüken.
- POLAT, M. S. (1997). *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İçtimai ve İktisadi Hayat*. (Basılmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi.

- REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH B. EBU'L-HAYR İMÂDÜDDİN EL HEMEDÂNÎ (2013). *Câmiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)* İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmed Hesamipour Khelejani (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ROBINSON, D. M. (2019). *In the Shadow of the Mongol Empire Ming China and Eurasia*. Cambridge: Cambridge Üniversitesi.
- ROUX, J. P. (2020). *Moğol İmparatorluğu Tarihi* (2.Baskı). Aykut Kazancıgil ve Ayşe Bereket (Çev.). İstanbul: Dergâh.
- SCHURMANN, H. F. (1956). Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 19(3/4), 304–389.
- SPULER, B. (1972). *History of the Mongols: Based on Eastern and Western Accounts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries* Helga Drummond ve Stuart Drummond (Çev.). Londra: Routledge-Kegan Paul.
- SPULER, B. (1977). Die Wirtschaftliche Entwicklung des Iranischen Raumes und Mittelasiens im Mittelalter. *Handbuch der Orientalistik*, 1, 116-159.
- SPULER, B. (2011). *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350* (3.Baskı). Cemal Köprülü (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- SÜMER, F. (1970). Anadolu'da Moğollar. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- TABAKOĞLU, A. (1986). *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergah.
- TEZEL, Y. S. (1986). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. Ankara: Yurt Yayınları.
- TOGAN, Z. V. (1931). Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* (Cilt 1). İstanbul Darülfünunu Türkiyat Enstitüsü Yayınları, 1-42.
- TUĞRUL, M. ve KORKUT, C. (2021). Cengiz Han'ın İktisat Düşüncesi ve Mirası. Cem Korkut ve Mürsel Doğrul (Ed.) içinde, *Cengiz Han ve Mirası* (s. 149-168). Ankara: TÜBA Yayınları.
- TURAN, O. (1946). Selçuklu Kervansarayları. *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 10(39), 471-496.
- TURAN, O. (2014). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- TURAN, O. (2021). *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)* (18.Baskı). İstanbul: Ötüken.
- VASARY, I. (2022). Taxation in the Jochid Ulus. Thimoty May ve Michael Hope (Ed.) içinde, *The Mongol World* (s. 468-483). Routledge. DOI: 10.4324/9781315165172-39
- YILDIRIM, A. ve Şimşek H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin.
- YUVALI, A. (1994). İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli. Türk Tarih Kurumu (Ed.) içinde *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, cilt 2 (581-600). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- YUVALI, A. (2019). *İlhanlı Tarihi* (2.Baskı). İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.

- YUVALI, A. (2021). Cengiz Han ve Evlatları Dönemindeki Merkezileştirme Faaliyetleri. Cem Korkut ve Mürsel Doğrul (Ed.) içinde, *Cengiz Han ve Mirası* (s. 63-76). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- YÜLEK, M. (2019). *Ulusların Yükselişi: İmalat, Ticaret, Sanayi Politikası ve Ekonomik Kalkınma*. İstanbul: Kronik Kitap.

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 8 Issue 1, March 2024

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 19.12.2023

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 01.02.2024

DOI: 10.30692/sisad.1406898

**İSTANBUL'DA 1833'TE BİR HAMAM ve BERBERHANEDE BİR GÜN
-RUS SEYYAH KONSTANTİN BAZİLİ'NİN GÖZÜNDEN-**

*A Day in a Bathhouse and Barbershop in Istanbul in 1833
-Through the Eyes of Russian Traveler Konstantin Bazili-*

Murat HANİLÇE

Doç. Dr.

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

ORCID ID: 0000-0003-0587-9336

murat.hanilce@gop.edu.tr

Turan İBRAHİMZADE

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi

ORCID ID: 0000-0002-8784-1253

turan.ibrahimzade4417@gop.edu.tr

Atıf/Citation: Murat Hanılçe & Turan İbrahimzade (2024), "İstanbul'da 1833'te Bir Hamam ve Berberhanede Bir Gün -Rus Seyyah Konstantin Bazili'nin Gözünden-", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S.1, Mart 2024, s.25-42.

Öz: Osmanlı toplumunun aslı unsuru olan Türkler kişisel bakıma oldukça önem vermişlerdir. Bu meyanda İstanbul'da çok sayıda hamam inşa edilmiştir. Hamamlar Batı'dan gelip şehri ziyaret eden misafirlerin ilgisini çeken önemli yapıların başında gelmiştir. Bu mekânlar doğunun gizeminin ve eğlence hayatının tasvirinde sıklıkla kullanılmıştır. Hamamlar kadar olmasa da İstanbul'un berberhaneleri de seyyahların dikkatini çekmiş ve berberler onların anlatılarının önemli bir parçası olmuştur.

Rus Çarlığı adına 1833'te İstanbul'da bulunan Konstantin Mihayloviç Bazili şehirle ilgili izlenimlerini "Boğaz ve Yeni İstanbul Yazıları" isimli eserinde yayımlamıştır. Bazili, eserinde Osmanlı askeri, siyasi, ticari ve sosyal yapısını ortaya koyan zengin açıklamalarda bulunmuştur. Bunların yanı sıra kahvehanelere, kahve ve tütün tüketimine,

kayıkcılara, kütüphanelere, mezarlıklara ve salgın hastalıklara da yer vermiştir. Bu çalışmada onun en az bu hususlar kadar yer verdiği ve Osmanlı gündelik yaşamında kişisel bakım için insanların sıklıkla uğradığı hamamlar ve berberhanelerle ilgili gözlemleri üzerinde durulmuştur. Türkiye'de hamamların mimarisi ve bilhassa vakıf işletmesi olanların ekonomik boyutu çok sayıda bilimsel yazıya konu olmuştur. Yine bu yapılar Batı resim sanatında önemli ölçüde çalışılmıştır. Bununla beraber hamamların gündelik işleyişini tasvir eden yazı sayısı oldukça azdır. Bu yazının başlıca amacı bu eksikliği tamamlamak ve Osmanlı hamam kültürüne dair bir boşluğu doldurabilmektir.

Anahtar Kelimeler: Bazili, İstanbul, Rus, Hamam, Berber.

Abstract: The Turks, who were the main element of Ottoman society, attached great importance to personal grooming. In this context, numerous bathhouses were constructed in Istanbul. Bathhouses have been among the prominent structures capturing the interest of visitors arriving from the West to explore this city. These places were frequently employed in depicting the mystery of the East and its entertainment scene.

While not as prominent as the Bathhouses (Hamam), Istanbul's barbershops have also captured the attention of travelers, and barbers have become an important part of their stories. In 1833, while he was in Istanbul representing the Russian Empire, Konstantin Mihaylovič Bazili published his impressions of the city in his work titled "Bosphorus and New Istanbul Writings". Bazili, in his work, provided rich explanations depicting the Ottoman military, political, commercial, and social structure. Additionally, he covered topics such as coffeehouses, coffee and tobacco consumption, boatmen, libraries, cemeteries, and epidemic diseases. In this work, emphasis has been placed on his observations regarding baths and barbershops, places frequently visited by people for personal care in the everyday life of the Ottoman Empire, aspects that he addressed at least as much as the other topics mentioned. The architecture and, especially, the economic dimension of Turkish baths, particularly those operated by foundations, have been the subject of numerous scholarly writings. These structures have also been extensively explored in Western visual arts. However, there are relatively few writings that depict the daily operations of bathhouses. While these structures have been significantly explored in Western visual arts, there remains a scarcity of writings depicting the daily operations of bathhouses. The primary aim of this article is to fill this gap, providing a more comprehensive understanding of Ottoman bathhouse culture.

Keywords: Bazili, Istanbul, Russian, Bathhouse, Barber.

GİRİŞ

Hamam, "ısınmak, sıcak olmak" (Ülgen, 1950) anlamına gelen *hamm* kökünden türeyen bir kelime olup dilimize Arapçadan geçmiştir (Ergin, 2012, s. 8). Çoğulu hamamâttır. Batıda banyo kelimesinin karşılığıdır. İçinde yıkanılan sıcak yerdir. Bununla beraber yıkanmaya mahsus mahallerin genel adıdır. İğtisal mahalli, yani gusl ya da abdest yeri olarak da anılmaktadır (Hüseyin Remzi, 1305, s. 461). Sıcak hamam, deniz hamamı, çarşı hamamı gibi türleri de vardır. Hamama girmek, hamam böceği, kudret hamamı ile de akla gelir. Kudret hamamı şeklindeki kullanımı ılıcaya işaret eder. Farsça *germâbe* de sıcak su hamamı, kaplıca ve ılıca için kullanılmıştır (Şemseddin Sami, 1312, s. 558, 1159).

"Hammâm tabiri sıcakla olduğu kadar soğuk suyla yıkanacak yere de işaret eder. Ayrıca hamamlar genellikle ısılarına göre isimlendirilir. +10 ile +15 derece arasında sıcaklığı olan hamama hammâm-ı bârid (soğuk hamam), +15 ile +18 derece arasında sıcaklığı olan hamama serin hammâm, +18 ile +25 derece arasında sıcaklığı olan hamamlara hammâm-ı mu'tedil (ılık hamam), +25 ile +37 derece arasında sıcaklığı olan hamamlara hammâm-ı har (sıcak hamam), +37 ile +55 derece arasında sıcaklığı olan hamama hammâm-ı tennûrî-i yâbis (kuru fırın hamamı), +40 ile +45 derece sıcaklığı olan ve su buharıyla ısıtılan hamama hammâm-ı tennûrî-i râtib (yaş fırın hamamı) denir. Hammâmî (Hamamcı), hamamı idare eden erkek ve kadın için kullanılır. Hamam tası, hamamlarda su dökünmek için kullanılan madeni kaba verilen addır (Ali Seydi, 1330, s. 401). Kadın hamamlarının idarecisine hamam anası denir. Hamam otu tüy dökücü özelliği olan bir bitkidir. Hamam ustası, kadınlar hamamında yardımcı kadınlar için kullanılan bir tabirdir. Hamam böceği bir böcek türüdür. Hamam kubbesi hamamın kubbesi için tercih edilen bir ifadedir. Hamam natırı hamam yöneticisi için kullanılır.

Hamam takımı; banyo havlusu, destmal, futa vb. içeren settir” (Ebuzziya Tefvik, 1306, s. 438).

Hamam kültürüne dair bilinen ilk kalıntılara MÖ 4. yüzyıla tarihlenen Antik Yunanistan’a ait *Palaestra* yıkıntılarında rastlanmıştır. *Palaestra* o tarihlerde Yunanistan’da güreş ya da bir tür spor alanıdır. Paleastralarda belirli odalar sporcuların etkinlikler sonrası yıkanmasına ayrılırdı. Bu odalar içleri mangal yakılarak ısıtılan, küçük ve kapalı mekânlardı. İçlerinde kenarları yuvarlak küvetler bulunur, sıcak su dışarıdan tedarik edilirdi. Yunan hamam kültürünün başlangıcında bu odalar vardı (Yegül, 2009, s. 101). Hamamlar Yunanlarda bir nevi sağlık kurumu işlevini üstlenmiştir. Yunan hamamları mimari yapıları ve birbirini tamamlayan tipolojik özellikleriyle Orta Çağ boyunca Bizans ve Türk hamamlarının mimari çerçevelerini de oluşturmuşlardır (Yaman, 2010, s. 5).

Roma döneminde hamam geleneği ilerlemiş ve bazı yeni gelişmeler göstermiştir. Yunan hamamlarından farklı olarak Roma hamamları birkaç farklı bölümden meydana getirilmişlerdir. Hamamların giriş bölümünde *atrium* denilen ortası açık, etrafı revaklı avlular bulunmaktaydı. Bu avlulardan hemen sonra *apoditerium* (*apoditerion*) olarak adlandırılan soyunma odası yer almaktaydı. Büyük bir salon biçiminde olan soyunma odasının duvarlarında nişler ve hücreler vardı. Roma hamamlarının bir sonraki bölümünü soğuk su banyosunun yapıldığı *frigidarium* oluşturmaktaydı. *Frigidarium* üstü açık bir mekân olup duvar kenarlarında havuz ve soğuk su küvetleri sıralanmaktaydı. Hamamın bu kısmından hemen sonra *tepidarium* olarak bilinen ılıkliğe geçilmekteydi. Burası masaj ve yağlama işlemleri için kullanılırdı. Ilıkliğin ardından dikdörtgen, kare ya da haçvari olarak inşa edilen ve hamamın önemli bir kısmını oluşturan *caldarium* denilen bölüme geçilmekteydi. *Caldarium* hamamın sıcaklık bölümünü temsil etmekteydi ve esas banyo işi burada gerçekleştirilmekteydi. Sıcaklığın içerisinde terlemeye yardımcı olan küçük hücreler vardı. Roma hamamlarında buhar banyoları için sıcaklıktan hemen sonra gelen ve *sudatorium* adı verilen bir bölüm de olurdu. Bu hamamlarda sıcak suyun ve buharın sağlandığı külhana *praefurnium* denmekteydi. Roma hamamlarında sıcak havayla beraber merkezi ısıtma sistemi kullanılmıştır. Hamamların ısıtılması için *hypocaust* olarak isimlendirilen bölümde ateş yakılmıştır. Duvarlardaki künkler vasıtasıyla sıcak hava hamamın içine yayılmış ve böylece hamamı meydana getiren mekânların sıcak kalması sağlanmıştır (Fıstıkçı, 2019, s. 9-10).

Bizans, temelinde barındırdığı Roma kültürünün özelliklerini Doğu’nun ahengiyle harmanlayarak Anadolu ve Balkanlar’da bulunan hamam geleneğini yaşatmaya devam etmiştir. Anadolu’daki Türk hamamları Selçuklulardan itibaren dinî ve ticari yapılarla beraber kent yaşantısının önemli mekânlarını oluşturmuşlardır. Anadolu’daki Türk hamamları imaret sistemi çerçevesinde şekillenmişlerdir. Bu mekânlar imarete en az çarşı pazar kadar gelir sağlamışlardır. 15. ve 16. yüzyıllarda nüfusun artmasıyla Türk hamamları Anadolu’da, Balkanlarda ve özellikle İstanbul’un kent yaşantısında büyük rol oynamaya başlamıştır (Yaman, 2010, s. 5-7). II. Mehmed’in (Fatih) 1453’te İstanbul’u fethetmesi üzerine buradaki hamamlar çoğalmış ve sayıları 19’a yükselmiştir (Yılmazkaya, 2002, s. 15). Hamamlar, mimari özellikleriyle klasik Osmanlı sanat anlayışını yansıtmışlardır. 16. yüzyıldan itibaren tipik Türk hamamları klasik dönem Osmanlı sanatının ustası Mimar Sinan’ın tarzını taşımışlardır. Çinili Hamam ve Haseki Hamamı bu yapılara örnektir. 1732’ye kadar başkentte 109 hamamın faaliyet gösterdiği öne sürülmektedir. Ağa, Mahmud Paşa, Çukur, Gedik, Küçük Ayasofya, Haseki Hürrem Sultan, Eyüp Türbe, Barbaros Hayreddin Paşa, Süleymaniye, Mihrimah Sultan, Kılıç Ali, Kızlar Ağası Abbas Ağa, Cağaloğlu, Tahta Minare hamamları 15 ila 18. yüzyıllar arasında İstanbul’un önemli hamamları olmuştur (Fıstıkçı, 2019, s. 20-28). Türk hamam kültürü en renkli devrini 19. yüzyılda yaşamıştır. Bu yüzyılda semt ve çarşı hamamları halk eğlenceleriyle canlanmaya başlamışlardır. İstanbul’da Türklerin yanı sıra azınlıklar da hamam inşa etmiş ve işletmiştir. Bu hamamlar Patrikhane ve Hahambaşılığın öncülüğünde kurulmuştur. Fener Kapısı Hamamı Rum, Cuhud Kapısı Hamamı Yahudi azınlıklar tarafından kullanılan mekânlara birer örnektir (Yaman, 2010, s. 5-7).

Hamamlar gibi insanların kişisel bakımları için uğradığı mekânlardan birisi de berberlerdir. Saç ve sakal tıraşı yapan meslek erbabına *berber* denmektedir. Kelime İtalyanca bir sözcük olan *barba* (sakal) kökünden türetilmiş ve *barbiere* diye zikredilmiştir. Berber kelimesinin Osmanlı Türkçesindeki karşılığı *hallak*, *ser-teraştır* (Bilge, 2014, s. 187). Osmanlı Devleti'nde eski tarzda sanatını icra edenlere berber adı verilirken yeni usulde icra edBAYenlere *perûkâr* denmiştir. Kelime deyimlere de konu olmuştur. Çok konuşan kimselere geveze berber yakıştırması yapılmıştır (Şemseddin Sami, 1312, s. 287). Berber başı, berber takımı, berber aynası, berber dükkânı gibi kullanımları da vardır. Berber aynası tabiri de meşhurdur. Tıraş gediği olan kahvehanelere de berber dükkânı denildiği olurdu (Baykara, 1995, s. 1-11; Turna, 2006, s. 175-181).

Berber sözcüğü Osmanlı topraklarında 16. yüzyılın başlarında zikredilmiş ve ilk kez Yavuz Sultan Selim Kanunnamesinde geçmiştir. Osmanlı berberleri dükkân sahipleri, seyyarlar ve hamam berberleri olarak üçe ayrılmaktadır. İstanbul'daki dükkân sahibi berberler, hamamcı esnafından ayrı zikredilen ve Kanuni Sultan Süleyman devrine kadar başkentte müstakil bir şekilde faaliyet gösteren esnaf sınıfıdır. Lakin bu berberler faaliyetlerine III. Murad'ın saltanatında 16. yüzyılda açılmaya başlayan kahvehanelerde devam etmişlerdir. IV. Murad'ın devrinde kahvehanelerin kapatılmasıyla dükkân sahibi berberler yeniden müstakil bir şekilde çalışmaya hak kazanmış ve işletmelerine geri dönmüşlerdir. Osmanlı berberleri daima kol dirseklerine kadar sıvalı mintan ve gömlek giymişler, bellerine ibrişim peştamal ya da futa bağlamışlar, ayaklarına nalın veya takunya takmışlardır. Meslek erbapları, müşterilerini bilhassa "Alman malı" ustura, bıçak, makas ve sakal taraklarıyla tıraş etmişlerdir. Berberler tıraş aletlerinin yanında düz ya da nakışlı peşkirler, tülbentler veya peştamallar kullanmışlardır. Bir de Osmanlı Devleti'nde hamamlarda hem tellallık hem de berberlik yapan hamam berberleri vardır. (Bilge, 2014, s. 193-197).

"Evliya Çelebi berberler esnafını sünnetçi berberler esnafı, seyyar (yaya) berberler esnafı olarak kategorize etmiştir. Evliya Çelebi'ye göre, sünnetçi berberler esnafı dükkânı olan berberlerdir. Evliya Çelebi'nin bahsettiği kadarıyla seyyar berberler 17. yüzyılda dükkânı olmaksızın sanatlarını icra eden kimselerdir. Seyyah-ı âlem, ayrıca İslâm ordusunda semerciler, nalbantlar, aşçılar, bozacılar ve berberler kadar makbul meslek ehli olmadığını dile getirmiştir" (Evliya Çelebi, 2008, s. 601, 609-611).

Berberhaneler, Osmanlı kent yaşamının çekirdeğini oluşturan ve İstanbul halkının kültür hayatını yansıtan önemli mekânlardandır. Bu mekânlar bilhassa 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı ülkesinde hem siyasi hem de sosyal bir rol üstlenen Yeniçeriler tarafından önem arz eden yatırım merkezleri haline gelmişlerdir. Böylece bazı işçi ve esnaf sınıfıyla güçlü ilişkiler kuran Yeniçeri Ocağı mensupları kahvehanelerin ardından kentteki berberhanelerin bir bölümünü işletmeye başlamışlardır (Bilge, 2014, s. 192, 203-204).

Konstantin Mihayloviç Bazili Hayatı ve Eserleri

Konstantin Mihayloviç Bazili 3 Şubat 1809'da İstanbul'da Rum bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelmiştir (Smilyanskaya, 1959, s. 52). Babasının siyasi kişiliği ve Yunan İsyanı'ndaki rolü gereği 1821'de Odessa'ya göç etmiştir. Odessa 19. yüzyılda Rumlar tarafından siyasi ve kültürel faaliyetlerin merkezi olarak seçilmiştir. Rum asıllı bir ailenin çocuğu olması Bazili'nin eğitim hayatını da yakından etkilemiştir (Kapıcı, 2019, s. 328). Bazili, 1822'de ağırlıklı olarak beşerî bilimlerin okutulduğu Nejin'deki gimnazyuma kabul edilmiştir (Smilyanskaya, 1959, s. 53-54). Okul, tıpkı Bazili gibi doğduğu toprakları terk etmiş yoksul ailelerin çocuklarına hizmet vermekteydi. Nejin'deki gimnazyumun kuruluş amacı Ermeni, Alman, Yahudi ve Rum asıllı çocukları, kolonizasyon sürecindeki Rusya için yetiştirmektir. Bu kurum Bazili'nin eğitim hayatından ziyade ilerideki siyasi kimliğinin şekillenmesinde daha etkili olmuş; dünya

görüşünün, fikirlerinin ve kültürel yönlerinin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır (Kapıcı, 2019, s. 329).

Resim 1. Konstantin Mihayloviç Bazili Gençliği

Kaynak: https://www.greekmos.ru/bazili_konstantin/

Bazili, Nejin'deki okulda hiç bilmediği Rusçayı kusursuzca öğrenmiş ve tarih bilgisini ileri seviyede geliştirmiştir. Okulun beşerî bilimlere ağırlık vermesi Bazili'nin özellikle edebiyata olan merakını artırmıştır (Smilyanskaya, 1959, s. 54-55). Bazili, 1827'de Nejin Gimnazyumu'ndan başarıyla mezun olmuş ve hemen ardından Richelieu Lisesi'ne girmeye hak kazanmıştır (Kapıcı, 2019, s. 330). Böylece çok geçmeden Nejin'den ayrılmış ve yeniden Odessa'ya yerleşmiştir. 1830'da eğitim hayatını tamamlamış ve Rusya adına çalışmaya başlamıştır. Bazili, mezun olduğu sene Doğu Akdeniz'de bulunan Rus askeri filosunda tercüman olarak göreve atanmış ve İstanbul'a gönderilmiştir (Smilyanskaya, 1959, s. 56).

Bazili, doğduğu toprakları Rus askeri filosu eşliğinde 1833'te bir kez daha ziyaret etmiş ve üç yıl aralıksız filodaki tercümanlık görevine devam etmiştir (Kapıcı, 2019, s. 332). Takvimler 1833 senesinin Aralık ayını gösterdiğinde Bazili, Rus Dışişleri tarafından adli kâtip olarak St. Petersburg'ta görevlendirilmiştir. 1837'de Transkafkasya'nın oluşturulması için kurulan komisyona iştirak etmek üzere Kafkasya'ya gönderilmiştir. O sıralarda Rus konsolosun vefatı üzerine Bazili, Kafkaslardaki görevinden alınıp Yafa'ya yollanmıştır. Böylece 24 Aralık 1838'de Bazili, resmi olarak Yafa'da konsolos olarak göreve başlamıştır (Smilyanskaya, 1959, s. 59). Bazili, Yafa'daki görevine tam olarak ısınmadan 20 Kasım 1839'da Beyrut'a atanmış ve burada konsolos olarak hizmet etmeyi sürdürmüştür. Bazili, 1843'te Kudüs'ün de aralarında yer aldığı Suriye'deki tüm Rus fahri konsoloslarının başına getirilmiş ve Beyrut Başkonsolosluğuna atanmıştır (Arslan, 2019, s. 52-53).

Bazili, 1844'te Moldova Prensi'nin torunu Margarita Aleksandrovna Hanjeri'yle evlenmiştir. Bu evlilikten bir oğlu ve iki kızı dünyaya gelmiştir. Oğlu ve eşini 1848'de kaybetmiştir (Bazili, 2007, s. 1). 1855'te Rusya'nın Venedik Elçiliği'nde çalışmış ve Kırım Savaşı sonrasında toplanan 1856'daki Paris Barış Konferansı'nda Rusya'yı temsil etmiştir. Bazili'nin Rusya devleti adına memuriyeti 1860'ta sona ermiştir (Smilyanskaya, 1959, s. 60-61).

Memuriyete başladığı andan itibaren Bazili, Rus bürokrasisi için önemli adımlar atmış ve ülkesini birçok yerde temsil etmiştir. Yoğun iş temposu yanında Bazili, hayatı boyunca çok sayıda eser kaleme almış ve özellikle ikâmet ettiği yerler hakkında çeşitli kitaplar yazmıştır. Bu eserlerin çoğu Bazili'nin henüz Rus Devleti için hizmet verdiği dönemde kaleme alınmıştır. Örneğin “Архипелаг и Греция в 1830 и 1831” (Yunanistan ve Adalar), “Очерки Константинополя 1835” (İstanbul Yazıları 1835), “Босфор и Новые Очерки Константинополя в 1836” (Boğaz ve Yeni İstanbul Yazıları 1836), “Сирия и Палестина Под Турецким Правительством” (Türk Hükümeti Altında Suriye ve Filistin), “L'Empire Ottoman 1839-1877: L'Angleterre et la Russie dans la Question d'Orient-Par un Ancien Diplomat Paris 1877” (Osmanlı İmparatorluğu 1839-1877: Doğu Sorununda İngiltere ve Rusya-Eski Bir

Diplomat Tarafından, Paris 1877), “Question du Jour: Janvier-Fevrier 1878” (Günün Sorusu: Ocak-Şubat 1878) Rus oryantalistler ve Yakındoğu tarihçileri tarafından birer başyapıt olarak kabul edilmiştir (Kapıcı, 2019, s. 337).

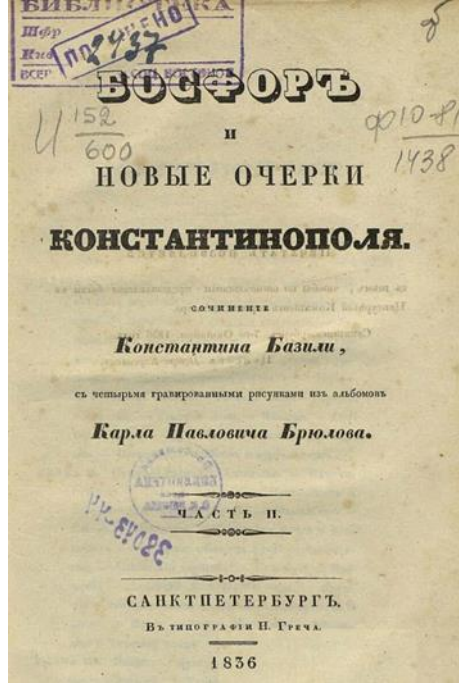
“Архипелаг и Греция в 1830 и 1831” (Yunanistan ve Adalar) Bazili'nin edebiyat çevresinde adının hızla yayılıp duyulmasına vesile olmuştur. Eser dönemin Dışişleri Bakanı Yannis Kapodistrias'ın öldürülmesiyle neticelenen olayları ve kurulan yeni Yunanistan'ın işleyişini konu edinmiştir. Bazili'nin tercümanlık yaptığı yıllarda kaleme aldığı “Очерки Константинополя 1835” (İstanbul Yazıları 1835) adlı eseri okuyucularına Osmanlı tarihini yakından inceleme fırsatı sunmuştur. Bazili bu kitapta, Osmanlı ülkesindeki Müslüman Türk toplumunun hayat felsefelerini ve yaşam tarzlarını bizzat şahsi izlenimleri neticesinde yorumlayarak aktarmıştır. Bu eserle Rusya'da büyük bir okuyucu kitlesi yakalayan Bazili, çok geçmeden “Босфор и Новые Очерки Константинополя в 1836” (Boğaz ve Yeni İstanbul Yazıları 1836) adlı kitabı yayınlamıştır. Seyahatname tadındaki bu kitap adeta bir öncekinin devamı olmuştur. Yakındoğu'ya ve oryantalizme duyulan merak eserin yine geniş kitlelere yayılıp Bazili'nin edebiyat çevresinde de saygınlığını arttırmıştır. Her iki kitapta da esasen Türklerin toplumsal imgeleri ve II. Mahmud'un reformları hakkında çok yönlü bilgiler verilmiştir. “Сирия и Палестина Под Турецким Правительством” (Türk Hükümeti İdaresinde Suriye ve Filistin) Bazili'nin elçilik döneminde bilhassa 1839'a kadar Suriye'nin siyasi ve askeri hayatını kaleme aldığı önemli eserlerinden biri olmuştur. “L'Empire Ottoman 1839-1877: L'Angleterre et la Russie dans la Question d'Orient-Par un Ancien Diplomat Paris 1877” (Osmanlı İmparatorluğu 1839-1877: Doğu Sorunu'nda İngiltere ve Rusya-Eski Bir Diplomat Tarafından, Paris 1877) Bazili tarafından 93 Harbi öncesinde Batı kamuoyuna Osmanlı karşıtı üslupla anonim olarak yazılmıştır. Hayatının son yıllarında Bazili'nin eserleri çoğunlukla anonim şekilde kaleme aldığı görülmüştür. Ömrünün son demlerini eserlerine ve hatıratlarına adanmış Bazili, 10 Şubat 1884'te hayatını kaybetmiştir (Kapıcı, 2019, s. 337).

Resim 2. Konstantin Mihayloviç Bazili Yaşlılığı
Kaynak: https://www.greekmos.ru/bazili_konstantin/

Boğaz ve Yeni İstanbul Yazıları (Босфоръ И Новые Очерки Константинополя) 1836'da St. Petersburg'da Nikolay İvanov Greç'in basımevinde yayınlanmıştır. Eser, iki ayrı cilttir. İlk cilt 287; ikinci cilt 264 sayfadır. İki cilt toplam 19 bölümden oluşmaktadır. Bölümlerden 10'u ilk, kalan dokuzu ikinci ciltte kendisine yer bulmuştur. Eserde dört gravür bulunmaktadır. Gravürler Bazili'nin izlenimlerine destek olup anlattığı konulara dair gözlemlerini yansıtmaktadır. Boğaz ve Yeni İstanbul Yazıları, Bazili'nin 1833'te İstanbul'u ziyareti sonrasında kaleme alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki durumuna odaklanmaktadır. Eserde özellikle II. Mahmud'un saltanatı esnasında payitahtta etkisini derin bir biçimde hissettiren askerî, siyasi ve sosyokültürel değişimlere ve yeniliklere değinilmiştir. Müslüman Türk toplumunun değer yargılarının hayat felsefelerine olan yansıması büyüteç altına alınmıştır. Bazili bu eserinde, Müslümanları gayrimüslimlerle mukayese edip iki toplumun dinî ve toplumsal özelliklerini mukayese etmiştir. Türklerin sosyal yaşamında önemli rol oynayan hadiseleri çeşitli örneklerle

desteklemiştir. Eserin büyük kısmı İstanbul'un gündelik yaşamına ayrılmıştır. Bazili, gündelik yaşamın içerisine başkentin kahvehanelerini, kütüphanelerini, hamamlarını, berberhanelerini, mezarlıklarını, kayıkçı esnafını ve halkın önemli anlamda yaşamını etkileyen veba salgınına sığdırmaya çalışmıştır. Yazar Osmanlı Devleti'nin askerî siyasi ve ticari potansiyelini de kitabında ele almıştır. Bazili, kitabını ağırlıklı olarak gözlem ve izlenimlerine dayalı olarak kurgulamış; bununla birlikte çok sayıda tarihi rivayete veya efsaneye de kitabında yer vermiştir (Bazili, 1836a, b).

Resim 3. Boğaz ve Yeni İstanbul Yazıları 2. Cildinin İç Kapağı
Kaynak: Bazili, 1836b

Bazili, eserin ikinci cildinin sekizinci bölümünde, İstanbul'da adını açıkça belirtmediği, şimdi ayakta olmayan, eserdeki tariflerden ve konum bilgisinden hareketle adını tahmin edebildiğimiz Haseki Hamamının mimarisi ve işleyişini detaylandırmıştır. Hamamın ardından Türkler için büyük önem arz eden başkentin berberleri hakkında gene gittiği bir berber üzerinden okuyuculara bilgiler vermiştir. Bazili'nin izlenimlerinde Osmanlı ülkesindeki berberler kentin hatırı sayılır esnaf sınıfı arasında sıralanmış ve be zümre toplumun sevilen yüzleri arasında gösterilmiştir (Bazili, 1836b).

Bazili'nin Gözünden İstanbul'da Hamamlar ve Berberhaneler

Bazili, 1833'te Rus askerî filosunda tercüman olarak görevlendirilmiş ve böylece doğduğu şehri, İstanbul'u yeniden ziyaret etme fırsatı yakalamıştır. Bu ziyareti esnasında görevinin dışında başkentin bazı önemli mekânlarını gezip izlenimlerini kaleme almaya başlamıştır. Bazili bu ziyaretinin ardından, "Босфоръ И Новые Очерки Константинополя" (Boğaz ve Yeni İstanbul Yazıları) adlı eserini tamamlamıştır. Bazili, İstanbul'da ilk olarak kahvehaneleri, mezarlıkları ve kütüphaneleri ziyaret etmiştir. Bu yerler Osmanlı ülkesine seyahat etmiş gezginlerin hatıratlarında sıkça anlatılan kültürel mekânlardı. Bazili'nin izlenimlerinde özellikle kahvehanelerin önemi çok ayrıydı. Yazarın kanaatine göre kahvehaneler Osmanlı topraklarındaki Müslüman Türk toplumunun yaşam tarzını, değer yargılarını, âdet ve göreneklerini yansıtan en iyi yerlerden birisiydi. Bazili eserinde, hamam ve berberhanelere de yer vermiştir. Hamam ve berberhaneler Bazili'nin şehre veda etmeden gittiği, belki de İstanbul gezisini tamamlamak üzere olduğu bir sırada deneyimleme fırsatı bulduğu mekânlar olmuştur. Yazarın kanaatine göre Osmanlı ülkesine kadar gelip bilhassa İstanbul'un hamam ve berberhanelerine uğramamak

olmazdı. Kahvehaneleri deneyimleyen bir seyyah olarak Bazili, eserinde, Türk toplumunun düşünce yapısını yakından gözlemlemek isteyenlerin asıl berberhaneleri ziyaret etmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Yazar İstanbul'daki hamam ve berberhanelere, Müslüman Türklerin ihtiyaçlarından ziyade, çoğunlukla, vakit geçirip eğlenmek için gittiklerini ifade etmiştir. Bazili'nin gözüyle hamamlar tarih boyunca Osmanlı topraklarında varlığını koruyan en değerli kültür mirasları arasında yer almışlardır. İstanbul'un Boğaz'a nazır inşa edilmiş bu yapıları Bazili'nin büyük hayranlığını kazanmıştır. Yazarın izlenimlerinde hamamlar muhteşem mimariye ve görünümüne sahip mekânlar olarak yer edinmiştir.

Resim 4. Bazili'nin Gözünden Türk Tiplemesi

Kaynak: Bazili, 1836b, s. 60 ve 61

Bazili'ye göre, hamamlar, Osmanlı Devleti'nin mimariye ve sanata verdiği değeri yansıtan önemli kültür miraslarındandı ve İstanbul'daki hamamlar, Müslümanlar için en az cami ve türbeler kadar kutsaldı. Hâl böyle olunca büyük çoğunluğunu Müslüman Türk halkının oluşturduğu başkentteki hamamların gördüğü ilgi bir hayli fazlaydı. Bunun nedenini Bazili, Müslümanların ibadetleri arasında yer alan abdeste verilen öneme dayandırmıştır. Bazili'nin aktardığı kadarıyla Osmanlı topraklarındaki hamamlar insanı hem bedenene hem de ruhen temizlerlerdi. Türkleri fazlasıyla keyif düşkünü olarak niteleyen yazarın hamamlara yönelik fikirleri bunlarla sınırlı değildi. Bazili'nin izlenimlerinde bu mekânlar Türk halkının bilhassa dinî âdetlerini bahane ederek büyük çoğunlukla keyif için kullandıkları önemli eğlence yerlerindendi. Türkleri bu gibi mekânlar üzerinden yakından inceleme fırsatı bulan yazarın hamamlarla ilgili tespitleri kendi cümleleriyle şöyleydi:

“İstanbul'daki son günlerimi şehrin hamamlarına ve berberhanelerine ayırdım. Osmanlı topraklarına uğrayan seyyahların önemli bir kısmı Türk berberhanelerini ziyaret etmeyi âdeta kendilerine bir vazife bilirdi. Bu açıdan gerçekleştirmiş olduğum ziyaretlerin okuyucularım tarafından şaşkınlıkla karşılanmaması gerekir. Kahvehanelerin yanında bilhassa berberhaneler, Türklerin toplumsal değer ve yargılarını yansıtan başlıca mekânlardan birisidir. Kahvehaneler Osmanlı padişahlarının emri üzerine yasaklanmış ve halkın büyük bir kısmı böylece berberhanelere yönelmişti. Esasında kahvehanelerden ziyade yasaklanması

gereken asıl mekânlar berberhanelerin ta kendileriydi. Peki ya hamamlar, Türk hamamları! İstanbul'a kadar gelip de şehrin şu muhteşem hamamlarını ziyaret etmeyen var mıdır? Kim oryantalizmin en büyük armağanlarından biri olan bu zevkten mahrum kalmak ister ki. Ne yazık ki bizim Avrupa'da Doğu'nun bahşetmiş olduğu hazların hiçbirisi yoktur. Avrupa'nın insanoğluna kattığı duyguların arasında bu zevküsefayı aramak boşunadır (Bazili, 1836b, s. 236).

Hamamlar, Müslüman Türk toplumunun olmazsa olmazlarından. Abdest, Türklerin kıldıkları namazlar esnasında okudukları dualardan bile önce gelir. Sizin anlayacağınız, bu fikre ithafen Müslüman Türkler, uydurdukları hayali cennette hem serbestçe tembellik yapar hem de doya doya dünyanın en lezzetli hazlarını tadarlar. Üstüne üstlük bu dogmaların tümünü abdestin Müslümanlar için büyük önem taşıdığını öne sürerek savunurlar. Anlayacağınız hamamlar keyfine düşkün Türklerin, güya Müslümanların hayrına yaptıkları mekânlardır. Osmanlı topraklarında Müslüman'ın biri cemaatin hayır duasını almak istediğinde sizce ne yapar? Elbette, vakıflar aracılığıyla camilerin himayesinde bir hamam inşa ettirip bunun için gerekli tüm maddi imkânları sağlar. Hamamlar, Müslüman topraklarında asla ticari işletme gibi görülmez, aksine fakir fukaranın hiçbir ücret ödemedi hem bedenlerini hem de nefislerini kirden arındırdıkları kutsal mekânlar olarak kabul edilir. Onlar para pul vermek yerine hamamı inşa ettirene hayır duası ederlerdi. Resmî kayıtlara göre İstanbul'da hâlihazırda 200'e yakın hamam vardır. Bu hamamların bazıları inanin gerçekten muhteşemdi. Hamamlar, geniş asma kubbeleri, iç mekânda kullanılan mermerleri ve çeşmeleriyle çok güzel görünürler. Her yer bembeyaz, tertemiz ve ıslıl ıslıldır (Bazili, 1836b, 237).

Hamamların duvarları tıpkı camiler gibi Kur'an-ı Kerim'in türlü ayetleriyle süslenmişti. Müslümanların dinî özelliklerini yansıtan bu yapılara girenler daima abdest alan bir Osmanlı evladına rastlardı. Neyse ki abdest işi camilerde uygulanan katı kuralların aksine biz gâvurların Müslümanlarla beraber aynı hamamda yıkanmamıza bir engel teşkil etmiyordu" (Bazili, 1836b, s. 238).

Bazili, İstanbul'a veda etmeden bizzat Haseki Hamamı'nı ziyaret etmiş ve bu mekân hakkında okuyucularına detaylı bilgiler vermiştir (Bazili, 1836b, s. 236). Haseki Hamamı 16. yüzyılda Mimar Sinan tarafından yapılmıştır. Bazili'nin kanaatine bu hamam Osmanlı mimarisinin göz kamaştıran yapılarından biriydi. İstanbul Eminönü'nde bulunan Haseki Hamamı Yeni Cami'nin arkasında yer alıyordu. Hamam, vakıflarına gelir elde edebilmek amacıyla Hürrem Sultan tarafından yaptırılmıştır. Haseki Hamamı'nın yakınında bir müddet sonra Yeni Cami'nin inşası başlatılmıştır. Böylece hamam Yeni Cami külliyesine ait yapılar arasına girmiştir (Eyice, 1997, s. 369).

Tarihler 23 Eylül 1703'ü gösterirken hamam, Bahçekapı yangını esnasında zarar görmüş ve tamir edilmiştir. Heinrich Glück 1916 ve 1917 yılları arasında yapıyı incelemiş; hamamın kadınlar kısmının bir hayli harap olduğunu, erkekler kısmının halen kullanılabildiğini kaydetmiştir. Haseki Hamamı 1930'a doğru Vakıflar İdaresi tarafından tamamen yıktırılmış ve yerine bir iş hanı yaptırılmıştır. Bazili'nin 19. yüzyılda ziyaret ettiği bu hamamın yapı tekniği, mimarisi ve süslemesi hakkındaki bilgiler günümüze ulaşmamıştır. Haseki Hamamı'nın Heinrich Glück tarafından çizilmiş bir planı ve kesiti mevcuttur. Glück'ün verdiği ölçülere bakıldığında kare planlı soyunma yerleri içte 12.50 metre kadar olup duvar kalınlıkları 1.50 metreydi. Bu yerlerin üzeri kubbe ile örtülüydü. Girişleri sokak cephesinin ortasında yer almaktaydı. İçeride üç duvar önünde ağaç direklere dayanan ahşap gölgelikler bulunmaktaydı. Kareden kubbeye geçiş iç yüzeyleri istiridye kabuğu gibi yivli trompların her birinin mukarnaslı üçer konsola oturmasıyla sağlanmaktaydı. Cam mekânın ortasında her kenarı 0.80 metre çapında sekizgen bir şadırvan yer almaktaydı. Hamamın içerisinde bir çay ocağı mevcuttu. Bu çay ocağı ılıklik bölümünün geçidindeki kapının hemen yanındaydı. Ilıklık kemerlerle ayrılmış

kubbeli dört bölümden oluşmaktaydı. Sol tarafta yer alan çıkıntının içerisinde helalar yer almakta, en sağdaki bölüm yana taşmaktaydı. Planda kaydedildiği kadarıyla helaların yanındaki bölümün duvarında derin nişin içerisinde havuz sanılan bir tekne bulunmaktaydı. İki kapıdan geçilerek varılan sıcaklık altı eşit parçaya bölünmekteydi. Bu altı parçanın her birinin üzerini örten pandantifli kubbeler ortadaki iki kalın sütuna bindirilmiş kemeler vasıtasıyla taşınmaktaydı. Sütunlar geniş olup köşeleri pahlı bir şekil üzerine oturtulmuşlardı. Ayrıca bu sütunların alt ve üst uçlarında tunç bilezikler mevcuttu. Sekinin üst yüzeyi porfirden bir levhayla süslenmişti. Solda son bir duvar ve helalar vardı. Bu duvara komşu sivri kemerli bir niş bulunmaktaydı. Nişin içerisinde su bağlantılı tekne yer almaktaydı. Sıcaklık bölümünün dip duvarında üstü kubbeyle örtülü geniş bir kemer mevcuttu. Bu kemer âdetâ bir eyvan halinde açılır ve iki yanında kubbeli halvet hücreleri bulunurdu. Sağdaki hücre yana çıkıntı olarak diğerinden kemerle ayrılırdı. Hamamın dış cephesinde su hazinesiyle külhan vardı. Erkekler ve kadınlar kısmına ait planının aynı olduğu anlaşılmaktadır (Eyice, 1997, s. 370).

Bazili, Haseki Hamamı'nı ziyareti esnasında yakından incelemiş ve izlenimleri neticesinde bazı tespitlerde bulunmuştur. Bazili'nin tasvirlerindeki hamamın mimari yapısı Glück'ün çizdiği planın kesitlerini desteklemekteydi. Yazara göre, Haseki Hamamı görüntüsü itibarıyla oldukça dikkat çekiciydi. Hamam soyunmalık (camekân) ve sıcaklık olmak üzere iki bölümden oluşuyordu. Soyunmalık, müşterilerin temizlenmekten ziyade keyif yaptıkları, yatıp dinledikleri, kahvelerini içip tütünlerini tütürdükleri odaların bulunduğu kısımdı. Bazili'nin tasvirlerinde hamamın bu kısmı günün büyük çoğunluğunu şekerleme yaparak geçiren Türklere aitti. Yazara göre, keyiflerine olan düşkünlükleri Türk toplumunun en büyük zaafı, hatta belki de kendilerini ödüllendirmenin en etkili yöntemlerinden birisiydi. Bazili'nin tasvir ettiği kadarıyla soyunmalığın biraz ötesinde içlerinde kuşların yer aldığı kafesler vardı ve müşteriler bu kafeslerdeki kuşların çıkardığı muhteşem sesler eşliğinde keyiflerine devam ederlerdi. Hamamın yine bu bölümünde sıcaklık tarafında kullanılan çarşafklar ve havlular kurumaya bırakılırdı. Soyunmalığın en iç kısmında hamamın diğer odalarına açılan bir kapı mevcuttu. Bu kapıdan giren müşteriler Bazili'yi bir hayli şaşırtmıştı. Yazarın aktardığına göre erkeklerin her biri baştan aşağıya beyaz çarşafklara bürünmüşlerdi. Başlarına aynı çarşafklardan birer sarık yapmışlardı. Ayaklarında ise takunyalar vardı. Bazili, daha önce hiç rastlamadığı bu görüntü karşısında epeyce şaşkınlığa uğramıştı. Yazar, Haseki Hamamı'na ayak basar basmaz tasvir ve tecrübelerini okuyucularına kısaca şu şekilde aktarmaya başlamıştır:

"Bir gün dostlarla Yeni Cami külliyesinin himayesinde olan İstanbul'un en gözde hamamlarından birini ziyaret ettik. Hamama girer girmez bizi kapının hemen önünde karşılayan görevli oldukça hoşgörülüydü. Bize kapıyı açıp mekânın diğer çalışanlarına hamamın ilk kısmını oluşturan soyunmalık bölümünün temizlenmesi hususunda emir verdi. Soyunmalık, Türk hamamlarının ilk kısmı olup ince kolonlar ve tellerle çevriliydi. Velhasıl bizi oraya alır almaz altımıza halılar, sırtımıza yumuşacık minderler seren Türkler, güzelce dinlenmemizi teklif edip hamamın keyfini çıkarmamızı buyurdu. Malum, Türk milleti daima boş boş oturup hiçbir şey yapmadan öylece doya doya dinlenebilen yegâne milletlerden birisidir (Bazili, 1836b, s. 238). Bize takdim edilen görsel şölen tadındaki manzara, esasında, oldukça eğlenceliydi. Soyunmalığın her bir köşesi hamam öncesi ya da sonrası uzanıp keyif yapan Müslümanlarla doluydu. Müslümanların bir kısmı üzerlerinde elbiseleri, ellerinde kahve ve tütünleriyle otururken diğer kısmı yorgan ve pikelerinin altına girmiş şekerleme yapıyorlardı. Şekerleme yapan bu Türkler aynı zamanda kahveyle tütünlerine devam edip şerbetlerini yudumlamayı ihmal etmiyorlardı. Soyunmalığın az ötesinde kafesler asılıydı. Bu güzel kafesler çalıklarının yuvasıydı. Çalıklarının sesi muhteşemdi. Odanın tam ortasındaki çeşmenin duvarlarına vuran suyun sesi, kuşların civıltısıyla beraber hamamın her bir köşesinde yankılanıp insanoğlunun ruhuna şifa oluyordu. Havlu ve çarşafklar soyunmalığın üst kısmına asılırdı. Salonun en iç kısmında bir kapı vardı. Bu kapı

hamamın içinde bulunan diğer kısımlara açılırdı. Kapıdan giren adamların üst başları oldukça ilginçti. Her biri baştan aşağıya olmak üzere beyaz ya da renkli çarşaflara bürünmüştü. Üstelik kafalarına da yine aynı çarşaflardan birer sarık yapıp takmışlardı. Ayaklarında takunya denilen tahta terlikler vardı” (Bazili, 1836b, s. 239).

Bazili, hamamdaki bütün zamanını Türklerin âdet ve göreneklerine göre geçirmiştir. Hatta tıpkı Osmanlı ülkesinde yaşayan ve hamam kültürüne aşina olan müşteriler gibi davranmış, mekânda kaldığı süre zarfında onlar gibi hareket etmiştir. Bazili’nin tasvirlerine bakılırsa bu mekânlara alışkan olmayanlar için hamam, insanı fiziksel olarak fazlasıyla yormaktaydı. Hamamın içi oldukça sıcak ve bunaltıcıydı. Müşterilerin kullanmak zorunda kaldığı kıyafetler, oturma yerleri ve yeme içme şekilleri yabancılar için bir hayli zorlayıcıydı. Bazili’nin ifadelerine göre hamam hem mimarisi hem de yapısı gereği apayrı bir kültür ocağıydı. Türk toplumunun yaşam alanlarının en önemli mekânlarından olan hamamların İstanbul halkı arasında bambaşka bir yeri vardı. Yazar, soyunmalığın ardından hamamın sıcaklık tarafına geçmiş ve yavaşça yıkanma işlemlerine başlamıştı. Lakin Bazili, sıcaklık odasında gerçekleştirilen prosedürlere geçmeden önce ilk kez gördüğü bu mekânı okuyucularına detaylı bir şekilde anlatmaya koyulmuştur. Yazarın aktardığı kadarıyla sıcaklığa girmeden önce alçak tavanlı bir kapı belirlemekte ve içeriden çıkan sıcak buharlar müşterilerin yüzüne vurmaktaydı. Kapının öteki tarafında bir koridor yer almaktaydı. Sıcaklığa giden yol üzerindeki bu koridorda orta büyüklükteki halvet odaları bulunmaktaydı. Halvet odalarının yapı malzemesi hamamın genelinde de kullanılan mermerdi. Bu halvet odalarının içerisinde müşterilerin rahatlıkla abdest alabilmeleri için bir su deposu, çeşme ve tahta parçası vardı. Bazili, izlenimlerinde halvet odalarının oldukça temiz olduğuna dikkat çekmişti. Yazar hamamda ilerlemeye devam ettikçe sıcaklığın tam ortasında kendisini şaşkınlığa uğratan büyük bir salon belirmişti. Bazili, birdenbire karşısında beliren salonu kocaman bir sahneye benzetmiş ve mekânın buharlar eşliğinde oldukça güzel bir görüntüye sahip olduğunu belirtmiştir. Salonun her bir köşesinde koridorda karşılaştığı gibi halvet odaları vardı. Lakin bu halvet odalarının koridordakilerden farkı, kapılarının olmamasıydı. Bu odalar nişler ve kemerler yardımıyla birbirinden ayrılmaktaydı. Bazili’ye göre Haseki Hamamı’nın mimarisi muhteşemdi. Nişlerin yan ve orta kubbelerinde bulunan fil gözlerinden içeriye insanın gözlerini kamaştıran bir ışık sızılmaktaydı. Bu ışık sıcaklık bölümünün bembeyaz ve tertemiz duvarlarını aydınlatmaktaydı. Yazar hamamın sıcaklık bölümünü tasvir ettikten sonra biraz da müşterilerin temizlenme işlemlerine değinmiş ve tattığı tecrübeleri okuyucularıyla paylaşmaya devam etmiştir. Bazili Haseki Hamamı’na dair en büyük tecrübesini mekânın kesecileriyle yaşamıştır. Yazara göre Türk toplumunun sahip olduğu hamam kültürünün olmazsa olmazlarından birisi kese işlemiydi. Keseler fazlasıyla sert, keseciler ise çok acımasızdı. Bazili kesecilerin cellatlardan farksız olduğuna işaret etmişti. Ona göre keseciler müşterilerin kemiklerini var güçleriyle kırarcasına keselemekteydi. Bazili, Osmanlı ülkesinde Türk toplumunun hayatında önemli bir yer edinmiş hamam kültürünü kendi cümleleriyle şöyle aktarmıştır:

“Biz de Türkler gibi üstümüze çarşafları, kafamıza sarıkları bağlamak mecburiyetindeydik. Anlayacağınız Müslümanların gelenek ve göreneklerine gayet uygun bir şekilde hareket ediyorduk. Ne var ki şu takunyalar bizi mahvetmişti. Çünkü Türkler şapkalarımıza aldanıp bize takunyaların en zarif olanlarını takdim etmişlerdi. Takunyalar abanoz ağacından yapılmıştı. Üzeri oymalı ve kemerleri ince boncuklarla süslenmiş takunyaların topukları oldukça yüksekti. Takunyalar hamamların olmazsa olmazıydı. Özellikle topuklu oluşu ayağınızı hem soyunmalıkta ıslak ve soğuk hem de sıcaklıktaki sıcak mermerlerden koruyordu. Hamam çalışanları oldukça iri ve güçlüydü. Neyse ki yürümekte zorlandığımızı gören bu adamlar kolumuza girip bize sıcaklık odasına kadar eşlik etmişlerdi. Sıcaklığa girmeden önümüzde alçak tavanlı bir kapı belirdi. Kapıyı açar açmaz sıcak buharlar yüzümüze vurmuştu. Herkes gibi biz de kapıdan girip orta

büyükteki halvet odalarının yer aldığı koridordan yürümeye başladık. Koridorun her iki tarafında halvet odaları vardı. Halvetler tıpkı hamamın diğer mekânları gibi mermerlerden inşa edilmişti. Odaların hepsinde su depolarıyla dolu birer çeşme ve tahta parçası bulunuyordu. Çeşmelerden akan sular soğuk ve ılıktı. Tahta parçaları oldukça temiz ve yumuşaktı. Müşteriler boy abdestlerini ve diğer hamam ihtiyaçlarını divan yerine kullandıkları bu tahta üzerinde hallederlerdi (Bazili, 1836b, s. 240).

İlerlemeye devam ettikçe önümüzde sahneyi andıran kocaman geniş bir salon belirdi. İşin ilginç tarafı salonun her tarafı halvet odalarıyla doluydu. Bu halvet odaları, tıpkı diğerleri gibi, müşterilerin şahsına aitti. Yukarıya doğru yükselen buharlar hamamın tam ortasında özgürce dans ediyordu. Halvetlerin kapısı yoktu. Bu odalar büyük salondan kemerler ve nişler yardımıyla ayrılırlardı. Hamam, birden fazla parçaya bölünmüş mimariye sahipti. Nişlerin yan ve orta kubbelerinde bulunan fil gözlerinden içeriye sızan ışığın görüntüsü tek kelimeyle muhteşemdi. Hamamın nemli ve bulutlu havasına karışan güneş göz kamaştırıcıydı. Bizi öncelikle hamamın en ferah halvet odasına götürdüler. Halvet odasının zemini ve duvarları ıslıl ıslıldı. Suların aktığı muslukların altında bulunan kurnaların içleri de aynı şekilde bembeyazdı. Odaya girer girmez ilk işimiz kendimizi hamamcıların şu akıl almaz âdetlerine emanet etmek olmuştu. Elbette insanın alışkın olmadığı âdetleri yerine getirmesi oldukça güçtü. Bununla beraber, her ne olursa olsun, sesimizi çıkarmayacağımıza dair kendimize söz vermiştik. Aksi takdirde Türk hamamını ziyaret etmiş olmanın gururunu başka nasıl yaşayabilirdik (Bazili, 1836b, s. 241).

Hamamın içi fazlasıyla sıcak ve boğucuydu. Hamamcılar yavaştan ellerine yün keseleri geçirmiş ve birkaç dakika sonra bizi yeniden şu tahtalara yatırdıkları gibi keselemeye başlamışlardı. Lakin kesecilerin elleri oldukça ağırdı. Bu nedenle onları kese işlemi devam ettiği sürece sürekli uyarmak ve daha yavaş olmaları için ikaz etmek durumunda kalmıştık. Keselenmekten âdeta bitap düşmüştük. Keseciler ara sıra vücudumuza ılık su döküp önce kollarımızı ardından bacaklarımızı çekştiriyor, parmaklarımızı çılatıyorlardı. Öyle ki kesecilerin güçlü elleri arasında kemiklerimizin sesi hamamın tam ortasında yankılanmaya başlıyordu. Doğrusunu söylemek gerekirse, hamamcılar fazlasıyla misafirperver ve işlerini seven insanlardı. Müşterilerine göstermiş oldukları hoşgörülü ve özverili tavırları gerçekten çok kıymetliydi. Lakin gelin görün ki fiziksel açıdan değerlendirildiğinde, hamamcıların İstanbul'un o meşhur cellatlarından pek de bir farkı yoktu. Esasında onlar da amaç ve hedefleri farklı olsa bile, tıpkı İstanbullu cellat kardeşler gibi vatandaşların kemiklerini kırma hakkına sahipti. Arkadaşlarımızın kesecilerin tüm bu işkencelerine sonuna kadar dayanacak gücü yoktu. Neyse ki ben kaderime boyun eğmiş ve kendimi işinin ehli olanların ellerine teslim etmiştim. Ustaların elinden keselenmek bana apayrı bir tat katsa da bütün bunların pek de hoşuma gittiği söylenemez (Bazili, 1836b, s. 242).

Kese işlemlerinin en korkunç aşaması herhâlde kesecinin parmaklarını sırtınızda gezdirdiği an olsa gerek. O sırada yaşadığım ve çektiğim acının tarifi gerçekten imkânsızdı. Çektiklerim yetmezmiş gibi kesecinin asıl planı meğerse dizlerinin üzerine çöküp sırtıma atlamakmış. Yan odada bulunan hamam komşularımın bu işlem sırasında alıp verdikleri nefes sesleri, celladımın boyu ve güçlü atletik yapısı hâliyle beni çok korkutmuştu. Tüm bunlar benim keseyle olan serüvenimin nihayet burada son bulmasına neden olmuştu. İşin aslı kese işlemlerinin hepsi hamamın olmazsa olmazlarındandı. Hâlbuki esasında, daha çekmeniz gereken ne çok azap ve eziyetler vardı. Şu keseciler bizi aynı kundaktaki bebekleri oynatır gibi gönüllerince çekştirip duruyorlardı. Zaten sizin bir söz söylemeye pek hakkınız

yoktu. Elllerine düşmeniz yeterliydi. Onca işkencenin ardından tam soluklanıp dinlenelim demiştik. Nefes almamıza fırsat vermeyen keseciler bizi bu kez öncekilerden daha beter çarşafılara sarıp sarmalamışlardı. Üstelik yaptıkları yetmezmiş gibi bizi kucaklayıp yarı ölü ve yorgunluktan bitap düşmüş bir hâlde soyunmalığa teslim etmişlerdi. Tam on dakika sonra hamamcılar tekrar yanımıza gelmişlerdi. Korkmayın, kesecilerin bu kez yanımıza gelmelerinin amacı başkaydı. Soğuk algınlığına karşı ıslanan havlu ve çarşaflarımızı değiştirmişlerdi. Hamamlarda kullanılan havlular Türklerin keyfe olan düşkünlüklerini bir kez daha apaçık ortaya koymaktaydı. Havluların dokusu oldukça güzeldi. Üzeri kadife işlemeli bu yumuşacık peşkirlerin hepsi bedeni olabildiğince rahatlatıyordu” (Bazili, 1836b, s. 243).

Bazili, kese işleminin bitmesiyle eziyet olarak nitelendirdiği bu durumdan kurtulmuştu. Yazarın gözlemlerine göre kese sonrası soyunmalık bölümüne geçen müşteriler üstlerine birer pike alıp şekerleme yapmaktaydı. Bu hafif ve dinlendirici uykunun ardından Türk toplumunun vazgeçilmez lezzetleri arasında yer alan kahve eşliğinde şerbetler içilmekteydi ve tütün tütürülmekteydi. Bazili’nin belirttiğine göre, keyfine düşkün Türklerin hayat felsefeleri hem oldukça basit hem de fazlasıyla etkileyiciydi. Bu lezzetler hamam kültürünün önemli bir parçasıydı. Bazili, Türklerin günün büyük bir çoğunluğunu geçirdikleri hamamların müşterilere sunduğu hizmetlerin fiyatını uygun bulmuştu. Bazili’nin ifadelerine göre, Osmanlı topraklarını her gün yüzlerce gezgin ziyaret etmekte ve özellikle İstanbul’un eşsiz manzarası eşliğinde Türk toplumunun önemli ticari, kültürel ve sosyal mekânlarını gözlemleyerek hatıratlarında kaleme almaktaydı. Hamamlar vakıflar aracılığıyla inşa edilirdi ve dileyen seyyahlar tarafından da kullanılabilirlerdi. Bazili için bu oldukça önemli bir detaydı. Böylece Bazili, İstanbul’a veda etmeden önce son olarak Haseki Hamamı’nı ziyaret ederek başkentteki günlerinin keyfini çıkarmış ve bu süre zarfındaki duygularını okuyucularıyla şöyle paylaşmıştır:

“Güzelce şekerlememizi yapıp yorgunluğumuzu attıktan sonra sıra Türk hamamının lezzetlerini tatmaya gelmişti. Lezzetleri tatmaya başladığınız esnada âdeta yeniden doğuyor ve kendinizi daha hafif hissediyorsunuz. Kelimenin tam anlamıyla keyfin tadına varıyor, hayatı daha iyi idrak etmeye başlıyorsunuz. Doğu’nun özünde barındırdığı iyi yönleri keşfediyor ve yavaş yavaş hayatın felsefesini anlıyorsunuz. Sizi buna teşvik eden aslında yorgunluğunuzun üstüne Türk kahvesiyle beraber size ikram edilen şerbet ve limonatanın ta kendisidir. Tüm bu şatafata rağmen her şey için sadece yedi kuruş ödemiş ve hesabı fazlasıyla makul bir fiyata kapatmıştık. Üstümüzü giyer giymez hamamcılar bize ayna tutarak gönlü bol Franklardan bekledikleri bahşişleri işaret etmişlerdi. Nihayetinde keseciler sabırsızlandıkları küçük altın paraya kavuşmuş ve bu durumdan hoşnut olmuşlardı. Bu arada İstanbul’daki hamamların bu denli ucuz oluşu bizi şaşırtmıştı. Çünkü müşterilere sunulan hizmet ve hoşgörünün bedeli uygundu. Hâl böyle olunca biz de Müslümanların yaptığı gibi hamamın inşasında emeği geçenlere karşı birkaç hayır duası okuyup kapılarını farklı dinleri gözetmeksizin herkese açtıkları için bu insanları bir kez daha takdir etmeyi kendimize borç bilmıştık” (Bazili, 1836b, s. 244).

Bazili, Haseki Hamamı sonrası arkadaşlarıyla beraber İstanbul’daki gezintisine kaldığı yerden devam etmiştir. Yazar bu gezinti sırasında başkentten berberhanelerinden birisine uğramıştır. Bazili gözlemlerinde berberhaneleri kahvehanelere benzetmiş ve yer yer bu iki mekânı karşılaştırmıştır. Yazarın görüşü berberhanelerin Türklerin gündelik yaşamında kahvehaneler kadar önemli bir yere sahip olduğu yönündeydi. Türk toplumu bu mekânlara büyük ilgi göstermekteydi. Berberler kahveciler gibi başkentten hatırı sayılır esnafları arasında yer almaktaydı. Bazili’nin belirttiğine göre, berberhaneler neredeyse kahvehanelerin sunduğu her türlü hizmeti vermekte ve müşterilerini daima rahat ettirmek için ellerinden geleni yapmaktaydılar. Yazarın gözlemleri ve tecrübeleri sonrasında vardığı kanı bu iki mekânın da

esasen toplumsal değerler açısından aynı felsefeyi yansıttığı şeklindeydi. Berberhaneler Türklerin yaşam tarzını, ilgi alanlarını, mevcut yönetime yönelik duyduğu dinî, siyasi ve askerî görüşlerini dile getirdikleri önemli mekânlardandı. Bazili'ye göre, kahvehanelerin ardından başkentteki Türklerin yaşamını en iyi yansıtan yerler özellikle berberhanelerdi. Bu mekânlar İstanbul'daki ahalinin sıklıkla uğradığı, günlerinin büyük çoğunluğunu kahve ve tütün eşliğinde geçirip, bolca sohbet ettikleri yerler arasında bulunmaktaydılar. Burada İstanbul'un her türlü mevkiye sahip insanını görmek mümkündü. Böylece berberhaneler esasen başkent sosyokültürel tabaklarını oluşturan kişilerin halkla bir araya geldiği nadir mekânlardandı. Bazili'nin gözlemlerine göre, berberhaneler en az kahvehaneler kadar mevcut otorite açısından büyük tehlike arz ederlerdi. Osmanlı Devleti idarecilerine karşı siyasi ve askerî dedikoduların kulaktan kulağa yayılmasında bu mekânlar önemli bir yere sahipti. İstanbul halkı arasında dolaşan dedikoduların hızla yayılması kısa sürede siyasi hadiselerin patlak vermesine yol açabilirdi. Bazili'nin görüşü berberhanelerin Osmanlı topraklarında meydana gelen olası isyanlara olanak sağladıkları yönündeydi. Yine ona göre berberhaneler, bütün olumsuzluklarına rağmen kahvehaneler gibi kapatılması muhtemel yerler değillerdi. Zira insanların temel ihtiyaçlarını giderdikleri mekânların kapatılması çok zordu. Hâl böyle olunca, Bazili'nin aktardığı kadarıyla, berberhaneler mevcut otoriteye karşı bir güç oluşturanlar tarafından rahatlıkla kullanılabilirlerdi. Bazili'nin Türk toplumunu yakından incelediği ve izlenimleri neticesinde berberhanelere dair şahsi yorumları kendi cümleleriyle şu şekildeydi:

“Türk olmasak da yemeğin üstüne güzel bir keyfi ihmal edemezdik doğrusu. Bunun için bizi nereye götürdüler, hadi tahmin edin. Tabii ki İstanbul'un vazgeçilmez mekânlarından olan berberhaneye... İnanın bana kahvehanelerde görmeye alışkın olduğumuz imkânlar İstanbul'da bulunan tüm berberhanelerde de mevcuttur (Bazili, 1836b, s. 257).

Berberhaneler tıpkı kahvehaneler gibi Türklerin hayat felsefesini yansıtan ve toplumsal değer yargılarını ortaya koyan özel mekânlardan birisidir. Anlayacağınız dönemin berberhaneleri seyyahların en önemli gözlem noktaları arasına girmişti. İstanbul'un meşhur berberleri makaslarını konuşturdukları kadar misafirperverlikleriyle de dikkat çekiyorlardı. Kısa süre evvel Yeniçeri Ocağı lağvedilmişti. Bu, berberler için yeni bir çağın başlangıcı oldu. Çünkü Yeniçerilerin kaldırılmasıyla Müslüman ahalinin gözünde berberlerin sorumlulukları arttı. Berberler Avrupalı seyyahlara göre artık İstanbul'un önemli makam sahipleri arasına girmişlerdi (Bazili, 1836b, s. 257). Berberhaneler, kahve ve tütün eşliğinde her türlü dedikodunun döndüğü önemli mekânlardı. Şimdi gerçekten İstanbul'daki adamların buraya yalnızca saç ve sakal tıraşları için mi geldiklerini sanıyorsunuz... Osmanlı topraklarında yaşayan erkekler için her birinin önemi büyüktü. Lakin İstanbul'daki ahalinin niyeti yalnızca saçını ya da sakalını düzelttirmek değildi. Berberhaneler kentin kalburüstü adamlarıyla halkın bir araya geldikleri nadir müesseselerden birisiydi. Bu şahıslar “sıra bekliyoruz” bahanesiyle orada saatlerce oturur, siyaset yapar, hikâyeler anlatır ya da sessizce öylece bekler dururlardı. Türkler özünde oldukça sakin insanlardı. Tabii dingin bir toplum siyasete ve isyana nedense daha yatkın olurdu. Herkes berberhanelerin çok masum olduğunu düşünürdü. Hâlbuki kentin berberhaneleri en az kahvehaneler kadar isyan ve olay yuvasıydı. Kahvehaneler, Yeniçeri İsyanı esnasında casusları sakladıkları gerekçesiyle Osmanlı Devleti tarafından dağıtılıp kapatılmışlardı. Hâl böyle olunca halk berberhanelere yönelmişti (Bazili, 1836b, s. 258).

Kahvehanelerde dönen gizli saklı muhabbetler berberhanelerde devam etmişti. Berberhaneler tez zamanda özellikle siyasi isyanların ön hazırlıklarının görüldüğü ve casusların yetiştirildiği kahvehanelerden farksız bir hâle gelmişti. Bu kişiler kaftanlarının altında saklamış oldukları tütün çubuklarını kaptıkları gibi berberhanelere gelirdi. Lakin onlar herkes gibi ulu orta konuşmazlardı.

Berberhanelerde onların birbirleriyle sohbet edebilecekleri küçük bir oda bulunurdu. Tabii bir perde yardımıyla ayrılmış bu oda öyle her müşterinin rahatlıkla girebileceği bir yer değildi. Perde arkası kentin sadece şahsına münhasır adamları için ayrılmıştı. Bu odaların sayısı gün geçtikçe en az berberhaneler kadar artmıştı. Müşterilerin şansına berberhanelerin perde arkası odaları sanılanın aksine padişah ve seraskerlerin dikkatini hiç mi hiç çekmiyordu. Hükümet tarafından kontrol dışı bırakılan bu mekânlar çok geçmeden ipsis sapsız adamların uğrak mekânı hâline gelmeye başlamıştı. Berberhanelerin yasaklanması veyahut kapatılması mümkün değildi. Kaldı ki bu, zaten Müslüman Türk halkının dinî geleneklerine aykırıydı. Saç ve sakal tıraşı Türklerin benliğini ortaya koyan en önemli özelliklerden birisiydi. Peki, ne yapmalı dersiniz, saatlerce berberhanelerde sıra bekleyen adamların tütünleri eşliğinde dedikodudan uzak bir şekilde oturmalarını sağlamak için nasıl bir yol izlenmeli... (Bazili, 1836b, s. 259).

Doğrusunu söylemek gerekirse zaten zabtiye şu berberhanelerde toplanan ipsis sapsız adamların peşine düşse de onlar yine de ne yapar eder kendilerine sırf bu iş için kesin yeni bir mekân bulurlardı. Ne demişler, Türkler dininden geçerler de keyiflerinden asla vazgeçmezler” (Bazili, 1836b, s. 260).

Bazili, arkadaşlarıyla beraber ziyaret ettiği berber dükkânını tasvir edip mekânın mimarisi yapısı hakkında okuyucularına bazı bilgiler vermiştir. Hatıratı aktarıldığı kadarıyla yazarın müşteri olarak bizzat tecrübe ettiği berberhanenin içerisi fazlasıyla ferah ve temizdi. Dükkânın dört yanından bulunan pencereler sayesinde berberhane aydınlık ve geniş bir görünüme sahipti. Odanın köşesinde bir ocak dururdu. Berberler müşterilerin saç veya sakal tıraşları esnasında kullandıkları suyu bu ocakta ısıtırlardı. İkram edilen kahvelerde yine burada pişirilirdi. Berberler dükkânın duvarlarını çalışma esnasında istifade ettikleri usturalarla süslerlerdi. Usturalar kullanıldıktan sonra kılıflarına konulur ve berberhanenin duvarlarına asılırlardı. Müşteriler için kullanılan havluların hepsi oldukça kaliteli ve güzeldi. Berberhanenin duvarlarına usturaların dışında asılan bazı yağlı boya tabloları da dükkâna farklı bir görünüm kazandırmaktaydı. Bu tablolar başkentin hatırı sayılır sanatçıları tarafından yapılmakta ve İstanbul’un eşsiz manzarasını yansıtmaktaydı. Bazili’nin aktardığı kadarıyla berberhanede geçirilen süre zarfında Osmanlı ülkesine ayak basmış seyyahların Türk toplumu hakkında öğrenebileceği yüzlerce bilgi vardı. Böylece İstanbul’un sosyokültürel mekânları arasında büyük önem arz eden berberhaneler esasen yazarın izlenimleri neticesinde okuyucularına Türkleri yakından tanıma fırsatı sunmaktaydı. Bazili hatıratında, berberhanelere olduğu kadar berberlerin de bazı özelliklerine değinmekteydi. Mesela yazarın tecrübe edindiği kadarıyla berberler başkentin en önemli esnaf sınıflarından birisiydi. Bazili’nin tespitlerine göre, berberler el becerilerini mükemmel bir şekilde kullanabilen yegâne kişilerdi. Üstelik yetenekli oldukları gibi misafirperver ve hoşgörü sahibiydiler. Yazar berberhanede geçirdiği süre zarfında başından geçen hadiseleri kısaca şöyle anlatmaktaydı:

“Biz de oldukça ferah ve temiz bir berber dükkânı bulup içeri girmiştik. Dükkânın dört bir yanında bulunan pencereler fazlasıyla geniş olduğundan içerisi aydınlıktı. Köşede bir ocak duruyordu. Berber suyu bu ocakta ısıtıyordu. Müşteriler için pişirilen kahveler de yine burada hazırlanıyordu. Dükkânın duvarlarını süsleyen ustura ve tütün çubuklarının hepsi birbirinden farklıydı. Her birinin kendine özel kılıfları mevcuttu. Kılıflar mercan ve kehribar gibi değerli taşlarla süslenmişti. Ocağın yanında kurumaya bırakılan havlular oldukça güzeldi. Havluların her biri altın rengi ve diğer renkli ipek ipliklerle dokunmuştu. Pencerelerin yanına kanaryalar konmuştu. Dükkânın duvarlarında yer yer Arapça yazılara ve Asya’daki oryantalizmi yansıtan İstanbul manzaralı renkli yağlı boya tablolarına rastlanıyordu. Üstelik Osmanlı sultanının geçit töreninde halkı selamladığı kayıkla, amiral bayrağı eşliğinde sergilenen geminin minyatürü oldukça dikkat çekiyordu. Nişlerin üstünde çiçeklerle süslenmiş bir gökyüzü ve güneşin doğuşuyla kaybolan

yıldızlar resmediliyordu (Bazili, 1836b, s. 260). Bizim İstanbullu ressamların fantezileri böyleydi. Dükkânın tam ortasında lambayı andıran bir testi asılıydı. Tavanda asılı duran bu testi bir metre kadar yükseklikteydi. Testinin içi ılık suyla doluydu. Tam altında yaşlıca bir Türk oturmaktaydı. Bu su zaman zaman adamın tıraş edilen kafasına damlıyor ve her defasında jiletin daha da kayganlaşmasına sebep oluyordu. Adam, Türk gardiroplarının olmazsa olmazı dokuma beyaz bir örtüye bürünmüştü. Bu örtü bilhassa tıraş esnasında berberhanelerde kullanılan nadide parçalardan biriydi. O esnada örtünün altından adamın yalnızca esmer yüzü ve aklar düşmüş sakalı görünüyordu. Kafası bembeyaz ve bir mermer parçası kadar pürüzsüzdü. Hatta adamın dalgaları andıran kır saçları bana feslerin üzerinde duran şu ipek iplikleri anımsatıyordu (Bazili, 1836b, s. 261).

Velhasıl bu gezintimizin neticesinde İstanbul'un kalburüstü simalarının uğrak mekânı olan berberhanelerin özünde nasıl işlediklerine şahit olmuştuk. Berberhanede geçirdiğimiz bir saat zarfında berberlerin ne kadar yetenekli oldukları kanaatine varmış ve toplumu daha yakından gözlemleme fırsatı yakalamıştık. İstanbul'un berberleri çok yetenekliydi. Berberler sohbet etmeyi fazlasıyla seven ve bunu müşterilerini ihmal etmeden yapabilen yegâne insanlardı. İstanbullu berberlerin ağzı oldukça iyi laf yapardı. Hatta ben bu özelliklerini bilhassa bizim Avrupalı kuaförlere benzetirdim. Mahum berber ve kuaförler tüm dünyada aslında esnaf sınıfının çenebazları olarak bilinirlerdi. Bana kalırsa bu özellik onlara antik çağlardan kalan önemli bir mirastı. Zaten ünlü Yunan düşünür Plutarkhos'un "Gevezeler ve Meraklılar¹" adlı eserine bakılırsa kuaförlerin antik çağın gelmiş geçmiş en çenebaz sınıfı olduğu gayet açık bir şekilde anlaşılabilir" "

SONUÇ

İnsanoğlu tarih boyunca, keşfetme merakı içerisinde bulunan bir varlık olmuştur. Seyahatnameler, anı türünün altında, seyyahların ziyaret ettikleri ülkelerin ikliminden insanına kadar görüp yazıya dökmeleriyle ortaya çıkan edebî bir tür olarak kabul görmüşlerdir. Seyahatnamelerin konuları arasında gezilen yerlerin toplumsal hayatı, gelenekleri, âdetleri, inanışları, askerî ticari ve siyasi faaliyetleri büyük önem arz etmiştir. Öte yandan seyahatnameler, seyyahlar tarafından ziyaret edilen ülkelerin günlük yaşantılarını, kültür varlıklarını ve toplumsal düzenlerini yakından yansıtan birer tarihi belge niteliğine sahip olmuşlardır.

Osmanlı toprakları Batı Avrupalılar kadar Rusların da ilgisini çeken merkezleri içerisinde barındırmıştır. Rusya ve Osmanlı Devleti'nin sınırlarını genişletme ve güçlenme arzusu iki devlet arasında muharebelere sebep olsa da tarafların ticari ve siyasi ilişkileri hiçbir zaman azalmamıştır. Rusya'nın kalburüstü kesimi pek çok defa Osmanlı coğrafyasını farklı amaçlarla ziyaret etmiştir. Bir kısım Rus, Kudüs ve çevresine hac seyahatleri de gerçekleştirmiştir. Payitahtı fethedildiği günden itibaren ziyaret eden seyyahlar arasında Rusya'nın önde gelen devlet adamları, şarkiyatçıları ve sanatçıları yer almıştır. Rus şarkiyatçılarından Konstantin Mihayloviç Bazili, resmî görevi gereği 19. yüzyılda İstanbul'u ziyaret etme fırsatı yakalamıştır.

Bazili, Rusya adına ilk memuriyetine Rus Askerî Filosu eşliğinde başlamış ve İstanbul'a tercüman olarak gönderilmiştir. Müellif, bir Rum ailesinin çocuğu olarak doğduğu İstanbul'a, 1833'te tekrar ayak basmış ve böylece şehrin birçok yerini yeniden ziyaret etme fırsatı

¹ Plutarkhos eserinde berberlerin gevezeliğini şöyle nitelemektedir: "Berberlerin oldukça geze bir zümre olması garip değildir. Çünkü en gevezeler oraya akın ederek, oturdukları koltukta alışkanlıklarını berberlere bulaştırır. Kral Archelaus, havluyu boynuna koyarken ona, 'Nasıl keseyim?' diye soran gezeze berberine zekice, 'Sessizce,' diye cevap vermiştir. Atinalıların Sicilya'daki yenilgilerini ilk ifşa eden de gene bir berberdir; kaçan tutsaklardan birinden Pire'de öğrenmiştir bunu. Dükkanını öylece bırakıp, 'İkinci olur da, haberi ilk getiren kişinin sahip olacağı ünden mahrum kalırım,' korkusuyla bir an önce Pire'ye yönelmiştir" (Plutarkhos, 2016, s. 35).

yakalamıştır. Bazili'nin edebiyata duyduğu merak onun payitahtın kültür varlıklarını da tasvirleriyle kaleme almasına neden olmuştur. Bazili, bu ilk İstanbul yolculuğunu 1836'da kaleme dökerek literatüre katkı sağlamıştır. "Boğaz ve Yeni İstanbul Yazıları" başlığıyla yayımladığı iki ciltten oluşan bu eser, genel olarak Osmanlı Devleti'ndeki Müslüman halkın toplumsal değerlerini, yargılarını, dünyaya bakışlarını, inanç ve kültürlerini değerlendirmiştir. Müellif, II. Mahmud'un saltanatındaki siyasi, askeri ve toplumsal hadiseleri, Osmanlı Devleti'nin yakın geçmişinden anekdotlar eşliğinde okuyucularına aktarmıştır. Eser, Bazili'nin keşfetme arzusuyla yola çıktığı İstanbul seyahatinin en büyük ganimeti olmuştur. "Boğaz ve Yeni İstanbul Yazıları", hem Osmanlı hem de Rusların yaşadıkları coğrafyaya ayrı ayrı hizmet etmiştir. Eser içeriği yönünden 19. yüzyıl Rus oryantalizminin en önemli yapı taşı haline gelmiş ve Rusların Osmanlı Devleti'ne ve toplumuna yönelik bakışını önemli ölçüde etkilemiştir.

Osmanlı toprakları, kuruluşundan yıkılışına dek sayısız seyyah tarafından ziyaret edilmiş, özellikle başkent İstanbul halkının toplumsal yapısı yakından incelenmiş ve literatüre çok yönlü eser kazandırılmıştır. Fakat Bazili'nin payitahtı ziyaret etmesinin diğer seyyahlardan başlıca farkı, onun özünde bu coğrafyaya doğan bir Osmanlı oluşudur. Başka bir deyişle onun iki kimlikli yapısıdır. Eserde, İstanbul'un sosyal hayatını yakından etkileyen ve gündelik hayatın aktığı mekânların Bazili tarafından kaleme alınması, Osmanlı gündelik yaşamına dair mühim bilgiler verilmiştir. Yazarın hamamlar ve berberler hakkında aktardığı ilginç bilgiler hem bu yerlerin fiziki görüntüsü hem de gün içerisindeki işleyişi hakkında az bilinen birçok özelliği ortaya koymuştur. Bu yönüyle Bazili, her ne kadar adını vermese de Yeni Cami yakınındaki Haseki Hamamı ve büyük olasılıkla yakınlarındaki bir berberde yaşadıkları 1830'ların İstanbul'unda bu iki mekânın hem sosyalleşmedeki yeri hem de işleyişlerine dair önemli özelliklerini gözler önüne sermiştir.

KAYNAKÇA

- Ali Seydi (1330). *Resimli Kamus-ı Osmani*, C. 2. Darü'l-Hilâfe'l-İslâmiye: Matbaa ve Kütübhan-e Cihân.
- ARSLAN, M. (2019). *Suriye ve Filistin'de Rus Mevcudiyeti ve Osmanlı Siyaseti (1847-1914)*. (Basılmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BAYKARA, T. (1995). Osmanlı Reformunun İlk Zamanları: Yeniçeri Ocağının Kaldırılması ve İlk Tatbikat. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 10 (1), ss. 1-11.
- BİLGE, S. M. (2014). Osmanlı İstanbulu'nda Berber Sınıfı: Fetihten 1830'lara İstanbul Esnaf ve Sosyal Hayat Tarihine Bir Katkı. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız ve Emrah Sefa Gürkan (Ed.) içinde, *Osmanlı İstanbulu II, II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 27-29 Mayıs 2014* (ss. 187-206). İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Ebuzziya Tevfik (1306). *Lugat-i Ebuzziya*, C. 1. Kostantiniyye: Matbaa-i Ebuzziya.
- ERGİN, N. (der.) (2012). *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*. Ayşe Özbay Erozan (Çev.) İstanbul: Koç Üniversitesi.
- Evliya Çelebi (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*. 1. Cilt, 2. Kitap. 5. Baskı. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı (Yay. haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- EYİCE, S. (1997). Haseki Hamamı, içinde, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 16, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, ss. 369-370.

- FİSTİKÇİ, M. (2019). *Osmanlıda Hamam Kültürü ve Saray Hamamları*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hüseyin Remzi. *Lugat-i Remzi*, C. 1. İstanbul: Matbaa-i Hüseyin Remzi.
- KAPICI, Ö. (2019). 19. Yüzyıl Rus Oryantalizminde Şarklı Bir Müşterek: Konstantin M. Bazili'nin İstanbul İzlenimleri. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız ve Emrah Sefa Gürkan (Ed.), içinde, *Osmanlı İstanbulu VI, VI. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 11-13 Mayıs 2018* (ss. 323-373). İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Plutarkhos (2016). *Gevezeler ve Meraklılar*. Güzin Aker (Çev.). İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
- Şemseddin Sami (1312). *Kamus-ı Türki*. Dersaadet: İkdâm Matbaası.
- TURNA. N. (2006). Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'da Berber Olmak, Berber Kalmak. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 9, ss. 171-188.
- ÜLGEN, A. S. (1950). Hamam, içinde, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 5, Kısım 1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ss. 174-178.
- YAMAN, T. C. (2010). *Türk Hamamının Mekansal Kurgusu "İstanbul Hamamları"*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü.
- YEGÜL, F. K. (2009). Anadolu Su Kültürü: Türk Hamamları ve Yıkınma Geleneğinin Kökleri ve Geleneği. *Anadolu*, S. 35, ss. 99-118.
- YILMAZKAYA, O. (2002). *Aydınlık Kubbenin Altındaki Sıcaklık Türk Hamamı, İstanbul Hamamları Rehberi*. İstanbul: Çitlenbik Yayınları.
- Базили К. (1836a). *Босфоръ и Новые Очерки Константинополя*. Часть 1. Санктпетербург: Типография Н. И. Греча. [BAZİLİ, K. (1836a). *Boğaz ve Yeni İstanbul Yazıları*. C. 1. St. Petersburg: İvanoviç Greç'in Basımevi].
- Базили К. (1836b). *Босфоръ и Новые Очерки Константинополя*. Часть 2. Санктпетербург: Типография Н. И. Греча. [BAZİLİ, K. (1836b). *Boğaz ve Yeni İstanbul Yazıları*. C. 2. St. Petersburg: İvanoviç Greç'in Basımevi].
- Базили. К. М. (2007). Константин Михайлович Базили: Сирия и Палестина Под Турецким Правительством в Историческом и Политическом Отношениях. Инна Аблина и Ольга Константинова (Редактор). Москва: Мосты Культуры. [BAZİLİ, K. M. (2007). Konstantin Mihayloviç Bazili: Tarihi ve Siyasi İlişkiler Bağlamında Türk İdaresinde Suriye ve Filistin. İnna Albina ve Olga Konstantinova (Ed.). Moskova: Mostı Kültürü (Kültür Köprüleri) Yayınları.]
- Смилянская, И. М. (1959). К. М. Базили Российский Дипломат и Историк Сирии. В.И. Авдиев и Н.П. Шастина (Редактор), *Очерки По Истории Русского Востоковедения* (Сборник. IV. стр. 52-78.). Москва: Изд-во Вост. литературы. [SMİLYANSKAYA, İ. M. (1959). Rus Diplomat ve Suriye Tarihçisi Bazili. V. İ. Avdiyev ve N. P. Şastina (Ed.), *Rus Şarkiyat Araştırmalar Tarihi Üzerine Denemeler* İçinde (C. 4, s. 52-78). Moskova: Şark Edebiyatı Yayınları.]

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 8 Issue 1, March 2024

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 18.01.2024

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 07.02.2024

DOI: 10.30692/sisad.1421700

**KENDİ DÖNEMİNİN BASIN GÖRSELLERİYLE MUSTAFA KEMAL
(ATATÜRK) VE CUMHURİYET***Mustafa Kemal (Atatürk) and the Republic with Press Images of His Period***Eminalp MALKOÇ***Doç. Dr.**İstanbul Teknik Üniversitesi**Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü*

ORCID ID: 0000-0002-5840-6922

malkocem@itu.edu.tr

Atıf/Citation: Eminalp Malkoç (2024), “Kendi Döneminin Basın Görselleriyle Mustafa Kemal (Atatürk) ve Cumhuriyet”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S.1, Mart 2024, s.43-64.

Öz: Cumhuriyet Bayramlarında yayın organları, cumhuriyetin anlam ve önemi doğrultusunda karikatür ya da grafik çizimler üretmişlerdir. Bunlar aracılığıyla yazılı metinlere ihtiyaç duymaksızın okuma-yazma bilen, bilmeyen toplumun her kesimine somut mesajlarını ilettikleri değerlendirilebilir. Yayın organları, çoğunlukla Mustafa Kemal Atatürk merkezli çizimleriyle konjonktürel etkilerle birlikte dolaylı ya da doğrudan durum tespiti yaptıkları gibi beklenti ya da kaygılarını da yansıtmışlardır. Özellikle gazetelerin grafik çizimlerine mümkün olduğunca toplu şekilde yaklaşıldığında büyük resim görülebilmektedir. Zira son derece düzenli kabul edilebilecek ya da sistematik bir bütünlüğün yanında birbirlerinin eksiklerini giderici ya da tamamlayıcı bir tabloyla karşılaşılmaktadır. Bu sayede, 1923-1938 yıllarının grafik çizimleri (ve kısmen karikatürleri) ya da benzer görseller kanalıyla kamuoyu araçlarının Atatürk ve Cumhuriyet’e yönelik yaklaşımlarına, algı ya da tanımlamalarına çok kesin çizgilerle ulaşılabilir. Cumhuriyet Bayramı ve kutlamaları sırasında Türk basınında Mustafa Kemal Atatürk’ün nasıl işlendiği, algılandığı ve kitlelere nasıl aktarıldığı değerlendirilebilmektedir. 1923-1938 dönemi basınının Cumhuriyet kutlamalarındaki özellikle çizim ve grafik çizim gibi uygulamalarından Atatürk’ün güven, istikrar, güç, birlik, üretim, çalışma kültürü, kalkınma, çağdaşlaşma, barış ve gelecek vizyonu anlamına geldiği; bu yaklaşımlarla tanımlandığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyet, Türkiye, Cumhuriyet Bayramı, 100. Yıl, Karikatür ve Grafik Çizimler

Abstract: During Republic Days, media organs produced cartoons or graphic drawings that aligned with the significance and importance of the republic. It can be assessed that, through these visuals, they convey concrete messages to everyone, whether literate or illiterate, eliminating the need for written texts. Media organs, mostly through their drawings centered on Mustafa Kemal Atatürk, not only assess the prevailing situation but also reflect their expectations or concerns. Particularly when approaching the graphic drawings of newspapers collectively, a comprehensive picture emerges. Besides a highly ordered or systematic integrity, one encounters an image that

compensates for or complements each other's deficiencies. In this manner, an examination of graphic drawings (and partly cartoons) or similar visuals from the years 1923-1938 reveals precise insights into the approaches, perceptions, or definitions of public opinion toward Atatürk and the Republic. It can be evaluated how Mustafa Kemal Atatürk was covered, perceived, and conveyed to the masses in the Turkish press during Republic Day and celebrations. It means Atatürk's vision of trust, stability, power, unity, production, work culture, development, modernization, peace and future, from the practices of the press of the period, especially drawing and graphic drawing, in the Republic celebrations; It is understood that it is defined by these approaches.

Keywords: Mustafa Kemal Atatürk, Republic, Türkiye, Republic Day, 100th Anniversary, Cartoons and Graphic Drawings.

GİRİŞ

Resmi bayramlar, devlet/toplum geleneklerinin oluşmasında, toplumsal/ulusal değerlerin tanımlanarak ve tanıtılarak kitlelere ya da yeni jenerasyonlara aktarılmasında işlev sahibiysen modern zamanlarda basın, kuşkusuz bu işlevleri etkili kılan başlıca araç kimliğini taşımaktadır. Basının işlev ve etkisini artıran elemanlar arasında görsellerin öncelikli konumu işgal ettikleri rahatlıkla söylenebilir. Özellikle fotoğraf, siyasi iktidarların denetime aldıkları ve aynı zamanda yararlandıkları bir kanal olmuştur.

Öte yandan basının resmi bayramlara yönelik toplumsal sorumluluk, işlev ya da beklentileri karşılama da fotoğraf, çizim, harita ve grafik gibi uygulamalar ön plana çıkmaktadır. Üstelik dönemsel baskı teknolojilerinin imkanları çerçevesinde fotoğraf gibi iki boyutlu görsel malzemeler yaşananlara aracısız ulaşmayı sağlamaktadır.

Fotoğraflar dilsiz görsel işlevi görürken çizim, grafik, harita ve kroki gibi yarı dilli görsellerin söylemleri konjonktürün tanımlanmasını, tarihsel analizleri fevkalade kolaylaştırmaktadır. Gerek fotoğraf okumaları gerekse çizim ya da resimlerin semboller üzerinden analizi dönemin şartlarını, düşüncelerle yaklaşımları, fiziksel koşullar kadar basındaki görsel baskı teknolojisinin evrimine uzanacak şekilde yadsınamayacak sonuçların elde edilmesine yardımcı olmaktadır (Malkoç, 2023a, s.2112-2114; Acun, 2004, s.95-118; Acun, 2007, s.12-13; Baykal, 2022, s.99-102).

Bu çalışma, modern Türkiye'nin kurtarıcısı ve kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün hayatta olduğu yıllarda yine banisi olduğu Cumhuriyet ile ilişkisinin özellikle Türk basınının grafik çizimlerine nasıl yansıdığını incelemektedir. Bundan dolayı Atatürk döneminde Cumhuriyet Bayramlarında basının başvurduğu görsellere odaklanılmış ve özellikle Atatürk ve Cumhuriyet'i birlikte konu alan görsellere kaynak olarak başvurulmuştur. Zaten basın görselleri üzerinden Atatürk odaklı bir cumhuriyet okumasına gidildiğinde özellikle çizimler fotoğraflardan farklı olarak toplumsal bilinçaltını yansıtmaya ve geçerli yaklaşımlar hakkında ipuçları vermesi bakımından dikkate değerdir. Ayrıca kişi ya da objelerin nasıl ne şekilde algılandığını, olay ya da gelişmelere nasıl yaklaşıldığını doğrudan göstermektedirler. Üstelik Mustafa Kemal Atatürk, «Cumhuriyet'i en büyük eseri» olarak tanımladığından O'nu doğrudan içeren görsellerin tercih edilmesi, doğal olduğu kadar bir zorunluluktur.

Yayın Organlarının Cumhuriyet Bayramı Düzeni

Türkiye'de 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'e geçiş, 1925 Nisan'ında ulusal bayram kimliğine kavuşmuş ve aynı yılın Ekim'inde bayram olarak kutlanmıştı (TBMMZC, 1341, s.153,156-157). Özellikle gazeteler, ilk yılından itibaren 29 Ekim tarihinde grafik çizimlere yer verirken 30 ya da 31 Ekim tarihlerini daha çok gerçekleştirmiş törenlerden kesitleri konu alan fotoğraflara ayırmışlardı. Dolayısıyla 29 Ekim günlerinde gazetelerin ilk sayfalarında grafik çizimler; 30 ve 31 Ekim günleri tören fotoğrafları yoğun kullanılmıştır.

Gerek 1924 Ekim’inde gerekse Cumhuriyet’in ulusal bayram konumuna ulaştığı 1925 sonrasında kutlamalarla ilgili basında kullanılan görsellerin özellikle çizimlerin az detaylı ve son derece mütevazı olduğu gözlemlenebilmektedir.

29 Ekim 1924 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinin ilk sayfasındaki çizimde arkasından güneş doğan Türk bayrağına sarılı kadın, başında ortasında hilal bulunan bir defne taç takıyordu¹ ve sağ eliyle göğe doğru uzatarak cumhuriyet yazılı bir çelenk tutuyordu. Ülke, başarı-güven, barış, umut-aydınlık gelecek ve cumhuriyetin önceliğini, el üstünde tutulmasını vurgulayan; aslında fazla detay içermeyen bu çizim dışında *Tevhid-i Efkar*, 29 Ekim’de Mustafa Kemal Paşa ve eşinin; 31 Ekim tarihli *Cumhuriyet*, İstanbul’daki kutlamalardan çok etkinliklere katılan şehrin ileri gelenlerinin fotoğraflarını yayımlamıştı (*Tevhid-i Efkar*, 29 Ekim 1924, s.1; *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1924, s.1; *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1924, s.1; *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1925, s.1; *Milliyet*, 30 Ekim 1927, s.1).

Resim 1, 2, 3. 29 Ekim 1924 *Tevhid-i Efkar*, 29 ve (sırasıyla) 31 Ekim 1924 *Cumhuriyet*

¹ Defne yaprağı ve çelengine, -başta mitoloji, halk kültürü ve inanç olmak üzere- farklı alanlarda farklı anlamlar yüklenmektedir. Bu açıdan yaklaşıldığında barış, zafer, erdem, sadakat ve ölümsüzlük öncelikli olmak koşuluyla kısa sayılmayacak bir liste rahatlıkla oluşturulabilir (Reyhanoğlu-Özcan, 2021, s.63-83). Öte yandan 6 Ekim 1923 tarihli İstanbul’un Kurtuluş törenlerinin hazırlıkları sırasında şehrin bazı sokak ve hükümet binalarının defne dal ve yapraklarıyla süslenmiş olması anlamlı ve dikkat çekicidir (Şahin, 2023, s.135-153). Bu çalışmanın konusunu oluşturan kaynakların/görsellerin özellik ve bütünlüklerine dayanılarak barış, başarı ve sürdürülebilirlik sembolü olarak kullanıldığı değerlendirilmiştir.

Resim 4, 5. 31 Ekim 1925 Cumhuriyet-30 Ekim 1927 Milliyet

30 Ekim 1927 tarihli *Cumhuriyet*'in birinci sayfasındaki çizim, omuzundan beline inen ayyıldızlı kuşak takan, sol elinde Türk bayrağı sağ elinde üstünde ayyıldız bulunan kalkan taşıyan zırh giymiş kadın ve arkasından içinde cumhuriyet yazan güneşin doğuşunu içeriyordu. Burada da yine kadınla ülke sembolleştirilirken -adeta biraz bilinçaltına hitap eder şekilde- başarı/zafer, savunma-güvenlik, barış ve aydınlık geleceğin ümidi gibi vurguları öne çıkartılmak istenmişti (*Cumhuriyet*, 30 Ekim 1927, s.1). 1930'ların sonlarında smokin ve silindir şapkalı fotoğraflarıyla Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, *Cumhuriyet*'in öncelikli simgesi ve imajı olarak ön sayfaların merkezindeydi (*Ulus*, 30 Ekim 1937, s.1)

Resim 6, 7. 30 Ekim 1927 Cumhuriyet-30 Ekim 1937 Ulus

1920’li ve 1930’lu yıllarda gazetelerin klişeleşmiş düzenlerinin -29 Ekim’de grafik çizimlerin sonraki günlerde tören fotoğraflarının yayımlanmasının- dışına çıkan örneklerle de karşılaşılmaktadır. Nitekim 29 Ekim 1931 tarihli *Vakit*’in ön sayfasında -Cumhuriyet Bayramı törenlerinin fotoğraf karesini anımsatır şekilde- izci geçişini ve Mustafa Kemal’in selamlamasını içeren çizimlere başvurulmuştu. Bir anlamda sonraki günlerin fotoğraflarının provası çizimle yapılmıştı (*Vakit*, 29 Teşrinievvel/Ekim 1931, s.1). *Ulus* gibi bazı gazeteler tarafından ilerleyen tarihlerdeki Cumhuriyet Bayramlarında (çoğunlukla 30 Ekim’de) Cumhuriyet eki çıkartılmış; bu eklerde de grafik çizimlere yer verilmişti.

Resim 8, 9. 29 Teşrinievvel/Ekim 1931 *Vakit*-30 Ekim 1938 *Ulus*

30 Ekim 1938 tarihine ait *Ulus*’un Cumhuriyet ekinde grafik çizimlerin dikkat çeken gelişmiş örneklerinden birine başvurulmuştu. Çizimde kadın/ülke, başarı, barış, huzur, sükunet, (havada uçuşan şalla) özgürlük, adalet, üretim (tarım, sanayi ve sanat-heykeltraşlık) ve yeşil çevre anlayışı temsil ediliyordu. Hatta görselde modernleşmeyle bütünleşik şekilde “Cumhuriyet kadınının” yeni toplumsal rolünün yansıtıldığı, her anlamda/açıdan kapalılıktan uzak modern kadının “ideal modeli”nin sembolleştirildiği düşünülebilir. Üstelik bu yaklaşımdan hareketle görselde Türk kadını “milli ülkünün” en önemli figürlerinden biri olarak ifade ediliyordu. Atatürk’ün at üstündeki heykeli ise sanatsal gelişmeyi, heykelin konumu da O’nun rehberliğini sembolleştirmişti. Çizim bütünüyle Cumhuriyeti, Türk Devrimini ve ülkenin geldiği konumu sergiliyordu ve bunların sürdürülebilirliği iddiasını ortaya koyuyordu (*Ulus-Cumhuriyet*’in 15. Yıl Özel Eki, 30 Ekim 1938, s.1).

Cumhuriyet’in En Erken Evresi

Mizah dergilerinin bazıları özellikle karikatür[k]ler² kanalıyla ve Mustafa Kemal Paşa’ya odaklanmış bir yaklaşımla ilan tarihinden daha önce Cumhuriyet’i adeta kutlamaya başlamışlardı. Nitekim *Akbaba*’nın 1 Ekim 1923 tarihli karikatür[k]ü bu açıdan etkileyici bir örnekti.

² 1970’lerin sonlarında Karikatürcüler Derneği tarafından aylık dergi kimliğiyle *Karikatürk* çıkarılmaya başlanmıştı. *Karikatürk*ten daha eski olan *karikatürkiyeyi* Turgut Çeviker kullanmıştı. Malkoç’un 2023 tarihli çalışmasında, Türkiye’de geç ortaya çıkmakla birlikte son dönem Osmanlısıyla Cumhuriyetin ilk yıllarında mizah dergilerinin yoğun karikatür yayınlarına ve bunların özgünlüğüne vurgu yapmak amacıyla karikatür yerine karikatür[k] ifadesi tercih edilmiştir (Malkoç, 2023b, s.332).

Karikatür[k]te Mustafa Kemal Paşa'nın göğsünden beline üstünde cumhuriyet yazan bir kuşak uzanıyordu. Askeri üniforması ise duvara asılmıştı. Karikatür[k]ün altına ise «Güzele ne yakışmaz!» açıklaması yazılmıştı (Akbaba, 1 Teşrin-i Evvel 1339, s.1; Malkoç, 2023b, s.335-337,341-342). Kuşkusuz bu karikatür[k] cumhuriyet sistemi açısından keskin bir öngörü içerirken Akbaba açısından -özellikle derginin başyazarı Yusuf Ziya Bey'in Cumhuriyet'in ilanı öncesindeki yazıları dikkate alındığında- eleştirel bir boyut taşımaktaydı (Üçüncü, 2023, s.10-12).

Resim 10. 1 Teşrin-i Evvel 1339/1923 Akbaba

Gazetelerde ise sürecin başlarında basit çizimlere yönelinmişti. Bunlar, Mustafa Kemal Paşa'nın fotoğraflarıyla birlikte sunulmuştu. Cumhuriyet, büyümekte olan kız çocuğu ve daha çok başındaki defne tacıyla barışı (ve ülkeyi de) simgeleyen kadın şeklinde resmedilmişti. Nitekim 1926 Ekim'inde Papağan'da da Cumhuriyet, Mustafa Kemal ve İsmet Paşaların arasında/kucaklarında kendisine demiryolu ve lokomotif hediye edilen küçük bir kız çocuğu olarak nitelendirilmişti.. Bir yandan öncülerin himayesinde cumhuriyetin gelişmesi sembolleştirilirken bir yandan da sistem ile çağdaşlaşma çabaları arasında bağ kurulmuştu (Papağan, 27 Ekim 1926, s.1). Öte yandan gazete çizimlerinde barışın yanında beklenti, amaç ya da özelliklerden biri resmedilmişti. Genellikle monarşiden kurtulmak, gelecek vizyonu ve adalet gibi temalar barış ile birlikte ancak çok yönlü ve detaylı/karışık olmayacak şekilde kullanılmıştı (Cumhuriyet, 29 Ekim 1925, s.1; Cumhuriyet, 29 Ekim 1926, s.1; Yeni Ses, 29 Ekim 1926, s.1; Vakit, 29 Ekim 1926, s.1).

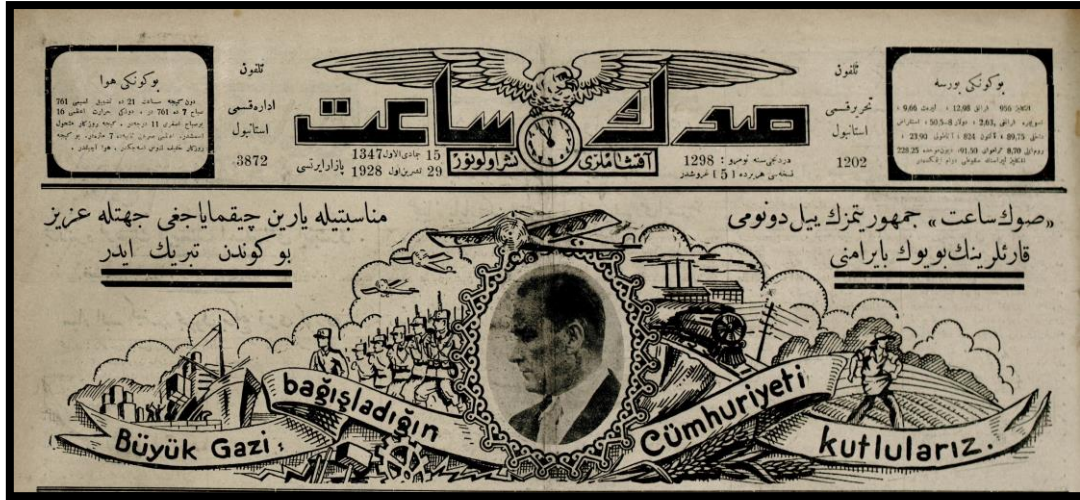
Resim 11, 12. 27 Ekim 1926 Papağan-29 Ekim 1926 Vakit

Resim 13, 14, 15. 29 Ekim 1925-29 Ekim 1926 Cumhuriyet-29 Ekim 1926 Yeni Ses

1920'lerin ikinci yarısında daha çok yönlü çizimlerle karşılaşılmaktadır. 29 Ekim 1928 tarihli *Son Saat* gazetesinin ilk sayfasındaki görsel, bu açıdan çarpıcı örneklerden biri olarak kabul edilebilir. Görsel içine yerleştirilmiş «Büyük Gazi, bağısladığın Cumhuriyeti kutlularız.» cümlesi aslında içeriği bütünüyle tanımlamaktadır. Bununla birlikte görsel içindeki figürler ve temanın pek de bir tanıtım söylemine ihtiyaç duymadığı ileri sürülebilir. Grafik çizimin merkezinde Mustafa Kemal Paşa'nın vesikalik boyutundaki profil fotoğrafı bulunuyordu. Bir yanda, askerlerle, uçaklarla, gemilerle, binalar ve dönen çarklarla hem sanayi ve teknoloji hem de savunma açısından kalkınma; diğer yanda da demiryolu, elektrik-telgraf direkleri, fabrika, tarladaki köylü ve buğday başaklarından oluşan figürlerle çok yönlü üretim, bir çağdaşlaşma modeli tanımlanmıştı. En önemlisi bu modelin kurucusuna işaret edilmekteydi ki bunlar, biraz da Türkiye'nin hayatında Mustafa Kemal'in yeri ve liderliğinin zamanla

güçlenmesinin/güçlendirilmesinin (ya da bu yöndeki uğraşların) yansımasıydı/parçasıydı (Son Saat, 29 Teşrin-i Evvel/Ekim 1928, s.1).

Resim 16. 29 Ekim 1928 Son Saat

1920'lerin ortaları ya da ikinci yarısı olarak ele alınabilecek dönemde daha gelişmiş ve çok yönlü grafik çizimlere dolayısıyla biraz daha farklı içerik üretimine mizah dergisi *Karagöz*'de de başvurulmuştu. *Karagöz*, 1926'da demiryolu, izci gençler, asker, okul, fabrika, havada uçaklar ve yerleşim alanı üzerine doğan içinde Mustafa Kemal'in resminin yerleştirildiği güneşten oluşan çizim yayımlamıştı ki bu ana hatlarıyla çok yönlü çizimlerin ilk örneklerindendi. Burada da sanayi, ulaştırma, savunma, eğitimle bütünsel kalkınmanın yanında ülkenin yönlendiricisi, geleceği olarak Mustafa Kemal Paşa işlenmekteydi. Üstelik görselin çerçevesinin iki yanında İsmet ve Fevzi Paşaların profil resimleri yayımlanmıştı (*Karagöz*, 30 Ekim 1926, s.1). Kuşkusuz derginin en farklı görsellerinden biri 1927 yılına aitti.

Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1927 Kurultayı'nda okuduğu Nutuk, «Cumhuriyet'in ilk kitabı», yazarı da Cumhuriyet'in babası olarak nitelendirilmişti/kimliklendirilmişti. Dolayısıyla Nutuk, Cumhuriyet'in rehberi olarak gösterilmekteydi. Görselde yer verilen nöbet tutar pozisyonundaki asker figürü kuşkusuz bunların koruyucusu kimliğine sahipti (*Karagöz*, 29 Teşrin-i Evvel/Ekim 1927, s.1).

Resim 17, 18. 30 Teşrin-i Evvel/Ekim 1926-29 Teşrin-i Evvel/Ekim 1927 Karagöz

Ayrıca 1920'lerin ortalarında olduğu gibi 1930'ların hemen başlarında da görülecek film şeridi mantığında kronolojik görsel dizileri de oluşturulmuştu. *Milliyet*, manşetinin hemen altında yatay ve sayfanın sol başında ise dikey görsel şeritleri düzenlemiş; ters L (Γ) olarak görülebilecek bu düzenlemenin köşesine (manşet altındaki sol yan) parıldayan güneş içinde Mustafa Kemal Paşa'nın resmi yerleştirilmişti. Dolayısıyla yatay ve dikey yerleştirmelerin başlangıç noktasında ve ortaya çıkan 90 derecelik açının merkezinde Mustafa Kemal Paşa durmaktaydı. Dikey şerit maliye, adalet, savunma, sanayi üretimi, barış sembollerinden oluşurken yatay şerit askeri/sivil denizcilik, havacılık, tarım, ulaştırma, demokrasi mesajını veren çizimlerden kurgulanmıştı. Ters L'nin (Γ) oluşturduğu açının içinde Mustafa Kemal Paşa'nın takım elbiseli çizimine de yer verilmişti (*Milliyet*, 29 Teşrin-i Evvel/Ekim 1926).

1931 Ekim'inde benzer bir uygulamayla *Cumhuriyet* gazetesinde karşılaşılmaktadır. Gazetenin 29 Ekim 1931 sayısında manşet altında soldan sağa doğru sıralanan Mustafa Kemal Paşa'nın 1919 tarihli bir fotoğrafından başlayarak 1923'e uzanan kronolojik bir dizi oluşturulmuştu. Böylece, fotoğraflar aracılığıyla 1919'da Osmanlı paşası üniformasıyla Mustafa Kemal'den 1920, 1921, 1922 ve nihayet 1923 tarihli *Cumhuriyet*'in simgelerinden smokin ve silindir şapkalı «Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerine» ulaşılmaktadır. Dizinin sonuna defne taç takılı, bir elinde yanan meşale ve diğer elinde çelenk taşıyan ülke, başarı/zafer ve barış simgesi kadın figürü konulmuştu. Üstelik bu kadın figürü, ülke, başarı ve barış yanında ılık, ümit, aydınlık sembollerinin yanında kurucunun izlenmesi gerektiği mesajını da yansıtmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa, cumhuriyet ve barışın gerçek kaynağı durumundaydı (*Cumhuriyet*, 29 Teşrinievvel/Ekim 1931, s.1).

Resim 19, 20. 29 Ekim 1926 Milliyet-29 Ekim 1931 Cumhuriyet

1920'lerin özellikle grafik çizimlerden oluşan görsellerinde yer yer gelecek, başarı/zafer, aydınlık ve umut temasıyla karşılaşmaktadır. Dönemin özelliği, Cumhuriyet'in sık sık doğrudan Mustafa Kemal Paşa ile özdeşleştirilmesidir. Görsellerde Cumhuriyet'in O'nun eseri olduğunun altı çizilmektedir. Buna bağlı olarak sonraki süreçlere göre basit çizim ve tekniklerle hayat öyküsü işlenmişti. Öte yandan farklı sembol ve temaları işleyen grafik çizimlerini de ilk ve temel-basit örnekleri gazete ve dergilerin (Karagöz) sayfalarını süslemişti. Bu görsellerde genellikle, savunma-güvenlik, ulaştırma, gelişme/sanayileşme ve üretim alan ve çabaları konu edilmişti.

1930'lu Yıllar

1930'lu yılların Cumhuriyet Bayramı görsellerinde 1920'li yıllarda olduğu gibi çoğunlukla Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün fotoğraf ya da çizimlerine doğrudan yer verilmişti. Bununla birlikte *Cumhuriyet* gazetesi 1932'de, *Akşam* ise 1936 ve 1938 senesi Cumhuriyet Bayramı görsellerinde, ülkenin çok yönlü kalkınmasını resmederek Mustafa Kemal Atatürk'ün çizime dayanan portresini/resmini ya da fotoğrafını kullanmadan O'nu dolaylı ifade etmişlerdi.

Çağdaşlık Yolcusu Türkiye

1930'ların grafik çizimleri çoğunlukla Atatürk'e odaklı şekilde aslında O'nu merkezde konumlandırarak adeta Türkiye'nin çağdaşlaşma mucizesini resmetmişlerdi.

Resim 21, 22. 29 Ekim 1933 Cumhuriyet-29 Ekim 1935 Yeni Asır

Cumhuriyet'in 10. Yıl Kutlamaları sırasında *Cumhuriyet* gazetesi 29 Ekim sayısında eski-yeni, yani cumhuriyet öncesiyle 10. Yıl'ın karşılaştırmasına dayanan bir görseli kamuoyuna sunmuştu. Görselin çerçevesini harap bir ülkeden sanayileşmiş ve kalkınmış Türkiye'ye uzanan çizgiler oluşturmuştu. Görselde de Hatay'ın Türkiye'ye dahil olmadığı Misak-ı Milli sınırları etrafında uçaklar, demiryolları, askeri gemiler resmedilerek işgalden gerçek kurtuluşa ülkenin hikayesi özetlenmişti. Bu arada Ankara ve İzmir'deki Atatürk heykelleri işaretlenerek Atatürk odaklı sanatsal gelişme de ihmal edilmemişti. Üstelik bunların hepsinin üstünde Mustafa Kemal (Atatürk), Türkiye'nin güneşi olarak ışıldıyordu (*Cumhuriyet*, 29 Ekim 1933, s.1).

(Münih Güzel Sanatlar Akademisi'nde eğitim almış bir çizer olan) Kadri Atamal imzalı 29 Ekim 1935 tarihli *Yeni Asır*'ın birinci sayfa görselinde Atatürk güneşinin ışıldaması eşliğinde kentleşme, ulaştırma ve sanayide gelişme, kırsalda üretim ve tarımdan fabrikaya işçi temaları işlenmişti. Gazetenin manşeti ise «Cumhuriyeti yaratan Atatürke ulusun şükranını sunalım» şeklindeydi (*Yeni Asır*, 29 Ekim 1935, s.1).

Türkiye'nin çağdaşlaşma çabalarını ve ulaştığı seviyeyi ön plana çıkartan Atatürk ve Cumhuriyet temalı çizimlerin en gelişmiş ve etkileyici örneklerinin 1930'ların ortalarında ve ikinci yarısında üretildiği söylenebilir. Grafik çizimlerin detaylanarak gelişmesi tesadüf değildi ; çünkü dönem, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Türk Aydınlanması'nın adeta altın çağı olarak değerlendirilebilecek yıllara denk düşüyordu. Dönemin örnekleri içinde 1936, 1937 ve 1938 yılı Ekim'ine ait sırasıyla *Cumhuriyet*, *Yeni Asır* ile *Son Telgraf*'ın yayımladığı grafik çizimler dikkat çekmektedir.

29 Ekim 1936 tarihli *Cumhuriyet*'in manşeti altında tam sayfanın yaklaşık yarısını kaplayacak şekilde basılan Ercümen (Kalmık) imzalı görsel, Türkiye'nin hemen hemen bütün kalkınma ve çağdaşlaşma çabalarını yansıtan simgelerinin birleştiği çizimlerden idi. Çizimde Atatürk inşacı kimliğiyle önde, yaptıkları arkada konumlandırılmış; Cumhuriyet bir kalkınma hareketi olarak tanımlanmıştı. Ulus'taki Zafer Anıtı (Atatürk Heykeli) ise onu her şeyin kalbi olarak gösterirken kuşkusuz sanatsal çalışmalara atıf niteliğinde olmalıdır. Ayrıca askeri teknoloji ve gelişmişlik, kalkınmanın bir parçası olarak çizim planında yer almıştı. Burada resmedilen tören kıtasındaki

bütün askerlerin yüzü ön plandaki Atatürk'e dönüktür ki kuşkusuz bu, O'nun ülke yaşamındaki konumunu belirlemektedir (Cumhuriyet, 29 Ekim 1936, s.1). Aynı tarihli *Tan*'da yine ilk sayfanın yarısından fazlasına yayılan daha az figür ve simge içeren bir grafik çizim yayımlanmıştı. Atatürk'ü merkeze alarak çağdaşlaşma çalışmalarını sembolize eden görsel, kitap simgeleri üzerinden özellikle dil ve tarih çalışmalarına işaretle kalkınmanın kültürel boyutuna atıf yapmaktaydı (Tan, 29 Ekim 1936, s.1).

Resim 23, 24. 29 Ekim 1936 Cumhuriyet-29 Ekim 1936 Tan

Resim 25, 26. 29 Ekim 1937 Yeni Asır-29 Ekim 1938 Son Telgraf

Bir yıl sonra *Yeni Asır*'ın 29 Ekim tarihli ve Vedat imzalı ilk sayfa görseli, bol figür ve sembol içermekteydi. Kırmızı renk ve bayrak temasıyla milliyetçiliği öne çıkartırken grafik çizim çerçevesinin geneli benzer örneklerle göre daha soluk renkler içermişti. Mustafa Kemal

Atatürk'ün arkasında Altı Ok özellikle vurgulanmıştı. Böylece Cumhuriyet'in düşünsel temellerine ciddi bir atıf yapılıyordu. Bununla birlikte çok sayıdaki figür ve sembollerle tarımdan fabrikalaşma kanalıyla sanayi üretimine, hava deniz ve kara ulaşımına, mali yeterliliğe, savunmaya hatta yüksek binalarla şehirleşmeye uzanan hemen hemen bütünsel bir kalkınmanın her alanına değinilmişti. Paraşüt kullanımı da ihmal edilmemişti ki bu, çizimin Altı Ok ile birlikte farklı yönlerindendi. Görselin çerçevesinin üstüne, dolayısıyla hemen her figürün üstüne ve merkezine ağırlığını hissettirir şekilde, arkasında Altı Ok olan Atatürk büstü yerleştirilmişti. Zaten baca ve binaların eğimi, güç merkezi olarak Atatürk'ü işaret ediyordu (Yeni Asır, 29 Ekim 1937, s.1).

1938 Ekim'inde yani Cumhuriyet'in 15. Yılı'nda *Son Telgraf* da yayımlanan ilk sayfa görselinde, Türkiye çağdaşlaşmasının sanat dahil farklı alanları simgeleştirilirken konjonktürel etkilerle olduğu tahmin edilebilir şekilde asker ve süngü biraz öne çıkartılmıştı.

1930'lu yıllarda Türkiye'deki çağdaşlaşma çabalarının paralelinde dönemin grafik çizimlerinde Atatürk öncülüğünde ülkedeki üretim, azim ve çalışkanlık; demiryolları ve sanayileşmede sağlanan başarı, uçaklar üzerinden gelecek, teknoloji ve hatta sanatsal gelişme öncelikli vurgulardı. Grafik çizimlerde yer yer asker sembolüne yer verilmesi de yine gelişmişlik göstergesiyle ilişkiliydi. Bunlarda bütünsel kalkınma çabaları kapsamında kitap sembolü ile kültür/harf devrimi ve halk eğitimi de seslendirilmişti. Doğal olarak tüm bu vurgular ve üzerinde durulan temalar, duyulan gurur ve övünçün yansımasıydı.

Barış, Güç ve Askeri Kimlik

Mustafa Kemal Paşa, 1931 Nisan'ında seçimlere yönelik yayınladığı beyannamede «Yurtta sulh cihanda sulh» için çalıştıklarını açıklamıştı (Milliyet, 21 Nisan 1931, s.1). Yılın sonbaharında, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü'nün (Aras) aynı gün hem *Cumhuriyet* hem de Atina'daki *Elefteron Vima* gazetelerinde «Türk-Yunan Dostluğu ve gayesi» adlı makalesi yayımlanmıştı. Tevfik Rüştü makalesinde Cihan Harbi sonrasında dünyada siyasi ve ekonomik dengelerin bozulduğunu, acıların ve milletlerin hareketliliklerinin arttığını belirterek çözümü birleşmelerde/ittifaklarda bulduklarını dile getirmişti (Cumhuriyet, 7 Teşrinievvel/Ekim 1931, s.1). Bunlar birleştirildiğinde Türkiye'nin ekonomik kriz sonrasında yeni ve büyük savaşın kapısının açıldığını öngördüğü ve çözüm olarak Yurtta Barış Dünyada Barış denklemini geliştirdiği anlaşılabilmektedir (Malkoç, 2014c, s.207-208; Malkoç, 2023d, s.10-11).

Resim 27, 28. 29 Ekim 1934 ve 29 Ekim 1936 Haber

Bu bağlamda 1930'ların ortalarında barış simgesini yansıtan figürler, çizimler; bağımsız olarak ya da çağdaşlaşma çabalarını içeren görsellerin içinde azımsanmayacak orandadır. Bunların renkli örneklerinden birini 29 Ekim 1936 tarihli *Haber* gazetesi yayımlamıştı (Haber, 29 Ekim 1934, s.1; Haber, 29 Ekim 1936, s.1). 1936 yılına ait görselde Atatürk güneşi altında Türkiye'nin her alanda zaferi/başarısı, kalkınması, şehirleşmesi, çalışma azmi ve gençlere dayanan dinamizmi sembolleştirilirken ön plana alınan tema, entelektüel gelişim, yani kültür devrimleriyle barıştı (Haber, 29 Ekim 1936, s.1). Zaten barış, bir diğer ifadeyle muhtemel savaşa karşı savaşıp çözüm Türkiye için adeta zorunluluktaki. Çünkü Türk Devrimi'nin çağdaşlaşma çalışmalarının hedeflerine taşınması ve ekonomik gelişmenin sağlanması; iç yapının güçlendirilmesi ve bunların sürdürülebilirliği için barış, Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu iklimdi.

Türkiye'nin dünya savaşı öngörüsünün yansıması, 1936'ların ikinci yarısındaki grafik çizimlerden izlenebilmektedir/okunabilmektedir. Önceleri daha çok gelişmişlikle ilişkili resmedilen askeri kimlik ve güç vurgusu, biraz caydırıcı nitelikte biraz da gövde gösterisi amaçlı ön plana çıkarılmıştı. Doğaldır ki çizimlerdeki bu tercih ve kamuoyuna verilen mesajlar aslında uluslararası konjonktürle ilgili/ilişkili idi.

Tan'ın 29 Ekim 1937 tarihli manşet altı görselinde toplumsal düzen, genel ve askeri güç, çalışma ve azimle bunların koordinasyonu sembolleştirilmişti. Sivil kimliğiyle görselin içine yerleştirilmiş Atatürk fotoğrafının hemen arkasında Milli Mücadele hatıralarını yaşatmak ve Kurtuluş Savaşı'nın zaferlerini anlatmak için hazırlanan Ulus'taki Zafer Anıtı'nın yükseltilmesi kuşkusuz anlamlıdır (Tan, 29 Ekim 1937, s.1).

Aynı tarihi taşıyan *Cumhuriyet*'in görselinde ise çağdaşlaşma çabaları daha arka fona kaymış, asker kimliği ve sivrilmiş parıldayan süngüler caydırıcı unsur olarak ön plana geçmişlerdi. Gazetenin bir sene sonra dağıttığı 15. Yıl İlavesi'ndeki grafik çizim de hemen hemen aynı tema üzerine kurulmuş; çağdaşlaşma çalışmaları arka fona kaydırılmıştı. Aynı zamanda askeri disiplini sembolize eden Türk bayrağı taşıyan kıtanın gözlerinin Atatürk'te olması, ona bakıyor şeklinde çizilmeleri, hiyerarşik konuma bağlı emir beklendiği izlenimini oluşturuyordu.

Kuşkusuz O'na karşı duyulan saygı, hayranlık ve hassasiyeti de işliyordu (Cumhuriyet, 29 Ekim 1937, s.1; Cumhuriyet 15. Yıl İlavesi, 29 Ekim 1938, s.1).

Resim 29. 29 Ekim 1937 Tan

Resim 30, 31. 29 Ekim 1937 Cumhuriyet-30 Ekim 1938 Cumhuriyet 15. Yıl Eki

Nihayet, gazete görsellerinde barış teması aslında hem 1920'li yıllarda hem de 1930'larda ihmal edilmemişti. Üstelik 1930'ların parolası Yurtta Sulh Cihan'da Sulh idi. Askeri güç vurgusunun caydırıcı bir konumda olduğu hemen yanında barış temasının güçlü şekilde işlenmesinden anlaşılmaktadır. Grafik çizimlerde caydırıcı da olsa süngüler ön plana çıkmıştı.

Yeni Nesillerle Çocuklar Üzerinden Gelecek Vizyonu ve Vedalaşma

Mustafa Kemal Paşa, 1927 yılında okuduğu Nutuk'un sonunda Türk gençliğini «Türk istiklalini, Türk Cumhuriyeti'ni, ilelebed, muhafaza ve müdafaa» ile, ve gerektiğinde «kurtarmak»la

sorumlu tutmuştu³ (Gazi Mustafa Kemal, 1927, s.542-543). *Yeni Asır*, Cumhuriyet'in kuruluşunun onbirinci yıl dönümü olan 1934 Ekim'inde Türk gençliğine, bu temel sorumluluğunu bir grafik çizimle hatırlatmıştı. Çizim aynı zamanda gençliğin saltanatı yıkarak tahta oturma güç ve enerjisine sahip olduğuna işaret etmekteydi (*Yeni Asır*, 29 Ekim 1934, s.1).

Yeni nesiller açısından çocuklarla Cumhuriyet'in ilişkilendirilmesi ve Atatürk'le resmedilmelerinin ilk örnekleri doğal olarak 1920'li yıllara inmektedir (*Büyük Gazete*, 1 Kasım 1928, kapak sayfası). Bununla birlikte çocukların Cumhuriyet ile bağlarını açıklamaya ve güçlendirmeye yönelik yayın politikasını, 1930'ların ikinci yarısındaki Cumhuriyet bayramlarında özellikle *Son Posta* gazetesi gütmüştü⁴.

Resim 33. 29 Ekim 1934 Yeni Asır

³ «Ey Türk gençliği! Birinci vazifen; Türk istiklalini, Türk cumhuriyetini, ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir. Mevcudiyetinin ve istikbalinin yegâne temeli budur. Bu temel, senin en kıymetli hazinendir. İstikbalde dahi seni bu hazineden mahrum etmek isteyencek dâhilî ve haricî bedhahların olacaktır. Bir gün, istiklal ve cumhuriyeti müdafaa mecburiyetine düşersen, vazifeye atılmak için içinde bulunacağın vaziyetin imkân ve şeraitini düşünmeyeceksin. Bu imkân ve şerait, çok namûsait bir mahiyette tezahür edebilir. İstiklal ve cumhuriyetine kastedecek düşmanlar, bütün dünyada emsali görülmemiş bir galibiyetin mümessili olabilirler. Cebren ve hile ile aziz vatanın bütün kaleleri zapt edilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş olabilir. Bütün bu şeraitten daha elim ve daha vahim olmak üzere, memleketin dâhilinde iktidara sahip olanlar, gaflet ve dalalet ve hatta hıyanet içinde bulunabilirler. Hatta bu iktidar sahipleri, şahsi menfaatlerini müstevlilerin siyasi emelleriyle tevhit edebilirler. Millet, fakruzaruret içinde harap ve bitap düşmüş olabilir. Ey Türk istikbalinin evladı! İşte, bu ahval ve şerait içinde dahi vazifen, Türk istiklal ve cumhuriyetini kurtarmaktır. Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda mevcuttur.»

⁴ *Cumhuriyet* gazetesi de 29 Ekim 1935 tarihinde bu yönde bir görsel yayımlamıştı (*Cumhuriyet*, 29 Ekim 1935, s.1).

Resim 32. 1 Kasım 1928 Büyük Gazete

Resim 34, 35. 29 Ekim 1935 Cumhuriyet-29 Ekim 1936 Son Posta

Resim 36. 29 Ekim 1937 Son Posta

Son Posta'nın 1936-1938 yılları arasında yayınladığı görseller, çocukların Atatürk sevgisinin yanında gelecek ve vizyon temasını içermektedir. Kuşkusuz bu görseller, Atatürk'le birlikte cumhuriyet kültürünün oluştuğu izlenimini de somutlaştırmaktadır. Öte yandan Atatürk'ün kaybından 12 gün önce *Son Posta*'nın yayınladığı 29 Ekim 1938 tarihli, küçük bir çocuğun sarıldığı Atatürk fotoğrafını hiç birşeye değişmemesi, paylaşmak istememesini işleyen görsel ve «Ona herşey feda!» söylemiyle Cumhuriyet Bayramının kutlanması, aslında içten bir vedalaşma olarak kabul edilebilir. Kuşkusuz bunlar, halkın en küçük halkasında bile Atatürk ve Cumhuriyet'in içselleştirildiğinin/benimsendiğinin, onlara gösterilen samimiyet ve duyulan sevginin göstergesiydi (*Son Posta*, 29 Ekim 1936, s.1; *Son Posta*, 29 Ekim 1937, s.1; *Son Posta*, 29 Ekim 1938, s.1).

Resim 37. 29 Ekim 1938 Son Posta

SONUÇ

2023 senesi, Cumhuriyet'in ilanının 100.; Atatürk'ün vefatının 85. yılına tesadüf etmektedir. Bundan hareketle Atatürk'ün kendi döneminde kamuoyunda nasıl değerlendirildiğini, Türkiye'nin toplumsal yapısı içinde nasıl konumlandırıldığını değerlendirmenin dönemsel açıdan anlamlı ve farklı bir seçenek olduğu düşünülebilir. Özellikle 1923-1938 döneminin Cumhuriyet Bayramı kutlamalarını Mustafa Kemal Atatürk'e odaklı görseller üzerinden incelemek kuşkusuz O'nu anma platosunda yaratıcı ve özel bir uygulama/çalışma niteliğindedir. Öte yandan kurtarıcı, kurucu ve yönlendirici/yön gösterici bir lider olarak sadece kendisinin hatırlanmasını istemişti ki Cumhuriyet bayramlarıyla kutlamaları hem içerik hem anlamıyla bu açıdan önemli bir kanal işlevini yüklenmiştir.

Cumhuriyet döneminde Türkiye'de resmi bayramların hemen hepsinin işlevleri arasında bir millet-ulus oluşturma çabalarının yanında geri kalmışlığın ağır bedellerini hatırlatma misyonu yadsınamayacak konumdadır. Ayrıca çağdaşlaşma doğrultusunda ulaşılan aşamalar, sağlanan dönüşüm, övünç ve gurur kaynağı olarak değerlendirilir ki bu zaten hafızayı canlı tutma amaçlıdır.

Cumhuriyet Bayramı günlerinde yayın organları hem cumhuriyetin anlam ve önemi hem de biraz yayın politikaları doğrultusunda karikatür ya da grafik çizimler üretmişlerdir. Gazete ya da dergilerin çizimleri zaman geçtikçe her açıdan ciddi bir gelişme kaydetmiştir ki Türkiye'nin 20. Yüzyıl sonu ve 21. Yüzyılın ilk çeyreğinde reklamcılık alanında sağladığı başarıyı şaşırtıcı bulmamak gerekir. Gazetelerin ürettikleri görseller aracılığıyla pek yazıya gerek kalmaksızın

hatta okuma yazma bilmek gibi gereklilikleri de aşarak tüm kitlelere somut mesajlarını ilettikleri değerlendirilebilir. Yayın organları, çoğunlukla Mustafa Kemal Atatürk merkezli çizimleriyle konjonktürel etkilerle birlikte dolaylı ya da doğrudan durum tespiti yaptıkları gibi beklenti ya da kaygılarını yansıtmışlardı.

En önemlisi şudur ki yayın organlarının çizimlerine mümkün olduğunca toplu şekilde yaklaşıldığında büyük resim görülebilmektedir. Zira son derece düzenli kabul edilebilecek ya da sistematik bir bütünlükle karşılaşmakta; birbirlerinin eksiklerini giderici ya da tamamlayıcı bir tablo oluşturmaktadırlar. Ayrıca toplu bakış açısı sayesinde 1923-1938 yıllarında kamuoyu araçlarının karikatür ya da grafik çizimler gibi görseller kanalıyla Atatürk ve Cumhuriyet'e yaklaşımları, algı ya da tanımlamaları çok kesin çizgilerle görülebilmekte; Türk basınınca Cumhuriyet Bayramı ve kutlamaları sırasında Mustafa Kemal Atatürk'ün nasıl işlendiği, algılandığı ve kitlelere nasıl aktarıldığı değerlendirilebilmektedir.

1923-1938 dönemi Cumhuriyet kutlamalarındaki karikatür, çizim ve grafik çizim gibi uygulamalardan Atatürk'ün başarı/zafer, güven, istikrar, güç, birlik, üretim, çalışma kültürü, kalkınma, çağdaşlaşma, barış ve gelecek vizyonu anlamına geldiği; bu yaklaşımlarla tanımlandığı rahatlıkla anlaşılmaktadır.

Cumhuriyet'in Atatürk sayesinde kurulmasından öte onunla özdeşleştirildiği, görsellerden çıkan bariz bir sonuçtur. Bu noktada basın görsellerinin Mustafa Kemal Atatürk'ü kültürleştirmeyi kolaylaştırdığı ya da kültürleştirmede etkilerinin olduğu da düşünülebilir. Diğer yandan kendisi, Cumhuriyet'i, «en büyük eseri» olarak tanımlarken sistemi, çağdaşlaşma devrimiyle özdeşleştirmişti. Bilhassa 1930'ların görsellerinde Atatürk Türkiyesince ulaşılan seviye ile duyulan gurur ve övünç yansıtılmıştır. Doğaldır ki bunun altında cehaletin yol açtığı geri kalmışlığın getirdiği sonuçlarla yüzleşmek, mücadele ve bu yüzleşmeyle mücadeleden galip çıkmanın getirdiği özgüven yatıyordu.

Hem 1920'lerde hem de 1930'lu yıllarda kullanılan semboller doğan ya da parıldayan güneş, defne dalı/tacı, kadın, Türk bayrağı ya da ayyıldız olarak sıralanabilir. Dolayısıyla her iki dönemde de gelecek, barış ve ulusal değerlere vurgu yapılmıştı. Kadın başlı başına çoklu sembol durumundaydı. Vatan/ülke, cumhuriyet, üretkenlik bunlar arasında başlıcalarıydı. Bu arada belirtmek gerekir ki «Yurtta Sulh Cihanda Sulh» 1930'lu yılların Türkiyesinin dış politika parolası olmakla birlikte Türk dış politikasının özünde bu anlayışın yattığı basın görselleri üzerinden de ileri sürülebilir.

KAYNAKÇA

- ACUN, F. (2004). Görsellik ve Yakın Dönem Tarihi Araştırmalarında Kullanımı. *Kebikeç*, S.18, s.95-118
- ACUN, F. (2007). Milli Mücadele ve Atatürk Dönemi Kaynaklarının Toplu Değerlendirilmesi. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.24/2, s.1-21
- Akbaba, 1 Teşrin-i Evvel 1339, s.1
- BAYKAL, Ö. (2022). Görsel Tarih Çalışmalarında Fotoğraf Okuma Yöntemi. *Journal of Anglo-Turkish Relations/Türk-İngiliz İlişkileri Dergisi*, S.3/1, s.97-127

- Büyük Gazete, 1 Kasım 1928, kapak sayfası
- Cumhuriyet 15. Yıl İlavesi, 29 Ekim 1938, s.1
- Cumhuriyet, 29 Teşrin-i Evvel/Ekim 1924, s.1
- Cumhuriyet, 31 Teşrin-i Evvel/Ekim 1924, s.1
- Cumhuriyet, 29 Teşrin-i Evvel/Ekim 1925, s.1
- Cumhuriyet, 31 Teşrin-i Evvel/Ekim 1925, s.1
- Cumhuriyet, 29 Teşrin-i Evvel/Ekim 1926, s.1
- Cumhuriyet, 30 Teşrin-i Evvel/Ekim 1927, s.1
- Cumhuriyet, 7 Teşrinievvel/Ekim 1931, s.1
- Cumhuriyet, 29 Teşrinievvel/Ekim 1931, s.1
- Cumhuriyet, 29 Ekim 1933, s.1
- Cumhuriyet, 29 Ekim 1935, s.1
- Cumhuriyet, 29 Ekim 1936, s.1
- Cumhuriyet, 29 Ekim 1937, s.1
- Gazi Mustafa Kemal (1927). Nutuk. Ankara: Türk Tayyare Cemiyeti
- Haber, 29 Ekim 1934, s.1
- Haber, 29 Ekim 1936, s.1
- Karagöz, 30 Teşrin-i Evvel/Ekim 1926, s.1
- Karagöz, 29 Teşrin-i Evvel/Ekim 1927, s.1
- MALKOÇ, E (2023). 100. Yılında Lozan Barış Antlaşması: Pandora'nın Kutusu Açıldı mı?. *Toplumsal Tarih*, S.355, s.10-11.
- MALKOÇ, E. (2014c). 1930'ların İlk Yarısında Türk Basınının Penceresinden Balkan Konferansları ve Arnavutluk, içinde, 3. *Uluslararası Dil ve Edebiyat Kongresi (UDEK 30 Ekim-1 Kasım 1914)*, s.189-212, Tiran.
- MALKOÇ, E. (2023a). Atatürk ve İnönü Dönemi Türk Basınında 30 Ağustos Zafer Bayramı Kutlamalarının Görselleri Üzerine Bir Değerlendirme. Görsoy Şahin (ed.), içinde, 100. *Yılında Büyük Taarruz ve Başkomutan Meydan Muharebesi*, c. 4, (s.2112-2182). Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları.
- MALKOÇ, E. (2023b). Sürecin En Erken Evresinde Cumhuriyet'in İlanını Karikatür[k]lerle Okumak. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 25/100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı, s.332-362.
- Milliyet, 21 Nisan 1931, s.1
- Milliyet, 29 Teşrin-i Evvel/Ekim 1926
- Milliyet, 30 Teşrin-i Evvel/Ekim 1927, s.1
- Papağan, 27 Teşrin-i Evvel/Ekim 1926, s.1

REYHANOĞLU, G., ÖZCAN, A. (2021). İnançtan Anlatıya: Hatay Halk Kültüründe Defne. *Uluslararası Halk Araştırmaları Dergisi-UHAD*, S.4/6, s.62-87.

Son Posta, 29 Ekim 1936, s.1

Son Posta, 29 Ekim 1937, s.1

Son Posta, 29 Ekim 1938, s.1

Son Saat, 29 Teşrin-i Evvel/Ekim 1928, s.1

ŞAHİN, F. K. (2023). Lozan Antlaşması Sonrasında Türk-İngiliz İlişkilerinde Çatışmanın Devamına Bir Örnek: Haydarpasa İngiliz Mezarlığının Tahribi Meselesi. *Selçuk Türkiyat*, S.57, s.133-160.

Tan, 29 Ekim 1936, s.1

Tan, 29 Ekim 1937, s.1

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:2, C.18, İ:106, Tarih: 16.4.1341

Tevhid-i Efkar, 29 Teşrin-i Evvel/Ekim 1924, s.1

Ulus, 30 Ekim 1937, s.1

Ulus-Cumhuriyet'in 15. Yıl Özel Eki, 30 Ekim 1938, s.1

ÜÇÜNCÜ, U. (2023). Cumhuriyetin İlanının Akbaba Gazetesine Yansımaları. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7, Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı, s.1-23.

Vakit, 29 Teşrinevvel/Ekim 1931, s.1

Vakit, 29 Teşrin-i Evvel/Ekim 1926, s.1

Yeni Asır, 29 Ekim 1934, s.1

Yeni Asır, 29 Ekim 1935, s.1

Yeni Asır, 29 Ekim 1937, s.1

Yeni Ses, 29 Teşrin-i Evvel/Ekim 1926, s.1

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 8 Issue 1, March 2024

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 15.01.2024

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 18.03.2024

DOI: 10.30692/sisad.1418854

DİVAN-I HÜMAYUN'A ŞİKAYET İLETME YÖNTEMLERİ VE MEVSİM ŞARTLARININ TAŞRADAN GELEN ŞİKAYETLERE ETKİSİ***Methods of Submitting Complaints to the Divan-ı Hümayun (Imperial Council) and the Effect of Seasonal Conditions on Complaints Coming from the Provinces*****Buket ÇELİK***Dr. Öğr. Üyesi**Sivas Cumhuriyet Üniversitesi**Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*

ORCID ID: 0000-0002-6959-7197

buket.celik@cumhuriyet.edu.tr**Atıf/Citation:** Buket Çelik (2024), "Divan-ı Hümayun'a Şikayet İletme Yöntemleri ve Mevsim Şartlarının Taşradan Gelen Şikayetlere Etkisi", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S.1, Mart 2024, s.65-79.

Öz: Osmanlı'da şer'i hukuk haricindeki bütün siyasal ve hukuksal güç padişah'ta toplanmıştı. Devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı, aynı zamanda da çeşitli anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulduğu bir kurum olan Divân-ı Hümayun, devletin en üst düzey karar alma merciiydi. Divâna padişah adına veziriazam başkanlık ederdi. Ancak asıl başkan padişah'tı. Bu nedenle Divân-ı Hümayun zulme uğrayanların ve adalet arayanların güvendikleri bir müesseseydi. Çalışmada Kasım 1752-Haziran 1755 tarihleri arasında Sivas eyaletinden divâna yapılmış şikâyetler incelenmiştir. Çalışmanın ana kaynağı 5 Numaralı Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defteri'dir. Defterde Sivas eyaletinde yaşayan halkın divâna sundukları şikâyetlere ait 1041 adet hüküm kayıtlıdır. Çalışmada öncelikle şikâyetlerin hangi yöntemlerle divâna sunulduğu araştırılmış ve üç yöntem tespit edilmiştir. Bunlar bizzat divâna giderek divânda sözlü olarak şikâyetini anlatma, divâna arzuhal sunma ve kadı veya naip aracılığıyla divâna mektup gönderme seçenekleridir. Üç seçenek içerisinde en fazla tercih edilen divâna bizzat giderek şikâyetini sözlü olarak sunmaktır. Çalışmada araştırılan bir diğer konu şikâyetlerin hangi aylarda yapıldığıdır. Hava şartlarının ve mevsim koşullarının divâna yapılacak başvurular üzerindeki etkisini ortaya çıkarmayı amaçlayan bu sorgulama neticesinde, şikâyet oranlarının mevsim şartlarından etkilenmediği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Hukuk, Divan-ı Hümayun, Şikâyet, Sivas Eyaleti.

Abstract: In the Ottoman State, all political and legal power, except for religious law, was concentrated in the sultan. Imperial Council, an institution where state affairs were discussed and decided and various disputes were resolved, was the highest decision-making authority of the state. The vizier presided over the council on behalf of the sultan. However, the real president was the sultan. For this reason, the Imperial Council was an institution trusted by those who were oppressed and those who sought justice. In the study, the complaints made to the council from the Sivas province between November 1752 and June 1755 were examined. The main source of the study is the Sivas Ahkâm-ı

Şikâyet Register No. 5. In the register, 1041 judgments regarding the complaints submitted to the council by the people living in Sivas province are recorded. In the study, first of all, the methods by which complaints were submitted to the council were investigated and three methods were identified. These are the options of going to the council in person and expressing your complaint verbally, submitting a petition to the council, and sending a letter to the council through the kadi or the regent. Among the three options, the most preferred option is to go to the council in person and present your complaint orally. Another issue investigated in the study is the months in which the complaints were made. As a result of this inquiry, which aims to reveal the effect of weather and seasonal conditions on applications to the court, it has been concluded that the complaint rates are not affected by seasonal conditions.

Keywords: Ottoman, Law, Imperial Council, Complaint, Sivas Province.

GİRİŞ

Divân-ı Hümayun, devletin tüm birimlerinin şeflerinin katıldığı ve başkanının padişah olduğu en üst yönetim ve karar organıdır. Şikâyetlerin divâna iletilmesi için herhangi bir ön koşul ya da aracı merci şartı yoktu. Böylece taşrada yaşayan herkes karşılaştığı gerek kanun dışı uygulamaları ve gerek şahsî sorunlarını doğrudan divâna iletebileceğini bilmiş ve merkezi otoriteye başvurmaktan çekinmemiştir. Divân hem örfi hem de şer'î hukuk alanındaki en önemli işten en basit işe kadar her türlü işe bakmakla yetkilidir. Divâna padişah adına veziriazam başkanlık etmektedir. Asıl başkanın padişah olması divândan çıkacak kararları önemli hale getirmektedir (Durhan, 2000, s. 60).

Eski çağlardan beri pek çok devlete ev sahipliği yapmış olan Sivas şehri Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin üçünde de önemli yere sahip kentlerdendir. Selçuklular döneminde Dârü'l-âlâ (yücelik beldesi) unvanı verilen Sivas, ticaret yolları üzerinde bulunması, kültür ve medeniyet merkezlerinden olması gibi sebeplerden dolayı Selçukluların önemli şehirlerinden biri olarak öne çıkmıştır (Baykara, 2015, s. 55; Turan, 1951, s. 447). Osmanlı döneminde de Sivas ekonomik ve stratejik önemini korumuştur. 1500'lerin başlarından Osmanlı'nın son dönemlerine kadar Sivas eyaletinin idarî merkezi olarak kalmıştır (Gökbilgin, 1965, s. 51-53; Şimşirgil, 1989, s. 290-292; Demirel, 2009, s. 279-282; Mercan, 2007, s. 551).

Sivas şehri hem Avrupa-Asya arasındaki Baharat yolu hem de Mezopotamya ve Karadeniz arasındaki ticaret yolu üzerinde olduğundan sürekli gelişme şansı bulmuştur (Demirel, 2009, s. 278). Osmanlı'da yollar sağ, sol ve orta kol olmak üzere başlıca üç ana güzergâh ile bunlara bağlı tâlî yollardan oluşmuştu (Halaçoğlu, 2014, s. 51). Sivas bu üç anayoldan orta kol üzerindeydi. Orta kol Üsküdar, Gebze, İzmit, Bolu, Tosya, Merzifon, Amasya, Turhal, Tokat, Sivas (Alacahan-Hekimhan), Hasan Çelebi, Malatya, Harput, Diyarbakır, Nusaybin, Musul, Kerkük, güzergahını takiben Bağdat, Basra yoluna ulaşan yoldu (Demirel, 2007, s. 170). Sivas eyaletine bağlı kazaların büyük çoğunluğu orta kol ve bir kısmı da sol kol üzerinde bulunmaktadır. Amasya, Samsun (Canık), Divriği, Yozgat (Bozok), Çorum, Arapgir sancakları ve bunlara bağlı birimlerden oluşan Sivas eyaletine dahil yerleşim yerleri, ticarî olarak önemli ayrıca iktisadî ve kültürel gelişmelerin yoğun olduğu yerlerdir.

Osmanlı toplumunda gerek askerî ve idarî görevliler gerekse halk çeşitli sebeplerle sürekli bir şehirden diğerine seyahat etme ihtiyacı duymuştur. Sert hava şartlarıyla bilinen Sivas'tan ve büyük çoğunluğu Orta Karadeniz bölgesinde bulunan Sivas eyaletine bağlı sancaklardan İstanbul'a gidip gelmenin o dönemin şartlarında zor olduğu muhakkaktır. Zira Osmanlı'da nakil genel olarak yaylı, kağnı gibi araba çeşitleri ve at, deve, katır, merkep gibi hayvanlar vasıtasıyla sağlanıyordu. Bu nedenle yolculuklar oldukça uzun, yorucu ve maliyetli oluyordu (Halaçoğlu, 2014, s. 42). Daha rahat anlaşılması bakımından bir örnekle açıklayacak olursak, günümüzde bir buçuk saatte ulaşabildiğimiz Niksar ile Ladik kazaları arasındaki mesafe, Osmanlı döneminde 24 saatte katedilebiliyordu. (Halaçoğlu, 2014, s. 15). Buna rağmen devletin en uzak bölgelerinde yaşayanlar bile İstanbul'a ulaşmanın bir yolunu bulmuş ve divâna şikâyetlerini ulaştırmışlardır.

Saltanat merkezi olan İstanbul'a gidenlerin varış noktası Üsküdar'dır. Çalışmada incelenen bazı hükümlerde varış ve hareket menziline adı geçmektedir. *"İskilib'den Üsküdar'a gelinceye vâki' olan kuzât ve nüvvâb zîde fazluhûm ve â'yân-ı vilâyet ve sâ'ir zâbitân zîde kadruhûya hüküm ki"* (BOA, A. {DVNS.AHK.SS.d Sıra No. 5 (5 Numaralı Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defteri), (Bundan sonra SAD nr.5 olarak gösterilecektir), s. 78-2). *"Üsküdar'dan Çorum'a varıncaya vâki' olan kuzât ve nüvvâba ve bi'l-cümle zâbitân ve â'yân-ı vilâyete hüküm ki"* (SAD nr.5, s. 267-3). İncelenen 5 numaralı Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defteri'ndeki hükümlerde, davacıların bizzat geldikleri ya da dilekçelerini gönderdikleri yeri belirtmek için İstanbul anlamına gelen *Südde-i sa'âdet* tabiri kullanılmıştır.

Devletin çeşitli bölgelerinden Üsküdar'a ulaşan yolcular, Topkapı Sarayı'ndaki Divân-ı Hümayun'un yolunu tutarak divâna ulaşırlar. İstanbul içindeki bu yolculuğun bile oldukça zahmetli ve külfetli olduğuna dair Kitab ü Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menafi'i'l-Mü'minîn'de geçen şu cümleler kayda değerdir: *"Türk vardır ki iskeleden Divân-ı Âli'ye gelince kırk kişiye sormayınca Divân'ı bulamaz. Bu kande kaldı kim (nerede kaldı ki) divân yazıcılarının evini bula..."* (Tuğluca, 2016, s. 51-52).

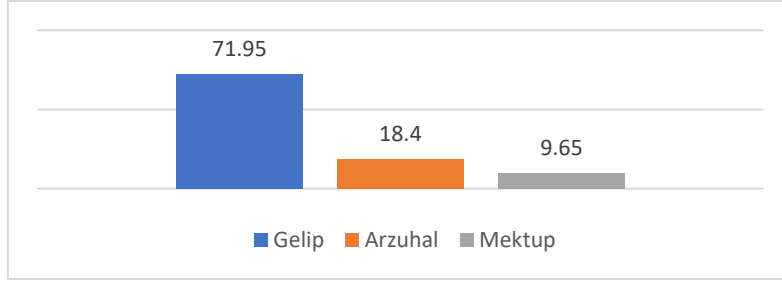
Kasım 1752-Haziran 1755 tarihli 5 numaralı Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defteri'nin incelendiği çalışmada, ilk olarak Sivas eyaletinden Divân-ı Hümayun'a ulaştırılmış şikâyetlerin hangi yöntemlerle iletildiği üzerinde durulmuştur. Araştırılan diğer bir husus da davacıların İstanbul'a gitmek için hangi ayları tercih etmiş olduklarıdır. Sivas eyaletinin İstanbul'a uzaklığı, çetin kış şartları ve dönemin ulaşım imkanları bu sorgulamayı akıllara getirmiştir.

Davacıların Şikâyetlerini Sunma Şekilleri

Osmanlı'da reayanın şikâyetlerini devletin en üst idarî ve hukuki birimi olan Divân-ı Hümayun'a iletmesinde herhangi bir sınırlama yoktu. Bu durum iki taraflı fayda sağlıyordu. Merkezi yönetim taşradaki sorunlardan haberdar olurken, taşradaki halk da çeşitli sorunlarında devletin desteğinin her zaman arkalarında olduğundan emin oluyordu. Devlet bu sayede tebaasıyla iletişimi her zaman açık tutmayı başarıyordu (Tuğluca, 2016, s. 49). Divân hem reayaya hem de askerî sınıfa açıktı. Şikâyet edenler ve edilenler arasında hem kamu görevlilerini hem de de Müslim ve gayrimüslim halkı temsil eden reayayı görmek mümkündür (Okur Gümrükçüoğlu, 2012, s. 185; Yörük, 2019, s. 83-88).

I. Mahmud'un saltanatının son iki yılı ile III. Osman'ın saltanatının ilk aylarına denk gelen Kasım 1752-Haziran 1755 tarihleri arasındaki hükümlerin kaydedildiği 5 Numaralı Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defteri'nde, 2,5 yıl boyunca Sivas eyaletinden divâna ulaşmış şikâyetler kayıtlıdır. Defterdeki toplam şikâyet sayısı 1041'dir. Bu şikâyetlerden 15 tanesi çeşitli davalarla veya seyahat izinleriyle ilgili divândan çıkmış emirlerdir. Bu emirler yapacağımız sayısal hesaplamadan çıkarıldıktan sonra geriye 1026 şikâyet kalmaktadır. 6 şikâyet kadı, voyvoda gibi görevlilerin gönderdiği arzlardan oluşmaktadır. 4 adet şikâyetinde de şikâyetin nasıl iletildiğine dair bilgi verilmemiştir. Dolayısıyla çalışmada 1016 şikâyet üzerinden inceleme yapılmıştır.

1016 şikâyetin 731'inde (%71,95) davacılar bizzat İstanbul'a gitmişlerdir. 187'sinde (%18,40) arzuhal ile şikâyetlerini bildirmişlerdir. 98'inde (%9,65) de yaşadıkları bölgenin kadı veya naibinin kaleminden çıkan mektup aracılığıyla başvurmuşlardır. Mektupla iletilmiş olan şikâyetleri dilekçelere eklediğimizde toplamda 285 şikâyetinde (%28,05) divâna yazılı olarak başvurulmuştur. Bu sonuca göre divâna bizzat giderek şikâyetlerini sözlü olarak iletenlerin sayısının daha fazla olduğu görülmektedir. Bizzat divâna gidenler ve dilekçe ya da mektupla şikâyetini sunanlar şeklinde ikiye ayırdığımızda davacıların yarısından fazlasının bizzat gittiği sonucuna ulaşmaktadır.

Grafik 1. Şikâyet İletme Yöntemleri

Divân-ı Hümayun'a Gitme (Gelüb)

Divâna şikâyetini ulaştırma yöntemlerinin başında divâna bizzat giderek sözlü olarak şikâyetini dile getirme yöntemi gelmektedir. Bizzat Divân-ı Hümayun önüne çıkanlar çavuşbaşı ve çavuşlar tarafından Kubbealtı'nın sol yanında intizam içinde bekletilirlerdi. Daha sonra sırayla içeri alınırlardı (Mumcu, 2017, s. 110).

İncelenen 1016 şikâyetten 731'i (%71,95) bizzat divâna gidilerek yapılmıştır. Dönemin ulaşım şartları düşünüldüğünde bu oldukça yüksek bir orandır. Benzer çalışmalarda da şahsen divâna gidenlerin sayılarının daha yüksek çıktığı görülmektedir. 17. yüzyılda Ankara'dan yapılan 132 adet şikâyetten %61'inin bizzat divâna gidilerek yapıldığı tespit edilmiştir (Taş, 2007, s. 192). 1 Numaralı Şam Ahkâm Defteri'ne göre yapılmış bir çalışmaya göre, 1742-1754 yılları arasında Kudüs'ten gelmiş 120 şikâyetin %70'i bizzat divâna gidilerek yapılmıştır (Dolu, 2014, s. 109). Ancak bu genellemeyi bozacak örnekler de mevcuttur. 1-9 numaralı Atik Şikâyet defterlerindeki 86 adet hüküm üzerinden yapılmış bir incelemede, 1649-1675 yılları arasında Üsküp'ten yapılmış şikâyetlerin %54'ü arzuhal ile %18'i bizzat divâna gidilerek iletilmiştir (Tuğluca, 2012, s. 113).

Divâna bizzat gelenler arasında kadın-erkek, Müslim-gayrimüslim, askerî-reaya, göçbe-yerleşik gibi bir ayrım olmadığı görülmektedir. Her gruptan divâna gelenler mevcuttur. Kasım 1752 tarihinde Terazya, Nazlı, Bosnitun? isimli gayrimüslim kadınlar, erkek kardeşleri Mardiros, Kazer? ve Bogos ile İstanbul'a gitmişlerdir (SAD nr.5, s. 2-1, 2-2). Kasım 1752'de Kavilli aşiretinden Ali divâna gelerek şikâyetçi olmuştur (SAD nr.5, s. 4-1). Aynı tarihlerde Bozok mukataasına bağlı Mamalu aşireti ahalisi divâna şahsen gitmişlerdir (SAD nr.5, s. 3-2). Müstahfız, sipahi, yeniçeri, zaim, imam, mütevellî, çavuş, silahdâr, müteferrika, hacı, efendi, ağa, seyyid, sarraf gibi her unvandan ve meslek gruplarından kişiler de divâna bizzat giderek şikâyetlerini sunmuşlardır.

Ailesinden birkaç kişiyle divâna gelmiş kadınlar olduğu gibi divânda tek başına şikâyetini sunmuş kadınlar da mevcuttur. Bu durum inceleme yaptığımız dönemde kadınların haklarını arama noktasında özgür olduklarını ve cinsiyet ayrımı gözetilmediğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Gümüş kazasına bağlı Hacıköy isimli köyde yaşayan Ayşe Hatun, kendine mirasen intikal etmiş mülklerine müdahale edenlerden şikâyetçi olmak için divânda huzura tek başına çıkmıştır (SAD nr.5, s. 12-1). Miras meselesiyle ilgili divâna tek olarak başvurmuş bir diğer kadın da Gedegra kazasında yaşayan Meryem Hatun'dur (SAD nr.5, s. 79-2). Bunun gibi daha birçok örnekte kadınların tek olarak ya da yanlarında yakınlarıyla birlikte divâna bizzat giderek başvurdukları görülmektedir.

Bir yöre halkının topluca divâna geldikleri de olmuştur. Tokat kasabası halkı, paralarını gasp etmek için çeşitli hilelere başvuran eşirradan şikâyetçi olmak için divâna gelmişlerdir (SAD nr.5, s. 3-1). Karahisâr-ı Behrâmşâh kazasına bağlı Muhtesib karyesi ahalisi, kendilerinden fazladan vergi toplayan mültezimi şikâyet etmek için divâna gitmiştir (SAD nr.5, s. 5-3). Amasya kazasında yaşayan seyyid ve şerifler, sipahiler, yeniçeriler ve çeşitli askerî sınıfındaki

kişiler divâna giderek, kendilerini suçsuz yere hapsedip para cezası kesen kadıdan ve Amasya mutasarrıfından şikâyetçi olmuşlardır (SAD nr.5, s. 9-4).

İncelediğimiz defterde topluca divâna gelen halktan bahsederken her zaman aynı yöntem kullanılmamıştır. Bazılarında gelenlerin isimleri tek tek yazılmıştır. Gelenlerin çok kalabalık olduğu durumlarda bazısının ismi yazılıp geriye kalanlar için ‘isimleri bilinen’ anlamında *ma’lûmü’l-esâmî* tamlamasıyla isim yazma işi bitirilmiştir. Mesela evlerini basıp yiyecek ve eşyalarını yağmalayan eşkıyalardan şikâyetçi olmak için divâna gitmiş köy halkının isimleri şöyle yazılmıştır: “*Zile hâssı aklâmından Nallu Ballu kazâsına tâbî’ Ayvancık nâm karye sükkânından Osman ve Mustafa ve Hasan ve İbrahim ve Çukadâr Mustafa ve sâ’ir ma’lûmü’l-esâmî kimesneler gelüb ...*” (SAD nr.5, s. 70-2). Gelen herkesin ismini yazmak yerine ‘vesairleri’ denilerek başka gelenlerin olduğunun ima edildiği hükümler de vardır. Örneğin yaşadıkları su sorunu nedeniyle divâna gelenlerden şöyle bahsedilmiştir “*Gedegra kazâsına tâbî’ Çobanvirân ve Havza kazâsına tâbî’ Kemrez ve (-) nâm karyeler ahâlilerinden Mustafa ve Ali Bey ve Bali ve es-Seyyîd Ali ve Ali ve Dede İsmail oğlu ve Osman ve Bâyezîd oğlu Hasan ve Hasan Bey ve Mehmed Bey ve Kalender Koca ve Ali Ağa dimekle ma’rûf kimesneler ile ve sâ’irleri gelüb ...*” (SAD nr.5, s. 75-3).

Şikâyet edenlerin yahut da edilenlerin isimlerinin yazılmadığı hükümler de vardır. Aynı durum yer adları için de geçerlidir. Davacının ya da davalının isimlerine ve ikamet ettiği yerleşim birimlerine hükümlerin çoğunda yer veriliyor olmasına rağmen bazı hükümlerde bu kısım boş bırakılmıştır. Bu durumun sebebini kesin olarak açıklamak mümkün değildir. Muhtemelen davacının kendi adını ve yerleşim yerini belirtmemesi yahut da dava yazılırken kişi veya yer bilgisinin kâtip tarafından not alınmamış olması bu duruma sebep olmuş olabilir.

Divâna gelenlerin bazıları mağdur adına gelmişlerdir. Bunlar davacının vekili sıfatında olabildikleri gibi mağdurun vekaleti olmadan mağdurun durumunu divâna bildirmek için gelmiş olanlar da vardır. Ayşe Hatun, Niksar’a bağlı Başçıftlık köyüne giderken eşkıyalar Ayşe Hatun’un yolunu kesmiş, eşyalarını gasp etmiş ve küçük yaştaki çocuğunu öldürmüşlerdir. Yaşananları divâna şikâyet etmek için Ayşe Hatun’un vekili sıfatıyla eşi Sipahi Halil divâna gitmiştir (SAD nr.5, s. 257-1). Zünnunabad kazasına bağlı Elviran köyünde genç bir kızı zorla alıkoymak isteyen ve kızın babası karşı çıkınca baba ve kızı zincirleyip işkence eden kişilerden kızın akrabalarından biri şikâyetçi olmuştur (SAD nr.5, s. 150-2).

Sagîr, sagîre, yetim gibi ifadelerle yaşlarının küçük olduğuna değinilen çocuklar da divâna bizzat gitmişlerdir. Vefat eden babalarından intikal eden nakitleri tahsil edemeyen kız kardeşler, babalarına olan borçlarını ödemeyen kişilerden şikâyetçi olmak için divâna gitmişlerdir. Giderken yanlarında küçük kız kardeşlerini de götürmüşlerdir. Divânda şikâyetçi olanlar arasında küçük kızın ismi de geçmiştir. “*Rahime ve Kerime nâm hâtûnlar ile yetime diğer Rahime nâm sagîre gelüb*” (SAD nr.5, s. 296-2). Bir başka hükümde “*talebe-i ulûmdan*” olduğu belirtilen Hacı Mehmed’in, eşya ve paralarını çalan kişiden bizzat divâna giderek şikâyetçi olduğu kayıtlıdır (SAD nr.5, s. 157-2).

Dilekçe Gönderme (Arz-ı hâl idüb)

Arzuhâl, bir dilek veya şikâyet bildirmek üzere alttan üste yazılan ve bugünkü anlamı dilekçe olan belge türüdür (Kütükoğlu, 1998, s. 303). Resmi bir makam veya daireye başvurmak, bir şeyi rica ederek istemek, bir kişi veya bir toplulukla ilgili istek veya şikâyetin üst makama duyurulması anlamlarına gelmektedir (Yılmaz, 2017, s. 38). Kelime zamanla arz-ı hâl’den arzuhal’e dönüşmüştür. Osmanlı halkı alt kademelerden en üst kademedeki padişaha kadar bütün görevlilere sorunlarını şikâyet dilekçesiyle iletme hakkına sahiptir. Okuma yazma bilmeyen yahut dilekçe yazmanın gereklerini bilmeyenler dilekçelerini arzuhalcilere yazdırmışlardır. Arzuhalcilik bir meslektir. Bu mesleği yapabilecek bilgi ve donanıma sahip, çoğunluğu emekli katiplerden oluşan kişilere arzuhalcilik yapabileceğine dair belge verilmiştir. Arzuhalcilerin, insanların kendilerini kolayca bulabilecekleri kahvehane, dükkân köşeleri,

medreseler, cami avluları, Sultan Ahmet, Yeni Cami, Tophane, Üsküdar limanı civarları gibi yerlerde seyyar ofisleri vardır. Müşterileri ve kendileri için ellerinde dolaştırdıkları birer tabure ve masayla hizmet etmişler, kendilerine dilekçe yazdırmak isteyen olursa yanlarından ayırmadıkları kâğıt, mürekkep ve divitle hemen işlerini yapmışlardır. Bazıları masa da taşımamış dizlerinin üstünde dilekçeleri yazmışlardır (Topallı, 2010, s. 62-67).

Divânı-ı Hümayun'a sunulan dilekçeler tezkireciler tarafından veziriazama okunmuş, veziriazam da davanın şer'i ya da örfi olması durumuna göre ilgili görevliye sevk ederek çözümlenmesini sağlamıştır (Mumcu, 2017, s. 110). Murat Tuğluca (2016), arzuhal ile yapılmış başvuruların da bizzat divâna gidilerek yapılmış bir başvuru çeşidi olduğunu belirtmektedir. Kendisi dilekçe yazacak kadar bilgiye sahip olmayanlar İstanbul'a geldiğinde arzuhalcilere dilekçelerini yazdırmışlardır. Şikâyetçi arzuhalini kendisi teslim edip sonucu bekleyebilmiş ya da dilekçesiyle beraber divânın huzuruna da çıkabilmiştir (s. 50).

Sivas eyaletindeki davacıların sorunlarını divâna iletme yöntemlerinden biri de arzuhal yani şikâyet dilekçesi sunmak olmuştur. Divâna dilekçeyle başvuranlar için genellikle *arz-ı hâl idüb* ifadesi kullanılmıştır. Bazen de *arz-ı hâl gönderüb* ya da *arz-ı hâl sunub* ifadeleri tercih edilmiştir. *Arz-ı hâl idüb* kullanımındaki etmek fiili yapmak, işlemek anlamlarına gelmektedir. Bu anlamıyla dilekçe vermek için divânda bizzat hazır bulundukları yorumu yapılabilir. *Arz-ı hâl* sunub kullanımı da aynı yorumu yapmaya uygundur.

Kadı (SAD nr.5, s. 82-3, 188-3), *naip* (SAD nr.5, s. 278-1), *voyvoda* (SAD nr.5, s. 311-2), *mutasarrıf* (SAD nr.5, s. 36-1), *dizdar* (SAD nr.5, s. 239-4), *Bâbussaâde ağası* (SAD nr.5, s. 183-4) gibi bazı devlet görevlilerinin özel dilekçelerinden bahsederken *arz gönderüb* ya da *mühürlü arz-ı hâl gönderüb* ifadeleri kullanılmış, yani göndermek fiili tercih edilmiştir. Bu görevlilerin divâna yazdıkları mektuplar için de *gönderüb* fiili kullanılmıştır.

İstisnâî olarak bazı toplu şikâyetlerde göndermek fiilinin halk için de kullanıldığına rastlanmıştır. İskilip kazası ahalisinin kendilerine zulmeden Çorum mutasarrıfı hakkında yaptıkları şikâyetten bahsederken "*İskilib kazâsı ahâlisi fukarâları Südde-i sa'âdetime arz-ı hâl ve mahzar gönderüb*" denilmiştir (SAD nr.5, s. 285-1). Amasya mutasarrıfının halka yaptığı zulümlerden şikâyetçi olanlar mahzar göndermişlerdir: "*Medîne-i Amasya'nın zü'amâ ve erbâb-ı timârı Südde-i sa'âdetime mahzar gönderüb*" (SAD nr.5, s. 72-3).

Divâna arzuhal gönderenler arasında *mutasarrıf* (SAD nr.5, s. 9-3, 36-1), *mütevelli* (SAD nr.5, s. 34-1, 53-1), *ağa* (SAD nr.5, s. 89-1, 166-4), *zaim* (SAD nr.5, s. 44-3, 69-3), *sipahi* (SAD nr.5, s. 1-1, 8-3, 42-2, 70-5, 71-3), *müstahfiz* (SAD nr.5, s. 63-1, 154-1), *dizdar* (SAD nr.5, s. 97-2), *seyyid* (SAD nr.5, s. 5-2), *molla* (SAD nr.5, s. 50-2), *şeyh* (SAD nr.5, s. 32-3), *hacı* (SAD nr.5, s. 99-4, 100-1), *çavuş* (SAD nr.5, s. 15-2, 102-1), *imam-hatip* (SAD nr.5, s. 128-4, 134-2), *kâtip* (SAD nr.5, s. 76-4) gibi çeşitli mesleklerden ve unvanlardan kişiler yer almaktadır. Herhangi bir unvan ve meslek bilgisinden bahsedilmeden sadece yaşadığı yer ile tanıtılan kişiler de vardır (SAD nr.5, s. 147-1, 172-5). Kadınlar da tek başlarına (SAD nr.5, s. 15-1, 20-2, 145-4, 175-3) yahut da yakınlarıyla birlikte (SAD nr.5, s. 25-1, 113-2) dilekçe sunmuşlardır. Gayrimüslim kadın ve erkekler de divâna arzuhal ile başvurma hakkından yararlanmışlardır (SAD nr.5, s. 14-1, 23-1, 63-1, 73-3, 87-3).

Arzuhaller tek kişi tarafından sunulabileceği gibi bir bölge ahalisinin ya da bir grup insanın mahzar şeklinde sundukları arzuhaller de vardır. Birden fazla kişinin imzasıyla gönderilmiş arzuhallere mahzar denilir (Köse, 2014, s. 417). İncelenen defterde bir bölge halkının ya da bir bölgenin önde gelen görevlilerinin çeşitli sorunları için topluca ilettikleri arzuhal ve mahzarlardan bahseden örnekler çoktur (SAD nr.5, s. 4-5, 5-1, 26-1, 77-3, 95-3, 134-1, 137-1, 143-2, 149-4, 173-2, 176-1, 181-3, 191-1, 211-1, 233-1, 269-3, 285-1, 290-2, 312-4, 314-3, 314-4, 323-1). Bölgelerinde görev yapan vali, voyvoda, kadı, naip, mutasarrıf, sipahi, zaim, zabıt gibi görevlilerin kanunsuz hareketler yapmaları, fazla vergi talep etmeleri, halka zulmetmeleri gibi konular bir yöre halkından gelen toplu şikâyet konularındandır. İki yerleşim

yeri arasında yaşanan arazi sınırının ihlali, su kullanımı sorunları, yaylak, kışlak, mera, otlak, ormanların kullanım hakkı gibi meselelerde de bölge halklarından toplu şikâyetler gelmiştir. Bir yöre halkının tamamını rahatsız eden eşkıya saldırıları da bütün bölge halkının divâna arzuhal göndermesine sebep olan olaylardandır.

Bazı davalarda aynı konuyla ilgili hem görevlilerin arzı hem de halkın şikâyetleri divâna ulaşmıştır. Tokat'ta Hacı Ali vakfında yaşanan tevliyet sorunuyla alakalı Tokat naibi arz, Tokat ahalisi de mahzar göndermiştir (SAD nr.5, s. 278-1).

Şikâyetlerini arzuhal veya mahzar iletme hakkı Müslüman ve gayrimüslim bütün tebaaya tanınmış bir haktır. Hatta iki tarafı da rahatsız eden olaylar karşısında divâna birlikte arzuhal sunduklarına dair örnekler de mevcuttur. Arapkir kazasında yaşayan iki Müslüman ve iki gayrimüslim dört kadın divâna birlikte arzuhal göndererek alacak iddiasıyla kendilerini sürekli rahatsız eden kişilerden şikâyetçi olmuşlardır (SAD nr.5, s. 255-6, 261-2).

Kadı ya da Naip Mektubu Aracılığıyla Başvurma (Mektub gönderüb)

Divâna başvurma yöntemlerinden biri de kadı aracılığıyla yapılandır. Kişiler kendi şahsi davaları için yahut da bütün bir bölgeyi ilgilendiren konularda kadının huzuruna (meclis-i şer') vararak kendileri adına arzuhal etmelerini istemişlerdir. Kadılar bunların taleplerini geri çevirmeyerek davacılar adına divâna mektup yazmışlardır. Naipler de mektup gönderme yetkisine sahiptirler.

Kadılar mektuplarında, huzurlarına gelen kişileri yaşadıkları yer ve isimleriyle tanıttıktan sonra, şikâyet konusu olayı yazarak durumu bildirmişlerdir. Kadı mektubu ile yapılan şikâyetler kadının desteğini sağladığı için dikkate değer şikâyetlerdir (İnalçık, 2018, s. 66).

1752-1755 yılları arasında Sivas eyaletinden divâna gönderilmiş şikâyetlerden 98'inde (%9,65) mektupla başvuru yapılmıştır. Mektup gönderenler genellikle halkın şikâyetlerini divâna iletme hususunda aracı rolünü üstlenen kadı veya naiplerdir. Ancak divâna mektupla başvuranlar arasında başka görevleri ifa edenlere de rastlanmıştır. Vergilerin toplanmasına engel olan ayanlar ve eşkıyalardan şikâyetçi olan Tokat voyvodası divâna mektup yazarak bu durumun engellenmesini istemiştir: "*Hâlâ Tokad voyvodası olan el-Hâc Mustafa zîde mecduhû Südde-i sa'âdetime mektûb gönderüb*" (SAD nr.5, s. 132-3). Ayanlık iddiasında bulunan ve halktan vergi toplayan mutasarrıf Abdullah'tan şikâyetçi olmak için Zile mutasarrıfı Cabbarzâde Ahmed divâna mektup göndermiştir: "*İftihârü'l-emâcidi ve'l-ekârim dergâh-ı mu'allâm kapıcıbaşlarından olup ber-vech-i mâlikâne berât-ı şerîfimle Zile hâssı mutasarrıfı Cabbarzâde Ahmed dâme mecduhû Südde-i sa'âdetime mektûb gönderüb*" (SAD nr.5, s. 138-1). Bir başka şikâyetle vakıf mütevellisi vakıf sorunuyla ilgili olarak divâna mektup göndermiştir. "*Firedökse karyesi tamâm mâlikânesinin ber-vech-i meşrûta berât-ı şerîfimle mütevellisi olan Mehmed zîde kadruhû Südde-i sa'âdetime mektûb gönderüb*" (SAD nr.5, s. 168-3). Arazi anlaşmazlığıyla ilgili bir davada miralay rütbesine sahip Feyzullah, divâna mektupla başvurmuştur: "*Kıdvetü'l-emâsili ve'l-akrân Feyzullah mîrâlây-ı Çorum zîde kadruhû Südde-i sa'âdetime mektûb gönderüb*" (SAD nr.5, s. 173-3). Evleri yağmalayan ve adam öldüren eşkıyaların yakalanıp yargılanmasıyla ilgili olarak Malatya ve Sivas kadılarına gönderilmiş bir fermanda, konuyla ilgili Belgrad muhafızı Hacı Ahmet Paşa'nın da mektup gönderdiği görülmektedir: "*Sâbikan Özi vâlisi olup hâlâ Belgrad muhâfızı olan düstûr-ı (mükerrer) vezîrim el-Hâc Ahmed Paşa edâmallâhu te'âlâ iclâlehû Südde-i sa'âdetime mektûb gönderüb*" (SAD nr.5, s. 197-4). Bu örneklerde de görüldüğü gibi divâna mektupla başvuranlar kadı ve naipler başta olmak üzere diğer yüksek rütbeli görevliler de bu yöntemi tercih edebilmişlerdir. Kadılar ve naipler genellikle halkın sorunlarını dile getirmekte aracı rolü üstlenirken, diğer görevliler kendi görev alanlarıyla ilgili sorunlarda divânla mektupla haberleşme ve sorununu mektupla iletme yolunu tercih etmişlerdir.

Divâna Bizzat Gidenlerin Gittikleri Aylar

Divân-ı Hümayun görüşmeleri sırasında tutanak tutulmuyordu. Bu nedenle divânda görüşülen çeşitli devlet meselelerinin ve buraya intikal eden şikâyetlerin hangi işlem sırasına ve yönteme göre halledildikleri tam olarak bilinmemektedir. Bu hususta bildiğimiz genel bilgiler şöyledir: Divânda öncelikle dış ilişkiler, eyaletlerle ilgili meseleler, malî konular, varsa savaşla ilgili gündemler gibi önemli devlet meseleleri görüşülürdü. Daha sonra davalar dinlenir, yakınlarda dilekçeleri incelenirdi. Görüşmelerin düzenli yapılabilmesi için sert disiplin kuralları uygulanıyordu. Divân üyeleri toplantı sırasında yerini terk edemezdi. Şikâyetçiler de kurul önüne çıktıklarında saygılı ve sessizce beklerdi. Şer'î meselelerle ilgili adlî sorunlar veziriazam tarafından Rumeli kazaskerine sevk edilir o da tam bir kadı gibi hükmünü verirdi. Kazaskerin verdiği hüküm kesindi. Ancak veziriazam hükmü uygun görmezse yeniden incelenmesini isteyebilirdi. Örfî konularda ise bizzat veziriazamın sorunu dinleyip hüküm vermesi ya da ilgili üyelere işi havale etmesi yöntemiyle karar safhasına ulaşıldı. Davacıların verilen kararlara itiraz etmeleri olanaksızdı. Kararlar ya dava hakkında hüküm verilmesi ya da soruşturmanın devam etmesi şeklinde çıkardı (Mumcu, 2017, s. 106-110).

İncelenen 5 numaralı Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defteri'ndeki şikâyetlerle ilgili hükümler başlıca iki şekilde sonuca bağlanmıştır. Bunlardan birisi *"mahallinde şer'le görülmek için yazılmışdır"* cümlesinde ifade edildiği gibi davanın olay mahalline nakledilmesi ve soruşturmanın devam etmesidir. Hükümlerin büyük çoğunluğu kadı mahkemelerine sevk edilerek olayın mahallinde delil ve şahitleriyle incelenmesi ve kanuna uygun şekilde sonuca varılması istenmiştir. Diğer bir sonuçlandırma şekli ise *"kanun üzere amel olunmak için yazılmışdır"* cümlesiyle belirtilmiştir. Bu cümle ile de davalıların kanunda belirtilen şekilde cezalandırılması ve olayın kanuna uygun şekilde çözülmesi emredilerek davayla ilgili hükme varıldığı anlaşılmaktadır. İncelenen defterdeki hükümlerin %43'ü (445 şikâyet) hakkında divanda hükme varılırken, şikâyetlerin %57'si (587 şikâyet) olay mahalline sevk edilmiştir.

Bu başlık altında bizzat İstanbul'a giderek şikâyetlerini sözlü olarak sunanların hangi aylarda İstanbul'a gittikleri hakkında bir yorum yapılacaktır. Şikâyetlerini arzuhal ile ve kadı mektubu aracılığıyla iletenler buradaki hesaplama katılmamıştır.

İncelenen defterde Kasım 1752-Haziran 1755 tarihleri arasındaki şikâyetlere ait hükümlerin kayıtlı olduğundan bahsedilmiştir. Defterde kayıtlı hükümlerden sadece üç tanesi belirtilen tarihlere uymamaktadır. Defterin ilk sayfasındaki hüküm, 1772 yılına ait olup defterin içindeki hükümlerin tarihlerinden oldukça uzak tarihlidir (SAD nr.5, s. 1-1). Defterin 217. sayfasında dördüncü sıradaki hüküm de 28 Eylül-6 Ekim 1755 tarihli olup yine tarih aralığına uymamaktadır (SAD nr.5, s. 217-4). Defterin en sonundaki hüküm de 11-20 Mayıs 1756 tarihlidir. Bu hükümde defterdeki genel tarih aralığının dışında kaldığı için hesaplama dahil edilmemiştir (SAD nr.5, s. 325-1).

Defterdeki hükümlerin kayıtları 1752'nin Kasım ayı sonlarından başlayıp 1755'in Haziran ortalarında bittiği için 1752 ve 1755 seneleri hakkında kısıtlı yorum yapılmıştır. Ancak 1753 ve 1754 senelerinde Sivas eyaletinden İstanbul'a gidenler hakkında tam sayıya ulaşmak mümkündür. Aşağıdaki tabloda mevsimlere göre Sivas eyaletinden İstanbul'a şikâyet için gidenlerin sayıları verilmiştir. İlk şikâyet Kasım 1752 tarihli olduğundan tabloda defterin kronolojisine uyulmuş ve sonbahardan başlanmıştır. Hükümlerin tarihleri evâil, evâsıt, evâhir yöntemine göre yazıldığı için şikâyetlerin ayın ilk on, ikinci on ve üçüncü on günlerinden birinde geldiğini biliyoruz. Mevsimler üzerinden yorum yapılacağı için tam gün bilinmese de hangi ayda İstanbul'a gittiklerinin bilinmesi konunun değerlendirilmesini kolaylaştırmıştır.

5 numaralı Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defteri'ndeki şikâyetlerin %72'si divâna şahsen başvuru şeklinde gerçekleşmiştir. Hükümlerin tamamına yakınında tarih bulunmakla birlikte bazı hükümlerde tarih kısmı ya tamamen boş bırakılmış ya da ay bilgisine yer verilmemiştir. Bu nedenle tarihi hiç olmayan ya da eksik olan belgeler hesaba katılmamıştır. Divâna bizzat gelerek

şikâyetini sözlü olarak sunanlara ait 731 adet şikâyetin deftere kayıt tarihleri incelenerek şikâyetçilerin hangi aylarda divâna gittikleriyle ilgili aşağıdaki grafikteki sonuçlara ulaşılmıştır.

Tarih	Mevsim	Şikâyet Sayısı
1752	Sonbahar (Kasım)	7
1752-1753	Kış (Aralık, Ocak, Şubat)	83
1753	İlkbahar (Mart, Nisan, Mayıs)	83
1753	Yaz (Haziran, Temmuz, Ağustos)	51
1753	Sonbahar (Eylül, Ekim, Kasım)	73
1753-1754	Kış (Aralık, Ocak, Şubat)	71
1754	İlkbahar (Mart, Nisan, Mayıs)	80
1754	Yaz (Haziran, Temmuz, Ağustos)	63
1754	Sonbahar (Eylül, Ekim, Kasım)	31
1754-1755	Kış (Aralık, Ocak, Şubat)	79
1755	İlkbahar (Mart, Nisan, Mayıs)	90
1755	Yaz (Haziran)	20
Toplam		731

Tablo 1. Şikâyet İçin Sivas Eyaleti'nden Divân-ı Hümayun'a Gidenlerin Gittikleri Mevsimler

Grafikte de görüldüğü üzere şikâyete gitmek için mevsimlerin belirleyici bir unsur olmadığı anlaşılmaktadır. Gerek şahsî meseleleri dolayısıyla gerekse de yöneticiler hakkındaki şikâyetler için hava şartlarının zorlukları düşünülmeden divânın kapısına gittiklerini görmekteyiz. Hatta 1753 ve 1754 senelerinde Sivas eyaletinden divâna gidenlerin sayısının en az olduğu dönem yaz ayları olmuştur. Yaz aylarının iş mevsimi olması bu azlığın sebeplerinden biri olarak düşünülebilir.

SONUÇ

1752-1755 yılları arasında Sivas eyaletinde Divân-ı Hümayun'a yapılmış şikâyetlerin incelendiği çalışmada 1041 adet hüküm incelenmiştir. Hükümler ilk olarak şikâyetlerin divâna nasıl iletildiği yönünden incelenmiştir. Bu incelemede başlıca üç yöntem tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi divâna bizzat giderek sözlü olarak şikâyetini iletme, ikincisi divâna arzuhal ile şikâyetini sunma ve üçüncüsü kadı mektubuyla şikâyetini divâna bildirmedir. Sivas eyaletindeki halkın bu yöntemlerden en fazla tercih ettiği yöntem birinci yöntem olmuştur. Halkın %71,95'i divâna bizzat giderek sözel olarak şikâyetini iletmiştir.

Çalışmada incelenen ikinci husus şikâyetçilerin hangi aylarda divâna daha çok gittikleri ve mevsimlerin şikâyetçi olmak için divâna gidip gelme üzerindeki etkisidir. Sivas eyaletinin hükümet merkezine olan uzaklığı ve dönemin ulaşım imkanlarının kısıtlı olması bu sorgulamayı yapmamızı akıllara getirmiştir. Yapılan incelemede şikâyetlerini divâna iletme isteyenler için mevsim şartlarının etkili olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Yaz kış fark etmeden yüzlerce kişi divânın yolunu tutmuştur. Bu da divândan alınacak hükümlerin halk nezdindeki önemini vurgulamaktadır. Halk sorunlarını çözme noktasında divâna güvenmiş ve her türlü zorluğa rağmen divâna gitmede tereddüt etmemiştir.

Bu çalışma belirli bir tarih aralığı, bölge ve bir şikâyet defteri ile sınırlı tutulmuştur. Çalışma neticesinde elde edilen bulguların başka çalışmalarla desteklenmesi ve farklı bölgelerdeki durumların araştırılması Divân-ı Hümayun'un işleyişi ve önemi hakkındaki soru işaretlerinin giderilmesine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- A. {DVNS.AHK.SS.d (5 Numaralı Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defteri) Sıra No. 5
- BAYKARA, T. (2015). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş 1- Anadolu'nun İdari Taksimatı*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- DEMİREL, Ö. (2007). Osmanlı Dönemi Sivas Menzilhanesi. Ş. Boyraz (Ed.), *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 1 (169-178), Sivas: Doğan Gazetecilik ve Matbaa.
- DEMİREL, Ö. (2009). Sivas. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 37, (278-282), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.
- DOLU, A. (2014). XVIII. Yüzyılda Kudüslüler: Bir Ahkâm-ı Şikâyet Analizi. *Osmanlı'dan Günümüze Filistin Sempozyumu Bildiriler*, 1 (103-119), Ankara: TTK.
- DURHAN, İ. (2000). Divân-ı Hümayun'un Yargı Yetkisi. *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4 (1), 59-78. https://hukukdergi.ebyu.edu.tr/wp-content/uploads/2015/10/2000_1_5.pdf
- GÖKBİLGİN, T. (1965). 15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm. *Vakıflar Dergisi*, 6, (6), 51-62. <https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/vakiflardergisi/6.pdf>
- HALAÇOĞLU, Y. (2014). *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları.
- İNALCIK, H. (2018). Şikâyet Hakkı: 'Arz-i Hâl ve 'Arz-i Mahzar'lar. C. Dalgakıran (Ed.), *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*, (63-91), İstanbul: Kronik Yayınları.
- KÜTÜKOĞLU, M. S. (1998). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- KÖSE, E. (2014). Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplu Hak Arama: XVIII. Yüzyıla Ait Yüz Örnek Mahzar. F. Gedikli (Ed.), *İstanbul Üniversitesi I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi*, (411-449), İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- MERCAN, M. (2007). Sivas Vilayeti'nin Teşkili ve İdari Yapısı (1867-1920). Ş. Boyraz (Ed.), *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 1 (549-558), Sivas: Doğan Gazetecilik ve Matbaa.
- ŞİMŞİRGİL, A. (1989). Osmanlı Taşra Teşkilâtında Rûm Beylerbeyliği. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5, 289-299. https://isamveri.org/pdfs/bv/D00142/1989_5/1989_5_SIMSIRGILA.pdf
- TAŞ, H. (2007). Osmanlı'da Şikâyet Hakkının Kullanımı Üzerine Düşünceler. *Memleket, Siyaset, Yönetim Dergisi*, 3, 187-204. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2953019>

- TOPALLI, E. (2010). 19. Yüzyıldan Günümüze Arzuhalçiler: Oryantalist Resimler Paralelinde Tarih ve Sosyolojik Arka Plan. *Uhudağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, (18), 61-85. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/214391>
- TUĞLUCA, M. (2012). Bir Balkan Şehri Olarak Üsküp'te Şikâyet Hakkının Kullanımı ve Şikâyet Mekanizması (1649-1675). *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, Balkan Özel Sayısı-II*, 107-128. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mahder/issue/28393/301964>
- TUĞLUCA, M. (2016). *XVII. Yüzyıl Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Ankara: TTK Yayınları.
- TURAN, O. (1951). Selçuklular Zamanında Sivas Şehri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9 (4), 147-157. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2152524>
- YILMAZ, F. (2017). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Gökkubbe Yayınları.
- YÖRÜK, G. (2019). *Osmanlı'da Devlet Toplum İlişkilerine Bir Örnek: 112 Numaralı Atık Şikayet Defteri (1727)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi.

EKLER

Yıl	Ay	Şikâyetlerin Defterdeki Yerleri (Sayfa No-Hüküm Sırası)	Toplam (Adet)
1752	18-27 Kasım	2-1, 2-2, 3-1, 3-2, 3-3, 4-1, 4-3	7
1752	28 Kasım-7 Aralık	5-3, 8-2, 9-2, 9-4	4
1752	8-17 Aralık	10-1, 10-2, 10-3, 10-4, 10-5, 11-2, 11-3, 11-4, 12-1	9
1752	18-27 Aralık	12-2, 13-1, 13-2, 14-2, 14-3, 18-2, 22-1	7
1752-53	28 Aralık 1752-7 Ocak 1753	13-4, 14-4, 16-1, 16-2, 16-3, 17-2, 17-3, 18-3	8
1753	6-14 Ocak	18-1, 19-1, 20-1, 21-1, 21-2	5
1753	16-24 Ocak	21-3, 21-4, 22-3, 23-2, 23-3, 23-4, 24-2, 24-3, 24-4, 25-2, 25-4, 31-2, 31-4	13
1753	26 Ocak-4 Şubat	25-3, 26-3, 27-1,	3
1753	5-14 Şubat	27-2, 27-3, 28-1, 28-2, 28-3, 28-4, 28-5, 29-1, 29-2, 29-3, 30-1, 32-2	12
1753	15-24 Şubat	30-2, 30-4, 31-1, 31-3, 33-1, 33-2, 33-3, 35-3, 35-4, 38-1	10
1753	25 Şubat-5 Mart	32-1, 33-4, 34-2, 34-3, 35-1, 35-2, 36-2, 37-1, 37-2, 37-3, 38-2, 38-3	12
1753	6-15 Mart	40-1, 41-1, 41-3, 42-1, 43-1	5
1753	16-25 Mart	39-2, 43-2, 44-4, 45-4, 45-5, 46-1	6
1753	26 Mart-5 Nisan	43-3, 45-1, 46-2, 46-3, 46-4, 47-1, 47-2, 47-3, 47-4, 48-1	10

1753	5-14 Nisan	48-2, 48-3, 49-1, 49-2, 50-1, 50-3, 51-1, 51-2, 51-3, 52-1, 53-2, 53-3	12
1753	15-24 Nisan	54-2, 54-3, 55-1, 55-2	4
1753	25 Nisan-5 Mayıs	54-4, 55-4, 56-1, 56-3, 57-2, 57-4	6
1753	4-13 Mayıs	56-4, 58-1, 58-2, 58-3, 58-4, 59-1, 59-2, 59-3, 59-4, 59-5, 59-6, 60-1, 60-2, 60-3, 60-4, 60-5, 61-1, 61-2, 61-3, 62-1, 62-2, 63-2	22
1753	14-23 Mayıs	63-4, 64-1, 64-2, 65-1, 65-3, 65-4, 66-1	7
1753	24 Mayıs-3 Haziran	64-3, 65-2, 66-2, 66-3, 66-4, 67-1, 67-2, 67-3, 68-1, 68-2, 68-3	11
1753	3-12 Haziran	69-2, 70-1, 70-2, 70-3, 70-4, 71-2, 72-1, 72-2, 75-3, 77-4	10
1753	13-22 Haziran	73-1, 73-2, 75-1, 75-2, 76-1, 76-2	6
1753	23 Haziran-3 Temmuz	76-3, 77-1, 77-2, 78-1, 78-2, 79-1, 79-2, 80-1, 81-1	9
1753	2-11 Temmuz	81-2, 82-1	2
1753	12-21 Temmuz	82-2, 82-4, 83-2, 83-3	4
1753	1-10 Ağustos	83-1, 83-4, 84-2, 85-1, 92-3	5
1753	11-20 Ağustos	85-2, 85-3, 86-2, 87-2, 88-1	5
1753	21-29 Ağustos	88-2, 88-3, 88-4, 89-2, 89-3, 90-2, 90-3, 91-1, 91-2, 91-3	10
1753	30 Ağustos-9 Eylül	92-1, 92-2, 93-1, 93-2, 93-3, 94-2, 94-3, 95-2, 96-1, 97-1, 101-4	11
1753	9-18 Eylül	99-1, 99-2, 100-2, 101-2, 101-3, 102-3, 102-4, 103-1, 103-2, 103-4, 104-1, 104-2, 104-3, 105-1, 105-2, 105-3, 106-1, 106-2, 115-3,	19
1753	29 Eylül-8 Ekim	95-1, 107-3, 107-5	3
1753	9-18 Ekim	107-6, 108-1, 108-2, 109-3, 109-4	5
1753	19-28 Ekim	107-2, 109-2, 110-1, 110-2, 110-3, 111-1, 111-2, 111-3, 112-1	9
1753	29 Ekim-8 Kasım	112-2, 112-3, 112-4, 113-1, 113-3, 114-1, 115-1, 116-1, 116-2, 116-3, 117-4, 142-2	12
1753	18-27 Kasım	117-1, 117-2, 117-3, 118-3, 119-1, 119-2, 119-3, 120-1, 120-2, 121-1, 121-2, 121-3, 122-1, 122-2	14
1753	28 Kasım-8 Aralık	121-4, 123-1, 123-2, 123-3, 123-4, 124-1, 124-2, 124-3, 125-1, 125-3	10
1753	8-17 Aralık	125-2, 125-4, 126-2, 128-1, 128-2, 128-3, 129-2	7
1753	18-27 Aralık	115-2, 127-1, 129-1, 130-1, 131-1, 131-2, 131-3, 131-4, 132-1, 132-2, 237-1	11

1753-54	27 Aralık 1753- 6 Ocak 1754	134-3, 136-1, 137-2, 138-2, 139-1, 238-2	6
1754	6-15 Ocak	139-2, 139-3, 140-1, 140-2, 140-3, 140-4, 141-1, 141-2	8
1754	16-25 Ocak	141-3	1
1754	26 Ocak-6 Şubat	133-1, 133-2, 144-1, 144-2, 144-4, 145-1, 145-2	7
1754	5-14 Şubat	145-3, 147-2, 148-1, 148-2	4
1754	15-24 Şubat	147-3, 149-1, 149-2, 149-3, 150-1, 150-2, 150-3, 151-2	8
1754	24 Şubat-3 Mart	151-3, 155-1, 155-3, 156-1, 156-2, 156-4, 157-2, 157-3, 166-1,	9
1754	6-15 Mart	158-2, 158-3, 158-4, 159-1, 160-1, 160-2, 161-1, 161-2, 161-3	9
1754	16-25 Mart	161-4, 161-5, 161-6, 162-1, 162-2, 162-3, 163-1, 164-2, 164-3, 165-1	10
1754	26 Mart-6 Nisan	164-4, 165-3, 165-4, 165-5, 166-2, 166-3, 167-1, 167-3, 168-1, 169-1, 170-1, 171-2	12
1754	5-14 Nisan	170-2, 170-3, 171-1, 172-1, 172-3, 172-4, 172-6, 174-2	8
1754	15-24 Nisan	167-4, 169-3, 174-1, 175-1, 175-2, 175-4, 176-3, 176-4	8
1754	24 Nisan-3 Mayıs	178-2, 179-1, 179-2, 179-3, 179-4, 179-5, 180-3, 180-5, 181-1, 183-2	10
1754	4-13 Mayıs	182-1, 182-2, 182-3, 182-4, 183-1, 183-3, 184-2, 185-3, 185-4	9
1754	14-23 Mayıs	185-2, 186-1	2
1754	24 Mayıs-4 Haziran	186-3, 186-4, 188-2, 189-1, 189-2, 189-3, 189-5, 190-1, 190-2, 190-4, 191-3, 192-2	12
1754	3-12 Haziran	202-3	1
1754	8-17 Haziran	191-4, 193-1, 193-2, 194-1, 195-1, 195-2, 196-1, 197-1, 197-2, 197-3	10
1754	13-21 Haziran	196-2, 196-3, 198-2, 199-1, 200-1, 201-1, 201-2, 201-3, 202-2, 203-1, 203-2, 203-3, 204-1, 210-1	14
1754	22 Haziran-1 Temmuz	204-3, 205-1	2
1754	2-11 Temmuz	205-2, 205-3, 207-3	3
1754	12-21 Temmuz	206-1, 207-1, 207-2	3
1754	22-31 Temmuz	208-1, 208-3, 209-1	3
1754	1-10 Ağustos	209-2, 209-3, 209-4, 210-2, 210-3	5
1754	11-19 Ağustos	206-2, 210-4, 211-2, 211-3, 212-1, 213-1, 213-2,	9

		215-4, 221-5	
1754	20-29 Ağustos	213-3, 213-4, 214-1, 214-2, 214-3, 214-4, 214-5, 215-1, 215-2, 215-3, 235-4	11
1754	30 Ağustos-8 Eylül	216-1, 216-2	2
1754	9-18 Eylül	217-1, 218-2, 218-3, 218-4, 218-5, 219-1	6
1754	19-28 Eylül	220-1	1
1754	9-17 Ekim	216-4, 221-3, 221-4, 223-3	4
1754	18-27 Ekim	224-1, 224-2, 224-3, 224-4	4
1754	28 Ekim-6 Kasım	225-1, 225-3, 227-1	3
1754	7-16 Kasım	227-2, 227-3, 227-4, 228-2, 229-2, 229-3, 229-4, 230-1	8
1754	17-26 Kasım	230-2, 230-4, 230-5, 231-2, 231-4	5
1754	27 Kasım-6 Aralık	231-3, 231-5, 232-1, 232-2, 233-2, 233-4, 233-5	7
1754	7-15 Aralık	236-1, 236-3, 236-4	3
1754	16-25 Aralık	238-1, 252-2	2
1754-55	26 Aralık 1754-4 Ocak 1755	238-4, 239-2, 239-3, 240-2, 242-2, 242-3, 243-1	7
1755	5-14 Ocak	243-2, 244-2, 245-2, 246-1, 248-1, 249-1, 249-3, 250-1, 250-2	9
1755	15-24 Ocak	251-1, 251-2, 251-3, 251-4, 252-1, 253-1, 253-2, 253-3, 254-1, 254-2, 254-3, 255-2, 255-3, 257-1	14
1755	25 Ocak-3 Şubat	256-1, 257-3, 258-1, 258-2, 258-3, 259-1, 259-2, 259-3, 259-4	9
1755	4-12 Şubat	260-1, 260-3, 261-1, 261-2, 261-3, 261-4, 261-5, 262-1	8
1755	13-22 Şubat	262-2, 264-1, 264-2, 264-3, 265-2, 265-3, 266-1, 266-2, 267-1, 267-2, 268-2, 269-2	12
1755	23 Şubat-4 Mart	269-4, 270-1, 270-2, 270-3, 270-4, 271-2, 272-1, 272-3	8
1755	5-14 Mart	235-1, 235-2, 235-3, 273-1, 273-2, 274-2	6
1755	15-24 Mart	274-5, 275-1, 275-2, 276-1, 276-2, 276-4, 277-2, 278-2, 278-3, 279-1	10
1755	25 Mart-3 Nisan	277-1, 279-2, 279-3, 279-4, 280-1, 280-2	6
1755	4-12 Nisan	280-4, 281-2, 281-3, 281-4, 281-5, 282-3, 282-4, 283-1, 284-1, 284-2	10
1755	13-22 Nisan	284-4, 284-5, 285-2, 285-3, 285-4, 286-1, 287-1, 288-1, 288-2, 288-3, 288-4, 289-2	12
1755	23 Nisan-2 Mayıs	289-3, 289-4, 291-1, 291-2, 291-3, 291-4, 291-5,	10

		292-1, 292-2, 294-1	
1755	3-12 Mayıs	292-3, 293-1, 293-2, 293-3, 293-4, 294-3, 295-1, 295-2, 295-3, 296-1, 296-2, 296-3, 298-1, 298-2, 299-1, 299-2, 300-1	17
1755	13-22 Mayıs	301-1, 301-2, 302-1, 303-1, 304-1, 305-2, 318-5	7
1755	23 Mayıs-1 Haziran	308-2, 310-2, 310-3, 311-1, 311-3, 311-4, 311-5, 312-2, 313-3, 315-1, 316-1, 316-2	12
1755	2-10 Haziran	316-3, 316-4, 317-1, 317-2, 317-3, 318-2, 318-3, 318-4, 319-1, 319-2, 319-3, 320-1, 320-2, 320-3, 321-1, 321-2, 321-3	17
1755	11-20 Haziran	321-5, 322-1, 322-2	3
Toplam			731

EK-1: Divâna Giderek Şikâyetlerini İletenlerin Gittikleri Aylara Göre Ayrıntılı Dağılımı

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 8 Issue 1, March 2024

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 08.12.2023

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 26.12.2023

DOI: 10.30692/sisad.1401908

**KURULUŞU DÖNEMİNDE HAREMEYN EVKAF MÜFETTİŐLİŐİ VE
MÜFETTİŞLERİN KİMLİŐİ (1589-1622)******Haramayn Awqaf Inspectorship During its Establishment and the Identity of Inspectors
(1589-1622)*****Ramazan Hüseyin BİÇER***Arş. Gör. Dr.**Afyon Kocatepe Üniversitesi**Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*

ORCID ID: 0000-0003-2827-1411

rhbicer@aku.edu.tr**Atıf/Citation:** Ramazan Hüseyin Biçer (2024), “Kuruluşu Döneminde Haremeyn Evkaf Müfettişliği ve Müfettişlerin Kimliği (1589-1622)”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S.1, Mart 2024, s.81-98.

Öz: Osmanlı Devleti’nde 1587 yılında Haremeyn Evkafı ile bazı büyük akarlara sahip vakıfların idaresi için Haremeyn Evkaf Nezareti adıyla hususi bir vakıf nezareti tesis edilmiştir. Bu nezaretin bünyesinde ise Haremeyn Evkaf Müfettişliği adıyla İstanbul özelinde ayrı bir mahkeme kurulmuş, bu mahkemede görev yapan kadılara ise Haremeyn müfettişi denilmiştir. Haremeyn Müfettişliği, Haremeyn Evkaf Nezareti’nin idaresine verilen ve özellikle İstanbul’da bulunan vakıfların şer’i işlemlerini yaptığı gibi vakıf varidat ve muhasebe kayıtlarını da kontrol etmiştir. Ayrıca vakıflarla ilgili önemli meselelerde ve idarede Haremeyn Evkaf Nazırı Darüssaade Ağasına yardımcı olmuş, görüş ortaya koyarak Haremeyn ve Nezarete ilhak edilen vakıflardaki problemlerin önüne geçmeye çalışmıştır. Bu çalışmanın amacı da Haremeyn müfettişliğinin kuruluş döneminde sırasıyla görev yapan ilk dört müfettişin kimliğini ortaya koymak ve Haremeyn Müfettişliğinin kuruluş tarihi ve yeri ile ilgili görüş sunmaktır. Çalışmada Haremeyn Evkaf Müfettişliği kurulduktan sonra görev yapan ilk dört müfettişin kimlikleri ve hayatları ele alınırken özellikle Nevizade Atai’nin Zeyl-i Şakâyık isimli eserinden faydalanılmış bunun yanında Haremeyn Evkaf Müfettişliği Sicilleri ile diğer arşiv belgelerinden de istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Haremeyn Müfettişliği, Müfettiş, Osmanlı Devleti, Vakıf, Teftiş, Vakıf İdaresi.

Abstract: In the Ottoman Empire, a special waqf supervision was established under the name of Haramayn Awqaf Ministry for the administration of the Haramayn Awqaf and the some waqfs that had large revenue in 1587. Within this ministry, a separate Istanbul court was established under the name of Haramayn Awqaf Inspectorate, and the kadis serving in this court were called Haramayn inspectors. The Inspectorate of Haramayn Awqaf performed the

* Bu çalışma yazarın “Haremeyn Müfettişliği Sicilleri Ekseninde Vakıf Problemleri ve Çözüm Yolları (1587-1615)” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

legal procedures of the waqfs placed under the administration of the Ministry of Haramayn Awqaf, especially those located in Istanbul, as well as controlling their revenue and accounting records. In addition, he assisted the Minister of Haramayn Awqaf, Darussaade Agha, in some important issues related to the waqfs and tried to prevent problems in Haramayn and other large waqfs annexed to the Ministry by providing opinions. The aim of this study is to reveal the identities of the first four inspectors who served in the establishment period of the Haramayn Inspectorate and to present an opinion on the date and place of the establishment of the Haramayn Inspectorate. In this study, while discussing the identities and lives of the first four inspectors who served after the establishment of the Inspectorate of Haramayn Awqaf, especially Nevizade Atai's titled 'Zeyl-i Şakayık' was utilized, as well as the Registers of the Inspectorate of Haramayn Awqaf and other archival documents.

Keywords: Haramayn Inspectorship, Inspector, Ottoman State, Waqf, Inspection, Waqf Administration.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde, XVI. yüzyıl sonlarına doğru vakıfların daha düzgün idare edilmesi amacıyla Haremeyn Evkaf Nezareti adıyla özel bir vakıf nezareti tesis edilmiştir. Bu nezaret kurulduktan sonra ise nezaretin idaresine verilen ve İstanbul'da bulunan vakıfların davalarının görülmesi amacıyla hususî bir mahkeme de kurulmuştur. Söz konusu mahkeme, davaların dinlenmesi ve kararların uygulanması noktasında, usulen Osmanlı şer'i mahkemeleri ile aynı usulde çalışmıştır (Cin, Akgündüz, 2017, s. 262-273; Ortaylı, 2018). Ancak, Haremeyn Evkaf Müfettişliği adı verilen bu mahkeme, genellikle Nezaretin ve onun altındaki vakıfların davalarıyla ilgilenmiş ve genel davalara bakmamıştır. Bu yönüyle Haremeyn Evkaf Müfettişliğinin, 'özel' bir mahkeme olarak kurulduğu ve görev yaptığı rahatlıkla söylenebilir¹. Kurumun ihdas edildiği tarihten 10 Rebiülahir 1250/16 Ağustos 1834 tarihine kadar Haremeyn vakıfları ile Darüssaade ağasının idaresi altında olan vakıfların şer'i işleri Haremeyn Evkaf Müfettişliği tarafından icra edilmiştir. Böylece nezaretin altındaki vakıfların kayıtları da Müfettişliğin kuruluşundan itibaren diğer sicillerden ve mahkemelerden ayrılmaya başlamıştır². Müfettişlik, vakıfların yalnızca vakıfların davalarına bakmamış gelir-gider, muhasebe, surre tevziat kayıtlarının kontrolü gibi işlemleri de gerçekleştirmiştir. Yine mütezzimlerden alınan paraların kayıtları, mütevellî izinleri³, vakıflarla ilgili ferman, buyuruldu gibi dava dışı hususlar da müfettişlik eliyle kayıt altına alınmıştır. Böylelikle nezaretin bünyesinde olan vakıflarla ilgili birçok işlemin tek elden kayıtları yapılarak şer'i işlerinin takibinin daha kolay yapılması sağlanmış, müfettişlik özelinde ise kayıtların tek elde toplanmasıyla ayrı bir kurum hafızası oluşturulmaya çalışılmıştır.

Haremeyn Müfettişliği ve kayıtları, vakıf tarihi çalışmalarında ve vakıf idaresinin kurumsallaşmasının doğru değerlendirilmesinde çok önemli bir yer tutmaktadır. Ancak buna mukabil, müfettişliğin kurumsal yapısı hakkında bilgi veren çalışmaların eksikliği de dikkat çekicidir. Kurumla ilgili kısıtlı da olsa bilgi veren çalışmalarda ise tek bir kaynağa atıfla (İbnü'l Emin, Hüseyin Hüsamettin, 1335, s.13), müfettişliğin, nezaretle birlikte kurulduğu ve ilk müfettişin de yine aynı kaynağa atıfla Memikzade Mehmed Efendi olduğu ifade edilmektedir. Bunun dışında müfettişliğin kurumsal yapısı ve çalışma sistematigi ile ilgili bilgi veren çalışmalar ne yazık ki bulunmamaktadır. Bu sebeple mezkûr kurumla ilgili söz konusu

¹ Osmanlı Devleti'nde özellikle askerîlerin davalarıyla ilgilenen kazasker ve kassam-ı askerîlerin baktığı mahkemelerin yanında bir de Yeniçeri Ağalığı mahkemesi ile Kaptan-ı Derya mahkemesi adıyla görev yapan mahkemeler vardı ki, burada Yeniçeri Ağası, kendisine bağlı ocak mensuplarını yargılayıp belli cezaları doğrudan verme hakkına sahipti. Bunun yanında Kaptan-ı Derya ise tersane halkından olan kişilerin davalarını bizzat dinleyebilirdi. Aynı zamanda kaza kadılarına da bunların davalarını dinletebilirdi. (Cin, Akgündüz, 2017, s. 273-274).

² Vakıflar Genel Müdürlüğü, İSAM ve İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği Sicilleri'nin dijital kopyaları bulunmaktadır. Bu Sicillerde Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliğinin dinlediği davaların kayıtları ile çok sayıda vakfiye bulunmaktadır. İstanbul dışındaki vakıflarla ilgili de Evkaf-ı Hümâyûn Nezaretine bağlı, Taşra Evkaf Müdürlükleri kurulmuştur. Bu müdürlükler, bulundukları yerlerdeki vakıfların tüm kayıtlarını tutup, vakıfların şer'i kararlarını uygulamaya ve mütevellîlerine uygulamaya memurdular. Bu görevliler hâkim-kadı değildiler (Seyit Ali Kahraman, 2007, s. 7-11).

³ Mütevellîlerin, mutasarrıflara yönelik, vakıf yapılar üzerinde gerçekleştirecekleri işlemlere dair izinleri ihtiva eden kayıtlar.

eksikliğin kapatılması maksadıyla çalışmada, öncelikle Osmanlı'da gerçekleşen vakıf teftişleri kayıtlarına temas edilerek vakıf teftişleri ile görevli olan müfettişler ile Haremeyn Evkaf Nezareti bünyesinde görev yapan Haremeyn Müfettişleri arasındaki görev ve unvan farkı ortaya konulacaktır. Sonrasında kurumun ihdas tarihi ile ilk müfettiş Memikzade Mehmed Efendi ile ilgili bilgilerin arşiv kayıtlarıyla örtüşüp örtüşmediğine bakılacak ve yine arşiv kayıtları ekseninde konu ele alınacaktır. Bu sebeple çalışmada, arşiv kayıtları, özellikle de kurumun kendi kayıtlarına dayandırılarak Haremeyn Müfettişliğinin kuruluş tarihi hakkında da bir görüş ortaya konulacaktır. Ayrıca ilk müfettiş olarak zikredilen Memikzade Mehmed Efendi ile kayıtlarda geçen *Mehmed bin Mehmed*'in aynı kişi olup olmadığı da açığa çıkartılacaktır. Yine 1589 tarihi ile 1622 yılları arasında görev yapan ilk dört müfettişin hayat serencamı da ortaya konulacak, onların müfettişliğe seçilmesindeki etkenlere temas edilecektir. Böylece Haremeyn Müfettişliği özelinde kurumsal anlamda bundan sonra gerçekleştirilecek çalışmalar için de literatüre bir katkı sunulacaktır.

Vakıflarda Teftiş ve Özel Vakıf Teftişi ile Görevli Müfettişler

Vakıflara yönelik gerçekleştirilen teftişlerin, suistimallerin önüne geçmek ve kurucuların koymuş olduğu şartlara göre idare ve tasarrufları sağlamak amacıyla yapıldığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nde vakıf teftişleri oldukça erken dönemlerde başlamış bir uygulamadır. Şöyle ki; Yıldırım Bayezid devrinde her vilayete bir '*müfettiş-i ahkâm-ı şer'iyye*' atanarak vakıfların denetimi ilk kez geniş manada gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Yıldırım Bayezid'den sonra oğlu I. Mehmed devrinde hem bütün kadıların hem de vakıfların denetimi maksadıyla '*Hâkimü'l-Hukemâi'l-Osmâniyye*' unvanıyla Cemaleddin Mehmed Çelebi atanmıştır. Yine II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed devirlerinde vakıf teftişleri için her vilayete birer *Müfettiş-i Evkaf-ı Rûmiyye* tayin edilmiştir (İbn'ül-Emin, Hüseyin Hüsameddin, 1335, s. 12-13). Hususî olarak atanan bu görevlilerin yanında, kaza kadıları da vakıflardan gelen her türlü şikâyet ve suistimal bildiriminde müdahalede bulunarak meselelerin çözümünü gerçekleştirmişlerdir.

Bu aşamada Haremeyn Evkaf Nezareti kurulmadan önce Haremeyn Vakıfları ile ilgilenen hususî bir müfettiş var mıydı sorusuna cevap aranacak olursa, nezaretin altında görev yapan Haremeyn Evkaf Müfettişi ile aynı görevleri icra eden başka bir görevlinin olmadığı kolaylıkla söylenebilir. Haremeyn Evkaf Nezareti kurulmadan önce de hususî vakıf teftişleriyle görevlendirilen memurlar, görev yapacakları mahalde Haremeyn vakıfları bulunuyorsa, o vakıfların teftişiyle de ilgilenmişlerdir (BOA, MAD.d.4653, s. 69/a). Ancak Haremeyn Evkaf Müfettişine benzer bir görevlinin Osmanlı Devleti'nde o tarihe kadar bulunmadığını söylemek mümkündür.

Nezaret kurulmadan evvel, örneklerine aşağıda yer verileceği üzere, Haremeyn vakıfları üzerine de hususî müfettiş atamaları yapılmıştır. Bu konuyla ilgili ulaşılabilen en eski teftiş kayıtlarından birisi Mısır'daki Haremeyn vakıflarının teftişinin kayıtlı olduğu 957/1550 tarihli defterdir. Bu defterdeki kayıtların son kısmında teftiş memuru olan Abdullah el-Gazzâlî'nin ismi dikkat çekmektedir (BOA, MAD.d.465, s. 69/a).

Yine buna benzer bir teftiş, 957/1551 tarihinde Şam'da Haremeyn vakıfları üzerinde gerçekleşmiştir. Şam'daki bu vakıf teftişine, Haleb Müftüsü Dede Efendi ile Dergâh-ı Âlî çavuşlarından Hasan Bey görevlendirilmiştir. Defterdeki kayıta, Haleb Müftüsü olan Dede Efendi'nin mührünün üzerinde '*el-me'mûr bi-teftiş-i'l-Haremeyni's-Şerifeyn bi-vilâyeti's-Şâm*' ifadesi yer almaktadır. Haleb Müftüsü Dede Efendi'nin yalnızca bu işle ilgilenen ve hususi bir vakıf müfettişi olmadığı, daha doğru bir ifadeyle Haremeyn Müfettişi gibi hem o bölgedeki vakıf davalarıyla ilgilenen hem de bu vakıfların şer'i işlemlerini takip eden özel bir görevli olmadığı, onun Halep müftülüğü esnasında, Şam'daki Haremeyn vakıfları özelinde *teftiş* vazifesi aldığı açıktır (BOA, TSMA.d. 1332, s. 16b). Aynı defterin girişinde, Dede Efendi'den bahsederken, "*Dede Efendi el-müftî bi-vilâyet-i Haleb müfettiş-i Evkaf-ı Haremeyn-i Şerifeyn bi-vilâyet-i Şam*" (BOA, TSMA.d. 1332, s. 1a.) ifadesi de yine dikkat çekmektedir. Burada *Şam*

vilayeti bölgesindeki Haremeyn vakıflarının teftişi ile görevlendirilmiş bir müfettiş olduğu belirtilse bile teftiş vazifesi ile görevlendirilmiş kimse anlamında müfettiş ifadesinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu notta da kendisinin aslî görevinin müftü olduğu açıkça vurgulanmaktadır.

Diğer yandan teftişler, belli başlı bazı vakıflar üzerinde de yapılabilmektedir. Bu tür teftişler, kimi zaman mutat, kimi zaman da olağanüstü hallerde gerçekleşebilmiştir. Özel vakıf teftişleriyle ilgili ulaşılabilen kayıtlar, XV. asır ortalarına kadar gitmektedir. Örneğin, Fatih Sultan Mehmed, 863/1458'de, Sultan I. Bayezid'in Kütahya'daki Yoncalu nahiyesi ve buraya bağlı Buğluca Köyü ile Sulu Mahallesi'ndeki (Sezen, 2017, s. 821) dükkân, cami ve sair vakıflarının teftişinin yapılmasını emretmiş, yapılan teftişte, vakıf dükkânlardan elde edilecek gelirlerin tasarrufunun ne şekilde yapılacağı, camideki görevlilerin her gün birer cüz okuyacakları, görevlilerin alacakları günlük bedeller gözden geçirilmiştir⁴. Ayrıca vakıf mülklerinin tasarruflarının vakfiyeye uygunluğu da kontrol edilmiştir (BOA, TSMA. d. 7088).

Vakıf teftişi işi ise oldukça teferruatlı bir görev olup teftiş vazifesi ile görevli olan memurun yanında ona yardımcı olacak çok sayıda vazifeli de görev yapmıştır. Özellikle akarları çok olan selatin, vüzerâ ve devlet adamlarının vakıfları üzerinde gerçekleştirilecek bir denetleme işlemi için görevlendirilen kişinin yanında bir de heyet yer almıştır. Aralarında şahitler, katip, zabıt ve *ehl-i vukuf* denilen bilirkişilerin de (Şafak, 1994, s. 531-533) olduğu bu heyet, müfettişe yardımcı olmakla kalmayıp kayıtların doğru tutulması, önceki defterin incelenmesi ile yeni defterin hazırlanması, muhasebe kontrolü, mutasarrıfların vakfiyeye uygunluğunun tespiti gibi işlemleri takip etmişlerdir. Teftişlerin sorunsuz yapılması için önceden ilgili sancakbeyi ya da beylerbeyine de güvenliğin sağlanması amacıyla emirler gönderilebilmiştir. Mutat olan teftişler için kaza kadısı ya da o bölgede faaliyet gösteren medreselerin müderrisleri de teftiş görevine atanabilmiştir. Olağanüstü teftişler için dışarıdan da görevlendirmeler yapılabilmektedir. Teftiş görevi; kadı, müderris, müftü, kadiasker gibi ilmiye sınıfından olan kişilere verilmiştir (Yıldız, 2019, s.45-46).

Durum taşradaki teftişlerde böyle iken Nezaretin kurulduğu ilk dönemlerde Haremeyn vakıflarında yapılacak özel teftişlere genellikle müderrisler görevlendirilmişlerdir. Örneğin, 998/1590 yılında Edirne'deki Haremeyn Evkafının teftişi için Müderris Şecaaddin Efendi'nin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu görevlendirmenin Haremeyn Evkaf Nezareti kurulduktan sonra gerçekleşmiş olması ve mevcut bir Haremeyn Evkaf Müfettişi varken yapılmış olması dikkat çekmektedir. Nitekim Haremeyn Evkaf Müfettişi, vakıf teftişleri ile ilgilenen bir görevli olmamış Nezaret bünyesindeki vakıfların tamamının şer'i işlerinden sorumlu tutulmuştur. Dolayısıyla hem İstanbul dışındaki teftişlere hem de İstanbul'da olan teftişlere farklı kişilerin tayin edildiği ve Haremeyn Müfettişinin 'teftiş vazifesi' olmadığı kolaylıkla söylenebilir (BOA, Mühimme Defteri, 66, s. 346). Yine, nezaret kurulmadan önce vakıf teftişi yapacak müfettiş atamalarıyla ilgili bilgiler sunması açısından, İstanbul'da bulunan Haremeyn vakıfları ile Kanuni Sultan Süleyman Vakıflarının teftişi ile görevlendirilen Bursa Eski Kadısı Şemseddin Efendi'ye hitaben yazılmış bir mühimme kaydı da vakıf teftişleri ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Kayıtta Şemseddin Efendi'nin güvenilirliğinden dolayı bu görevin verildiğine dikkat çekildikten sonra, teftişin nasıl yapılacağı ile ilgili ayrıntılara da yer verilmiştir. Burada, teftiş sırasında vakıflarla ilgili eski defterlerin getirilerek kontrol edileceği, mevcut mütevelliler ile diğer vakıf görevlilerinin de teftişte hazır bulundurulacağı bilgisi mevcuttur. Ayrıca vakıf kurucusunun şartlarına uygun şekilde tasarrufların sağlanması gerektiğine dikkat çekilerek bu vakıflardaki idarî anlamda bozulmaların meydana geldiği ve suistimallerin olduğu da açık biçimde ifade edilmiştir (BOA, Mühimme Defteri, 55, s. 243).

Şüphesiz vakıflarda yapılması gereken denetim ve alınması gereken idarî tedbirlerin gecikmesi, Haremeyn Evkaf Nezaretinin kurulmasına sebep olan amillerden birisi olmuştur. Bu sebeple

⁴ Arapça kayda göre, teftişin Kadiasker Mahmud bin Seydî Ahmed tarafından yapıldığı ve teftiş sonrasında kâtip tarafından yine Kadiasker'in nezaretinde belgenin hazırlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, vakıflardaki tasarruflar ve vakıf şartlarının vakfiyeye uygunluğunun kontrol edildiğini gösteren *mutâbıku'l-asl* ifadesi de belgeye konulmuştur.

Nezaret kurulduktan sonra vakıfların içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan bir an evvel kurtulması için hemen çalışmalara başlanmış, çeşitli vilayetlere vakıf tahrirlerinin ve teftişlerinin yapılacağını bildiren yazılar gönderilmiştir (BOA, Mühimme Defteri 62, s. 563)⁵. Ayrıca vakıflardan toplanan ve Haremeyn'e gönderilecek paraların da daha detaylı incelemeleri yapılmaya başlanmıştır. Bu amaçla vakıf varidat ve muhasebe defterlerinin, Nezaretin kuruluşundan sonra daha düzenli tutulduğunu ve detaylı malumat içerdiği görülmektedir. Ayrıca, Haremeyn Evkaf Nezareti kurulmadan önce Haremeyn için toplanan gelirlerin muhasebesi ve varidat kayıtlarının kontrolleri kadılar tarafından gerçekleştirilirken⁶ Nezaret kurulduktan sonra ise bu kontroller Haremeyn Evkaf Müfettişi tarafından yapılmaya başlanmıştır.

Nezaretin kurumsal yapısı ve işleyişinde düzenlemeler ve ilaveler kuruluşun sonradan devam etmiştir. Örneğin, Darüssaade Ağası Osman Ağa zamanında, yani nezaretin kuruluşundan 10 yıl sonra, vakıfların muhasebe ve çeşitli varidat defterleri, Rumeli ve Anadolu defterlerinden ayrılmıştır. Sonrasında defterlerle ilgili özel görevliler atanmaya devam etmiştir⁷. Ayrıca surrenin idaresi ve icrası konusunda Darüssaade ağasının görevli olması nedeniyle, kayıtlara bir dizi düzenlemeler de getirilmiştir. Bu hususta Haremeyn'e gönderilecek hasılatın belirlenmesi ile hangi vakıftan ne kadar gelir geldiği ne kadarının hangi cihetlere ulaştırılacağı konusunda hususî defterler hazırlanmaya başlanmıştır. Bu tür defterler de yine Haremeyn Evkaf Müfettişi tarafından incelenmiştir⁸.

Müfettişliğin Kuruluş Tarihi ve Yeri Problemi

Haremeyn Evkaf Müfettişliğinin kuruluş tarihi konusu başlı başına ele alınması gereken önemli bir husustur. Zira bu konuda bir belirsizliğin olduğu görülmektedir. Daha evvel konuya dair yapılan çalışmalarda Haremeyn Evkaf Nezareti kurulduktan sonra diğer kalemalarının de aynı tarihte ihdas edildiği belirtilmekte, buna dayanak olarak da tek bir kaynak gösterilmektedir

⁵ Nezaret kurulduktan sonra İstanbul'da ve İstanbul dışında Haremeyn Evkafının tahrirleri yapılmaya başlamıştır. Bununla ilgili, nezaret kurulduktan çok kısa bir süre sonra Anadolu Beylerbeyi'ne ve Anadolu'daki bütün kadılara gönderilen şu hüküm kaydı, Devlet'in Haremeyn Evkafına verdiği önemi göstermesi ve N-nezaretin kurulmasından hemen sonra çalışmalara başladığını göstermesi açısından önemlidir. Belgenin transkripsiyonu şöyledir: "*Anadolu Beylerbeyisi'ne hüküm ki; Vilayet-i Anadolu'da vâkı olan kadılara hüküm ki; Memalik-i Mahrûse'de vâkı olan Haremeyni's-şerîfeyn evkafının hasbî nezareti darüssaadetim ağası olan iftiharul mülûk ves-selâtin Mehmed Ağa 'ya tevcih olunmuşdur. Taht-ı hükümetinizde olan Evkaf-ı Haremeyni's-şerîfeyn teftişi ve tetkiki olunup görülmek için Maliye tarafından mufasssal ve meşruh hükm-ü şerîfim verilmiştir. Buyurdum ki; vardık da bir ân ve bir saat ihmâl ve müsâhale olmayup her biriniz bizzat mukayyed olup ol- emr-i şerîf mucibince bir akçe ve bir habbe zayı' ve telef ettirmeyip ve meşkük (şüpheli) ve menhec nesne koymayıp asıl ve sahîh üzere beyaza çıkarasız. Bu babda mûmâ ileyh Darüssaadetim Ağasının mektubâtını (?)mâlum-ı hümayunum ola ki görür bir vecihle mukayyed olup, emr-i şerîfim ve mûmâ ileyh Ağa'nın mektubu mucibince Ağam mesâlih edip ihâle ve müsâhale olmamak ve tehirden ziyâde himâyet olunmağla mâl-ı vakıfdan bir habbe zayı olmak ihtimamı olunduktan begâyet ihtiyat ve ihtirâ eylesesiz"*

⁶ Örneğin İstanbul, Galata ve Üsküdar'da bulunan Haremeyn vakıflarının kayıtlarının kontrolleri İstanbul Kadısı Ramazan Efendi tarafından yapılmıştır (BOA, TSMA. d. 3646.10, s. 3b).

⁷ Bu konuda Selaniki, "...Ve darüssaade kapısında nezaret-i Evkaf-ı Medine-i Münnevver ile hidmet iden darüssaade ağaları makamına gelen Osman Ağa cümle selâtin-i izâm, vüzerâi kirâm evkafından nazır oldukları defâturi Rumeli muhasebecisinden ve Anatoli muhasebecisinden ve haraç muhasebecisinden ve Evkaf muhasebecisinden ve Haremeyn-i şerîfeyn mukataacısından kaldırıp cümlesini Rumili muhasebesinde şakird olan Hacı Mehmed nâm kimesneye bir muhasebecilik tevcih eylediler. Her muhasebeden bu denli defter ayrılup tayin buyuruldu..." ifadelerini kullanmaktadır (Selaniki Mustafa Efendi, 1999, s. 594).

⁸ Bu defterlerin de aynı surre ve diğer muhasebe defterleri gibi Haremeyn Evkaf Nazırı olan Darüssaade ağası ile Haremeyn Müfettişi tarafından imzalandığı görülmektedir. Örneğin, Darüssaade ağası ve Haremeyn Evkaf Nazırı Mehmed Ağa'nın İstanbul, Edirne, Bursa, Karaman, Rum, Maraş, Diyarbakir, Bağdad, Kıbrıs ve buralara bağlı yerlerdeki vakıfların hasılatından Haremeyn ve Kudüs için toplanan gelirin detaylarını ihtiva eden Evkaf Muhasebe Defteri, Nezaretin kuruluşundan sonra hazırlanıp, detaylı bilgiler sunması açısından önemlidir. Defterin başında Üçüncü Murad'ın tuğrası, son sayfasında Darüssaade Ağası ve Haremeyn Evkaf Nazırı Mehmed Ağa ile Evkaf müfettişi Mehmed'in imzaları vardır. (BOA, MAD.D. 1806, 998/1590))

(Akgündüz, 2013, s. 364; Kahraman, 2007, s. 3)⁹. Bu kaynakların dayandığı “*Tarihçe-i Nezaret*”te ilk Haremeyn Evkaf Müfettişi olarak da Amasyalı Mehmed Efendi zikredilmektedir (İbn’ül-Emin, Hüseyin Hüsametdin, 1333, s. 13). Yine aynı eserdeki bilgilerden yola çıkılarak gerçekleştirilen çalışmalarda da Mehmed Efendi, ilk müfettiş olarak kabul görmektedir. Bu çalışmada söz konusu ismin ve müfettişliğin nezaretle aynı tarihle kurulup kurulmadığı konusuna da aşağıda etraflıca değinilecektir.

Öncelikle belirtmek gerekmektedir ki, nezaretin kuruluşundan sonraki ilk birkaç yıllık döneme ait kayıtlar üzerinde yapılan tafsilatlı incelemede, Mehmed Efendi ya da başka bir müfettişe dair bir isim ya da imza görülememiştir (BOA, TSMA. d. 3595.1; BOA, TSMA, d. 1377.1)¹⁰. Oysaki mutat uygulamada, bu tür kayıtların ilgili görevliler tarafından kontrollerinin yapıldıktan sonra sonlarına imzalarını atmaları gereklidir¹¹. İlk bir iki yıllık kayıtlar özelindeki bu ayrıntılar, ilk aşamada Haremeyn Evkaf Müfettişliğinin, Nezaretle aynı tarihte kurulmuş olmayabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Nitekim Haremeyn Evkaf Müfettişi Mehmed Efendi’ye ait en erken tarihli kayıtlar nezaretin kuruluşundan iki yıl sonrasına yani 1589 yılına gitmektedir¹². İlk Haremeyn Evkaf Nazırı Darüssaade Ağası Mehmed Ağa ile Haremeyn Evkaf Müfettişi Mehmed Efendi’nin birlikte imzalarının olduğu en eski tarihli ulaşılabilen defter ise 998/1589 tarihli, yani Nezaretin kuruluşundan 2 yıl sonrasına aittir. Bu defter ise çeşitli yerlerdeki Haremeyn vakıflarının gelirlerinin yazılı olduğu hususi vakıf defteridir (BOA, MAD.d. 1806 (998/1589)¹³. Yine Müfettiş Mehmed Efendi’nin bizzat kendisinin vermiş olduğu hüccetlere de arşiv vesikaları arasında rastlanılmıştır -ki bunların en eski tarihli olanı, Evasıt-ı Şaban 997/Haziran 1589 tarihli, yanan vakıf bir evle alakalıdır. Bu vesikada Mehmed Efendi’nin isminden evvel “*el-me’mûr müfettişi’l-evkaf*” notu dikkat çekmektedir (BOA, TSMA.E.0810-65, Evs. Ş 997/29 Haziran 1589)¹⁴. Dolayısıyla Haremeyn Evkaf Müfettişliğinin kuruluş tarihini

⁹ Evkaf-ı Hümâyûn Nezaretinin tarihinin yazılı olduğu ve yukarıdaki çalışmalarda da kaynak gösterilen *Evkaf-ı Hümâyûn Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilâtı* isimli eserde de Müfettişliğin, Muharrem 995/Aralık-Ocak 1586-1587 tarihinde kurulduğu yazılıdır (İbn’ül-Emin, Hüseyin Hüsametdin, 1333, s. 13).

¹⁰ 994/1586 tarihli Balıkhisarı’nda olan Haremeyn vakıflarının varidat ve masraf defterinde müfettişin imzası dikkat çekmektedir (BOA, TSMA.d. 3660.8; BOA, TSMA.3660.43); Halep Kadısı imzalı Haremeyn Evkaf masraf defterinde de Halep kadısının imzası bulunmaktadır (BOA, TSMA.d. 3660.44; BOA, TSMA.d. 1216.1.)

¹¹ Buna örnek olarak 997/1589 tarihli Haremeyn Evkaf Defteri’nde Darüssaade Ağası ve Haremeyn Evkaf Nazırı Mehmed Ağa ile Haremeyn Evkaf Müfettişi Mehmed bin Mehmed’in imzası görülmektedir (BOA, TSMA.d. 1322.1, s. 7a).

¹² Arşivdeki belgelerin tarih özetlerinde bu anlamda bazı yanlışlıkların olduğu da görülmüştür. Örneğin, Balıkhisarı ve oraya bağlı Haremeyn vakıflarının muhasebe ile varidat kayıtlarını gösteren defterin kaydı 994/1586 olarak verilmiştir. Ancak, defterde Darüssaade Ağası Mustafa ile Haremeyn Evkaf Müfettişi Mehmed Efendi’nin imzası göze çarpmaktadır. Defterdeki kayıtların 993/1585 ile 994/1586 tarihleri arasındaki dönemi ihtiva ettiği düşünülerek defterin tanzim tarihini de bu tarih baz alınarak yazılmış olmalıdır. Halbuki Darüssaade Ağası Mustafa Ağa, Mehmed Ağa’dan sonra göreve gelen Server Ağa’dan sonra Darüssaade Ağası olmuştur. Dolayısıyla bu defter de Mustafa Ağa’nın Darüssaade olduğu dönemde hazırlanmış olmalıdır (BOA, TSMA.d.3636.28).

¹³ Bundan başka Üsküdar’a bağlı Cuma karyesi ile Akçakızanlık’taki Haremeyn Evkafının mütevellisi olan Bevvab-ı Sultanî Recep Bey zamanının muhasebesini gösteren defterde yine bizim bulabildiğimiz en eski tarihli defterler arasındadır ve bu defterin tarihi Evasıt-ı Safer 999/Aralık 1590 tarihlidir (BOA, TSMA.d. 3646.18, s. 6a). Bu defterlerden daha eski tarihli olması muhtemel olan defter ise BOA, TSMA.1322.1 numaralı defterdir. Bu defterin içerisinde 996-997/m.1588-1590 senelerine ait Haremeyn’e bağlı İstanbul, Rumeli ve sair yerlerde bulunan vakıfların varidat kayıtlarını ihtiva etmektedir. Defterin 7’nci sayfasının a yüzünde Haremeyn Evkaf Müfettişi Mehmed Efendi ile Darüssaade Ağası Mehmed Ağa’nın imzası bulunmaktadır. Ancak, defterin tarihi bulunmamaktadır. Defterin, 997-998/1590-1591 tarihli olması muhtemeldir. Burada, “*Taalluk-ı bimâ fihî nazarahî el-fakîr ilâ şefaatihi Seyyidü’l-kevneyn Mehmed el-me’mûr müfettiş-i Evkaf el-makâmeyni’l-mükerreremeyn bi emr-i’s-sultân ellezî hüve hâdimü’l- Haremeyn’i-i muazzameyn ibkâhü teâlâ ilâ yevmi’d-dîn*” notu dikkat çekmektedir. (BOA, TSMA.d.1188.1, s. 13).

¹⁴ Mehmed Efendi tarafından verilen buna benzer başka bir hüccet örneği için bkz. BOA, TSMA.E. 765-23, Evl. M 998/15 Kasım 1589). Ayrıca, Nezaretin altında görev yapan Mehmed Efendi, Babüssaade Ağaları’nın uhdesindeki vakıfların muhasebelerini de gözden geçirmiş ve Babüssaade Ağaları ile birlikte defterleri imzaladığı görülmektedir. İlk dönemlerde Haremeyn Evkaf Müfettişi Mehmed Efendi’nin sarayda bulunan diğer vakıf nazırlarına da destek çıktığı kendisine gelen kayıt kontrollerini geri çevirmediği anlaşılmaktadır. Babüssaade Ağası Mahmud Ağa Evkafının varidat ve masraf kayıtlarını ihtiva eden defterin arka kısmında Evkaf Müfettişi Mehmed ile birlikte

ilk müfettiş Mehmed Efendi'ye ait bu vesikalar ışığında ele alırsak kurumun ihdas tarihinin nezaretin kuruluşundan iki yıl kadar sonrası olduğu, yani 997/1589 tarihinin ilk ayları olabileceği ifade edilebilir. Ancak özellikle belirtilmelidir ki, Haremeyn Müfettişi Mehmed Efendi'nin 'Haremeyn Müfettişi' olarak tayin edildiğine dair bir belgeye rastlanılamamıştır. Mevcut veriler ve -ulaşılabilen- arşiv vesikalarından yola çıkılarak ulaşılan sonuç; 1589 yılı başları, yani Nezaret'in kuruluş tarihinden sonra yaklaşık bir buçuk iki yıl sonra ihtiyaca binaen müfettişliğin kurumsal olarak faaliyete geçmiş olduğudur. Nitekim, bir müessesenin tüm alt kurum ve kalemleriyle aynı tarihte kurulmuş olması da müşkül görülmektedir.

Haremeyn Evkaf Müfettişliği'nin yeri konusunda da bir belirsizliğin olduğu söylenebilir. Bu konuda yine sicillerdeki bilgiler ve arşiv vesikalarındaki detaylardan bir çıkarım yapılmaya çalışılacaktır. Öncelikle, Darüssaade ağasının haftada bir icra ettiği Çarşamba Divânı, Topkapı Sarayı'nda orta kapının dışında, haslar kapısı yanındaki Darüssaade yazıcısının dairesi civarındaki köşkte gerçekleştiği bilinmektedir (Uzunçarşılı, 2014, s. 164). Darüssaade ağasının sarayda yaşaması hasebiyle Nezaretin işlerinin saraydan yürütüldüğü de vakidir¹⁵. Ancak müfettişlerin icra ettikleri kimi davaların nazırın huzurunda görülmüş olması, mekan tespiti hususunda bir fikir vermektedir¹⁶. Buna ilaveten vakıf mukataaların vergilerini toplayan mültezimlerden alınan paranın, nazırın huzurunda teslim edilmesi ve kayıtlara geçirilmesi gibi işlemler de müfettişlerin saray dışında çalışmasının zor olacağı fikrini akıllara getirmektedir. Dolayısıyla müfettişin, nazıra yakın bir yerde çalışması zorunluluğu ortadadır. Keza, Haremeyn mütevellilerinin atanmasının nazırların işareti ile gerçekleşmesi, mütevellilerin muhasebeleri ve taraf oldukları davalardan Darüssaade ağalarının zaman zaman haberdar olmaları ve bu davaları izlemeleri gerçeği, müfettişliğin sarayın dışında olması ihtimalini zayıflatmaktadır.

Bu doğrultuda, müfettişliğin sarayın içerisinde, Nezaretin Çarşamba Divânı'nın yapıldığı mahalle yakın bir bölümde çalışmış olabileceği fikri ağır basmaktadır. Bu konuda 5 Numaralı Haremeyn Müfettişliği Sicilinde bulunan bir mahkeme kaydı da müfettişin sarayda bulunduğunu destekler mahiyettedir. Burada geçen bir mahkeme kaydında bu durum şöyle ifade edilmektedir:

"...bin otuz bir senesinde atebe-i ulyâda evkaf müfettişi olan Mevlânâ Yusuf Efendi..." (BOA, EHM ŞS. 5, s.37).

Burada geçen *atebe-i ulyâ* ifadesi genelde *padişahın katı* anlamında kullanılmaktadır. Ancak, Müfettiş Yusuf Efendi'nin bulunduğu yerin belirtilmesi açısından *atebe-i ulyâ* ifadesinin kullanılması dikkate değerdir. Bunu destekleyen başka bir husus ise müfettişliğin tuttuğu kayıtlardaki şahitlerin (şuhûdü'l-hâl) unvanlarının genelde saray erbabına has olmasıdır. Özellikle *bevvâb-ı sultânîler* denilen saray kapıcılarının şuhûdü'l-hâl kayıtlarında sıklıkla isimlerinin bulunduğu görülmektedir (BOA, EHM ŞS. 6, s.5). Ayrıca hanedan ve saray çalışanlarının vakıflarının da Haremeyn Evkaf Nezaretine verilmesi ve hanedanın yeni kurduğu vakıfların şer'i işlerinin yoğunluğu da müfettişin saray içinde bulunma olasılığını arttıran etkenlerdir. Tüm bu hususlar bir arada düşünüldüğünde, Haremeyn Evkaf Müfettişi'nin sarayda ve Darüssaade ağasıyla kolaylıkla iletişim kurabilecekleri bir yerde olması ihtimali ağır basmaktadır.

Babüssaade Ağası Gazanfer Ağa'nın kuyruklu imzası göze çarpmaktadır. Bkz. BOA, TSMA.D. 9181.1, Evl. B 1002/m. Mart 1594)

¹⁵ Ayşe Sultan'ın eski Darüssaade Ağası Mustafa Ağa'nın vakıf arazisi üzerinde bulunan mülk binalarından ferağ etmesiyle ilgili kayıta, "Topkapı kurbünde saadetliü Yazıcı Efendi kullarına ait odada huzur-ı müsliminde akd-i mecis-i ş-şer'i ettikde" ifadesi geçmektedir (BOA, EHM ŞS, 148, 27/3).

¹⁶ Vakıf nazırının İslam hukukuna görevi aslı görevi, mütevellinin tasarruflarına nezaret etmektir. Nazır, mütevellinin şart veya menfaati, vakfa muhalif hareketi olduğunda yargıya şikâyet eder, icap eden durumlarda ise mütevellinin azline de aracılık ederdi. Ancak nazırın, vakıf tasarruf etmeye salahiyeti yoktu. Bu tasarruf hakkı mütevelliyeye aitti. (Berkî, 1940, s. 39).

Haremeyn Evkaf Müfettişleri ve Sorumluluk Alanları

Haremeyn Evkaf Nezaretinin bünyesindeki vakıfların tüm şer'i işlerinden sorumlu tutulan müfettiş, sadece Nezarete bağlı olan vakıfların davalarıyla ilgilenmemiş aynı zamanda bu vakıfların varidat ve muhasebe defterlerini de incelemiştir (BOA, TSMA. d. 3646.40, s 4b). Müfettişler, surre defterlerinin hazırlanmasında ve kontrol edilmesinde de etkin bir rol üstlenmişlerdir. Müfettişler, Haremeyn Mukataası kaleminde yazılan surre defterlerinin son kontrollerini yapmış ve defterlerin sonuna mühürlerini basmışlardır (Atalar, 1991, s. 29-30; BOA, EV.HMK.SR. 6. S. 44a; BOA, Ev. HMK.SR. 1. s.15a; BOA, EV. HMK. SR. 3. s.67a) Tevzii yapılacak surrelerin, kaynaklarını, toplanan gelirleri ve surrenden pay alacakların da aynı şekilde detaylı incelemesini de yine müfettişler yapmışlardır¹⁷. Haremeyn Müfettişi, saray halkının da hukuki işlemlerini takip etmiş ve davalarını da dinlemiştir. Saray halkının vefatı sonrasında terekelerinin yazılması işlemini de gerçekleştirmişlerdir (Argıt, 2017, s. 129). Özellikle cariyelerin, evlenmeleri, ölümeleri sonrasında terekelerinin yazılması ve muhalefatın satılması ile ilgili süreçlerin takibi ve kaydı Haremeyn Müfettişi tarafından icra edilmiştir. Bundan dolayı saray halkının hayatı ile ilgili detaylara da bu sicillerden ulaşılabilmektedir (Argıt, 2017, s. 40). Nitekim Betül İpşirli Argıt da Haremeyn Müfettişliği sicillerinden faydalanarak XVIII. yüzyılda cariyelerin yaşamlarını ele alan bir çalışma ortaya koymuştur. Her ne kadar bu çalışma, bizim çalışmamızdan daha geç bir tarihe odaklansa da Haremeyn Müfettişliğinin kurulduktan sonraki dönemlere ait çalışma sistemi ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır¹⁸.

Haremeyn Müfettişine zamanla belli yetki devirlerinin yapıldığı da anlaşılmaktadır. Örneğin, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, özellikle saraylıların gerçekleştireceği hukuki işlemlerin yalnızca Haremeyn Müfettişi tarafından yapılması gerektiğine yönelik hususi emirlerin çıktığı görülmektedir (BOA, C.SM. 144.7226.1). Haremeyn Müfettişlerinin hem vakıf davalarını hem de saray halkının şer'i işlemlerini de yüklenmesi sonrasında Haremeyn Müfettişi Vekilleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Böylece Haremeyn Müfettişinin yanında Müfettiş Vekili adıyla başka bir müfettiş de görev almaya başlamış, Müfettişin üzerindeki iş yükü de hafifletilmeye çalışılmıştır. Zira XVIII. yüzyılın başından itibaren Haremeyn Müfettişi Vekili ismiyle ayrı bir görevlinin daha kayıtlarda ismi zikredilmeye başladığı görülmektedir (BOA, Mühimme Defteri, 125, s. 589).

Nezaretin vakıf işlerinde, denetleyicisi gibi çalışan ve kayıtları kontrol eden Müfettiş, aynı zamanda bir *kadı* olarak Haremeyn vakıflarının davalarını dinlemiştir. Bu davaların kayıtları da mahkemenin kendi sicillerine kaydedilmiştir. İstanbul'daki Haremeyn'e şart kılınan ve Darüssaade ağasının nezaretindeki vakıf davalarını idare ettiği gibi yine İstanbul dışında olan vakıfların davaları kendilerine geldiğinde de bunları dinlemiştir¹⁹.

Haremeyn Evkaf Müfettişinin devlet protokolünde yer aldığı, mübarek gün ve geceler ile surre alayı törenlerinde özel hil'atler giydirilerek taltif edildiği bilinmektedir (Tayyazade Atâ, 2010, s. 342-347).

¹⁷ 1004/ 1595 tarihli surre defterinde Darüssaade Ağası Osman ile Haremeyn Evkafı Müfettişi Mehmed bin Mehmed'in mühürleri vardır (BOA, 1209 Numaralı Surre Defteri, s. 35b; İpşirli, 1994, s. 196)

¹⁸ Saray halkına ait işlemlere dair bilgiler erken dönem kayıtlarında bulunmamaktadır. Öte yandan az sayıda da olsa belli vakfiyeler, '*saraylı*' nisbeli bazı kadınlara ait olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Saraylı Rıdvan Hatun'a ait bir para vakfına ait kayıt Evkafı Hümayun Müfettişliği 1 Numaralı Sicil'de bulunmaktadır (BOA, EHM ŞS. 1, 184b/1). Yine Emine Hatun'a ait bir ev vakfiyesinde, evin yönlerinde bulunan mülklerden bahsedilirken Saraylı Zamane Hatun'un mülkünden bahsedilmektedir (BOA, EHM ŞS. 1, 83b/2, Evl. L 1030/23 Ağustos 1621). Bunların yanında var olan bazı bilgiler de cariyelerle alakalı geniş malumatları içermemekte genellikle de vakıflarla ilgili işlemleri kapsamaktadır (BOA, EHM ŞS. 8, 18/2, Gr. M 1040/10 Ağustos 1630).

¹⁹ Örneğin Karahisar'ı Sahip'te bulunan Gedik Ahmed Paşa Evkafıyla ilgili kayıt Haremeyn Müfettişliği sicilinde yer almaktadır (BOA, EHM ŞS. 4, 17/2, Evs. N 1003/Mayıs 1595).

Haremeyn Evkaf Müfettişi, Nezaretin altında bulunan hususî bir kalem olarak görev yapmıştır. Aslı vazifesi, sadece İstanbul'da değil ülkenin sınırları içerisindeki Haremeyn'e şart kılınan tüm vakıflar ile Darüssaade ağasının uhdesinde olan diğer vakıfların davalarını dinleyip teftişini yaparak kayıtlarını gözden geçirmektir. Vakıf teftişleriyle görevlendirilen hususî müfettiş ise görevlendirildiği bölgedeki belli vakıfların teftişini yapmaktan sorumlu tutulmuştur. Bu noktada vakıf teftişi ile ilgilenen müfettiş ile Haremeyn Müfettişi arasında bir görev ilişkisi bulunmamaktadır. Hali hazırda İstanbul'da Haremeyn Evkaf Müfettişi varken, belli bir yerdeki vakfın teftişi için farklı birisi görevlendirilebilmiştir. Bu noktada, Haremeyn Evkaf Müfettişi'nin tek görevinin vakıf teftişi yapmak olmadığını hatta bizzat vakıflar üzerinde gerçekleştirilen teftişlere çok da katılmadığını ifade etmekte fayda vardır. Çoğunlukla müfettişin yerine bu tür işlemler için Müfettişlikten naibler görevlendirilmiştir²⁰.

Darüssaade ağası, Haremeyn'e şart edilmiş tüm vakıfların nazırlığını yaptığı gibi Haremeyn Evkaf Müfettişi de Devlet'in sınırları içerisindeki Nezaretin idaresine verilen vakıfların şer'i mercii olarak görev yapmıştır. Ancak Nezaretin kurulduğu dönemde kendisi İstanbul'da olması nedeniyle taşradaki vakıflarla ilgili yapılan tahrir ve teftişleri kontrol etmek ve kayıtları incelemekle yetinmiştir. Sonraki dönemlerde, yani kurumsal olarak müfettişlik tam manasıyla gelişimini tamamladıktan sonra İstanbul, Edirne, Bursa, Amasya gibi yerlere de müfettiş vekili atamaları gerçekleşmiştir²¹. Hatta sonraki yıllarda Haremeyn Evkafı ile ilgili davaların kaza kadıları tarafından dinlenilmemesi, oralarda bulunan Müfettiş Vekillerince davaların icra edilmesi yönünde emirler gönderilmiş, hususî fermanlar çıkartılmıştır²². Özel vakıf teftişi ile görevlendirilen müfettiş (naib-kadı) ise görevlendirildiği yerdeki vakıfların mutasarrıflarını ve kayıtlarını kontrol etmiş, bir suistimal varsa durumu tadil etmiş ve yeni defter hazırlamıştır²³.

Nezaretin kurulduğu ilk yıllarda Haremeyn Evkaf Müfettişinin tek başına görev yaptığı, ancak sonraları başka kişilerin de Müfettişin yanında yer almaya başladığı görülmektedir. Özellikle ilk Haremeyn Evkaf Müfettişi Mehmed Efendi'nin müfettişliğinin son 3 yılından itibaren yardımcısı olarak nitelendirebileceğimiz Ali Efendi'nin de davalarda yer aldığı dikkat çekmektedir²⁴.

²⁰ Ancak nadiren de olsa bazı keşiflere ve teftişlere bizzat Haremeyn Evkaf Müfettişi de görevlendirilmiştir (BOA, EHM ŞS. 5, s.96).

²¹ Haremeyn Evkaf Müfettişi Vekilliği atamalarının tam olarak ne zaman başladığı konusunda bilgi sahibi değiliz. Ancak Müfettiş Vekili'nin geçtiği en eski tarihli kayıtlar 1104/1692-93 tarihlerine rast gelmektedir. İstanbul Kaymakamı Vezir Hüseyin Paşa ve Haremeyn Müfettişi Vekili'ne hitaben yazılan hüküm için bkz. (BOA, Mühimme Defteri, 104, 769, Evh. C 1104/6 Mart 1693); Bursa'daki Asporça Hatun Vakfının tevliyet davası hakkında yazılan arzda davanın Haremeyn Müfettişi Vekili Ahmed Efendi tarafından görüldüğü bilgisi yer almaktadır (BOA, İE.ENB.6.696, 1131/1731); Günay, 2009, s. 29-39). Edirne'de Umur Bey Vakfı'ndan Edirne Kalesi İçinde bulunan ev ve dükkânların mukataalarını vermeyen Yazıcıoğulları adıyla bilinen gayrimüslimlerin davalarının Haremeyn Müfettişi huzurunda Edirne'de görülmesinin istenmesiyle ilgili kayıt için bkz. (BOA, AE. SABH.I. 264/17762, 2 Rebiulevvel 1197/5 Şubat 1783).

²² 1194/1780 tarihli arz üzerine hatt-ı hümayunda, Darüssaade ve Babüssaade ağaları nezaretinde olan Rumeli ve Anadolu'daki Sultan, vezir ve diğer vakıfların, davalarının Haremeyn müfettişi ya da Haremeyn Müfettişi vekili huzurunda olması gerektiği dile getirilmektedir. Bu konuda daha önce de müteaddid defalar uyarıların yapıldığı, bu vakıflarla ilgili davaların sadece Haremeyn Müfettişi veya vekili tarafından dinlenilmesi gerektiği ifade edilmektedir (BOA, C.EV.454.22985.1, 17 Za 1194/14 Kasım 1780); Yine Sultan I. Mahmud tarafından, İstanbul, Galata ve Üsküdar kadılarına hitaben yazılan fermanla, bu konuya vurgu yapılmış ve Haremeyn Evkafı ile ilgili davaların yalnızca Haremeyn Müfettişliği tarafınca dinlenilmesi istenilmiştir (BOA, MFB.83, Evl. B 1143/14 Ocak 1731); Edirne ve Bursa'da bulunan Haremeyn ve Pâdişah vakıflarıyla ilgili davaların yalnızca Haremeyn Müfettişi ya da Haremeyn Müfettişi vekilleri aracılığıyla görülmesi hakkında yazılan 1 tezkire için bkz. (BOA, C.EV. 602/30391, 3 B 1200/2 Mayıs 1786).

²³ Örneğin, Bozok Beyi ve Kadısı'na gönderilen hükümde Yozgat'ta Haremeyn Evkafı teftişinin yapıldığı sırada köylülerin gelip orada yaşanan eşkıyalıkla ilgili şikayette bulunmaları üzerine konu Payitaht'a bildirilmiş ve Divan-ı Hümayûn'dan Bozok Beyi ile kadısına hüküm çıkartılmıştır (Bayramoğlu, 2018, s. 328).

²⁴ Bu süreç içerisinde Ali Efendi, kayıtlara 'müvellâ' yani vekil olarak imza atmıştır. Müvellâ; kelime olarak, 'bir iş için mahkemece görevlendirilen yetkili memur' anlamına gelmektedir. (Yılmaz, 2017, s. 488; Sâmî, 1317, s. 1433). İlk Haremeyn Müfettişi Mehmed Efendi'den sonra Haremeyn Evkaf Müfettişi olan Ali Efendi, Mehmed Efendi zamanında vekil olarak davalara bakmış, vakıf defterlerini imzalamıştır. Mehmed Efendi'den sonra ise Ali Efendi,

Başka vakıfların Darüssaade ağası nezaretine verilmesi sonrasında nezaretin yönetimi altındaki vakıfların sayısında da artış yaşanmıştır. Bu sebeple haliyle Haremeyn Evkaf müfettişinin de iş yükü giderek artmıştır²⁵. Bu yoğun iş yükü sonrasında Haremeyn Evkaf Müfettişlerinin bir anlamda yardımcısı ya da vekili diyebileceğimiz görevliler de Nezarette görev almaya başlamışlardır. Bu anlamda Mehmed Efendi'nin görevinin son 3 yılında Ali Efendi ile birlikte görev almasının sebeplerinden birisi de budur. Böylece Ali Efendi başka bir Haremeyn Evkaf Müfettişi varken bu dönemde görev yaparak hem Mehmed Efendi'ye yardımcı olmuş ve onun işlerini hafifletmiş hem de Mehmed Efendi'den sonra bu göreve geleceği için bir anlamda 'alışma-oryantasyon' döneminden geçmiştir²⁶.

Haremeyn Evkaf Müfettişinin, müessesenin kuruluş yıllarında, saraydaki diğer bazı vakıf nezaretlerinin davalarına baktığı ve kayıtlarını incelediği anlaşılmaktadır²⁷. Yine bu dönemlerde müfettiş, saray halkı ve hanedan üyelerinin vakıf işlerinde de gerekli durumlarda görev almış, davalar dinlemiş ve vakıf tescilini de gerçekleştirmiştir (BOA, EHM ŞS. s.27-3).

a. Mehmed Efendi (Memikzade)

İlk Haremeyn Evkaf Müfettişi olarak ismi zikredilen Mehmed Efendi, Haremeyn Evkaf Nezaretinin ilk nazırı Darüssaade Ağası Habeşî Mehmed Ağa²⁸, sonrasında göreve gelen Server Ağa²⁹, Hacı Mustafa Ağa³⁰ ve Osman Ağa³¹ dönemlerinde yaklaşık 12-13 yıl müfettişlik yapmıştır.

İlk olarak, Mehmed Efendi'nin, daha önce yapılmış çalışmalarda ismi sıkça zikredilen Amasyalı Mehmed Efendi ile aynı kişi olup olmadığı konusu açıklığa kavuşturulmalıdır (Kahraman, 2007, s. 3; İbnü'l-Emin, Hüseyin Hüsamettin, 1335, s. 13). Bu noktada gerek arşiv kayıtlarında gerekse dönemin uleması hakkında bilgi veren kaynaklara bakıldığında Amasyalı Memikzade

müstakil imzalar atmaya başlamıştır. Örneğin Mehmed Efendi ile birlikte görev yaptığı döneme ait bir muhasebe kontrolü sonrasında da bu şekilde nisbesini yazmış ve ismini not düşmüştür (BOA, TSMA.d. 3660. 27, 5a, Evh. Za 1006/Temmuz 1598).

²⁵ Uzunçarşılı, şeyhülislam, vezir-i azam ve Darüssaade ağasının nezaretleri altındaki vakıfların teftişiyle ilgilenmek üzere 3'ü İstanbul'da, Bursa ve Edirne'de ise birer tane olmak üzere toplamda 5 müfettiş olduğundan bahsetmektedir. İçlerinden iş yükü en yüksek olanının Darüssaade ağasının altında görev yapan Haremeyn Müfettişi olduğunu vurgulayarak bu 3 müfettişin tayinlerinin şeyhülislamın işaretiyle gerçekleştiğini kaydetmektedir (Uzunçarşılı, 1988, s. 208).

²⁶ Mehmed Efendi hayattayken, Ali Efendi'nin isminin sonuna vekil anlamında 'müvellâ' ifadesini eklemiş ve sicile de o şekilde not düşmüştür (BOA, TSMA.d. 3682.3, s. 2a, Evh. Ş. 1006/Nisan 1598).

²⁷ Babüssaade Ağası Mahmud Ağa Evkafının varidat ve masraf kayıtlarını ihtiva eden defterin arka kısmında Evkaf Müfettişi Mehmed ile birlikte Babüssaade Ağası Gazanfer Ağa'nın kuyruklu imzası göze çarpmaktadır (BOA, TSMA.D. 9181.1, Evl. B 1002/Mart 1594).

²⁸ Vefat tarihi: Rebiülevvel 999/Aralık-Ocak 1591 (Aycibin, 2001, s. 198). Mehmed Ağa, mide rahatsızlığı sebebiyle vefat etmiş, İstanbul'da kendi camii yakınlarına defnolunmuştur (Selaniki, 1999, s. 230; Altındağ, 1994, s. 1).

²⁹ Darüssaade Ağası Mehmed Ağa'nın vefatından sonra Sultan III. Murad devrinde 19 ay kadar Darüssaade Ağalığı yapmıştır (Aycibin, 2001, s. 199). Selaniki'de, Server Ağa'nın Evahir-i Şevval 1000/Temmuz 1592 tarihinde azledilerek Mısır'a sürgün edildiğini söylemekte ve aynı tarihte yerine Hacı Mustafa Ağa'nın atandığını ifade etmektedir (Selaniki, 1999, s. 281).

³⁰ Hâmile'tü'l-Küberâ'da Server Ağa'dan sonra Darüssaade Ağası olduğu ve Server Ağa'nın da Şevval 1000 /1592 Temmuz-Ağustos tarihinde Mısır'a sürgün edildiği kaydedilmektedir. Bu konuda 12 Şevval 1000 tarihli Server Ağa imzalı arz için bkz. (BOA, TSMA.E. 855-62-1; Aycibin, 2001, s. 199). Rebiülahir 999/ Ocak 1591 tarihli tarihli önceki defterlerde de Mustafa Ağa'nın imzası bulunmaktadır, muhtemelen halef Darüssaade Ağası Mustafa Ağa, kendisinden evvelki dönemin kayıtları ihtiva eden defterleri kontrol edip imzaladığı için kendi döneminden evvel kayıta imzası bulunmaktadır (BOA, TSMA.D. 9165, s. 4b). Mustafa Ağa, 4 yıl kadar Darüssaade Ağalığı görevinde bulunmuştur. Selaniki'de Hacı Mustafa Ağa'nın h. Evahir-i Cemaziyelahir 1004/m.Şubat 1596 tarihinde görevinden affını istemiş, kendisine yevmi (günlük) 200 akçe vazifenin yanında ekmek, aş, arpa ve odun tayin buyurularak Mısır'a gönderildiği kaydedilmektedir. Mustafa Ağa'nın yerine Osman Ağa tayin edilmiştir (Selaniki, 1999, s. 568).

³¹ Osman Ağa, Sultan III. Murad'ın annesi Nurbanu Valide Sultan'ın kethüdalığını yapmıştır (Selaniki, 1999, s. 568). Cemaziyelahir 1004 /Şubat 1596 tarihinde Darüssaade Ağası olmuştur. 1011/1602-1603 senesinde çıkan sipahi-yeniçeri isyanında katledilmiştir (Peçevi İbrahim Efendi, 1982, s. 239; Aycibin, 2001, s. 199).

Mehmed Efendi ile ilk Haremeyn Evkaf Müfettişi olan Mehmed Efendi'nin aynı kişi olduğu konusunda bir problemin olmadığı görülmektedir³².

Arşiv kaynaklarındaki bilgilerden hareketle kendisinin daha Nezaret kurulmadan Darüssaade Ağası Mehmed Ağa ile bir tanışıklığının olma ihtimali bulunduğu söylenebilir. Örneğin 993/1585 tarihli bir mühimme kaydındaki bilgilere göre, Mehmed Efendi'nin, henüz nezaret kurulmadan önce Darüssaade Ağası Mehmed Ağa'nın nazırlığını yaptığı bir vakfın teftişine atandığı görülmektedir. Buna göre zikredilen tarihte Şehzade Mehmed Evkafı Nazırı olan Darüssaade Ağası Mehmed Ağa, kendi uhdesinde olan vakıfların teftişini istemiş, bu teftiş için müderris Mehmed Efendi görevlendirilmiştir³³. Bu mühimme kaydında ifade edilen Mehmed Efendi'nin, Nezaret kurulduktan sonra Haremeyn Evkaf Müfettişliğine getirilen Mehmed Efendi ile aynı kişi olması, ihtimal dahilindedir³⁴. Eğer durum böyleyse Mehmed Efendi, buradaki teftiş sırasında Darüssaade Ağası Mehmed Ağa ile tanışmış ve vakıf teftişindeki titizliği sebebiyle dikkat çekmiş olmalıdır. Sonrasında ise Haremeyn Evkaf Nezareti kurulduktan sonra da kendisi ilk müfettiş olarak atanmıştır³⁵. 1001/1593 yılına ait Haremeyn Evkaf Müfettişi Mehmed'e yazılan başka bir mühimme kaydında da Mehmed Efendi'nin Sahn-ı Semân medresesinde görev yapan müderrislerden olduğu bilgisi bulunmaktadır. Buradaki hükümle yukarıdaki hüküm arasındaki tarih farkı dikkate alındığında Mehmed Efendi'nin, kırklı medreseden ayrıldıktan sonra Sahn-ı Semân Medresesine kadar yükseldiği anlaşılmaktadır³⁶. *Tarihçe-i Nezaret*'te vefat tarihi Zilkade 1009/Mayıs-Haziran 1601 olarak verilmektedir (İbnü'l-Emin, Hüseyin Hüsamettin, 1335, s. 16). Arşiv belgeleri üzerinde yapılan araştırmalarda, Mehmed Efendi'nin imzaladığı son defterin tarihinin, vefatından bir yıl kadar öncesine dayandığı anlaşılmıştır³⁷. Bu da onun vefatından bir yıl önceye değin müfettişlik görevine devam ettiğini göstermektedir³⁸.

³² Hoca Saaadeddin'in *Tâcü't-Tevârih*'inde, *Hasan Beyzâde Tarihi*'nde, *Peçevî Tarihi* ve Mustafa Âli'nin eserlerinde Mehmed Efendi ile ilgili bilgi yer almamaktadır. Ayrıca Mecdî Mehmed Efendi tarafından yazılıp III. Murad'a sunulan ve içerisinde müderrisler, âlimler ve din adamlarının kısa biyografilerinin yazılı olduğu Hadâ'îku's-Şakâ'ik isimli eseri ve Şeyhî Mehmed Efendi'nin *Vekâyiü'l-Fuzâlâ* isimli eserler de taranmış ancak Mehmed Efendi ile ilgili bilgiye rastlanılamamıştır. Taşköprülüzade'nin *Şakâikü'n-Numaniye* isimli eserinin devamı niteliğinde olan Nevizâde Atâî'nin yazmış olduğu *'Zeyl-i Şakayık'* isimli Osmanlı alim, şair ve şeyhlerinin biyografilerini ihtiva eden eserde ise az da olsa bilgilere ulaşılmıştır. (Eser, 1268/1952 basımıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi'nde online erişime açıktır. Burada Amasyalı Mehmed Efendi'nin müfettişlik görevinden detaylı bir bilgi verilmemektedir (Nevizâde Atâî, 1268, s. 448).

³³ Mühimme kaydında, "...*Kırk akçe medreseden munfasıl olan Mehmed'e hüküm ki...*" ifadesi yer almaktadır (BOA, Mühimme Defteri, 5, 274, 21 Za 993/14 Kasım 1585).

³⁴ Selaniki'nin verdiği bilgiye göre Mehmed Efendi'den sonra Haremeyn Evkaf Müfettişi olan Ali Efendi'nin de kırklı medreseden ayrılarak Haremeyn Müfettişi olduğunun bilgisinin vermektedir (Selaniki, 1999, s. 757).

³⁵ 71 Numaralı Mühimme Defteri'nde yer alan Evkaf müfettişi Mehmed'e yazılan hatt-ı hümayun kaydındaki ifadeler önemlidir. Burada geçen ifadelerde "*Semâniye Müderrislerinden olup evkaf müfettişi Mehmed'e hüküm ki; Tokat'ta Hatuniye Evkafı zevayidinden her sene 24 bin akçe alınıp Haremeyni's-Şerifeyn fukarasına tevzi olunmak fermanım olmağla vech-i meşruh üzere vakfiyesine kayd ola (belge deforme olmuş) ... emredip buyurdum ki; emrim mucibince Haremeyni's-Şerifeyn fukarasına tevzi olunmak için evkaf-ı mezbure zevâyidinden her sene 24 bin akçe ahz ve ... vakfiyesine kayd eylesiniz.*" (BOA, Mühimme Defteri, 71, 630, Evh. Za sene 1001/Ağustos 1593).

³⁶ 71 Numaralı Mühimme Defteri'nde yer alan Evkaf müfettişi Mehmed'e yazılan hükümde, Mehmed Efendi'nin Sahn-ı Semân Medreselerinde görev yapan müderrislerden olduğu dile getirilmektedir. Burada geçen ifadeler şöyledir: "*Semâniye Müderrislerinden olup Evkaf müfettişi Mehmed'e hüküm ki; Tokat'ta Hatuniye Evkafı zevayidinden her sene 24 bin akçe alınıp Haremeyni's-Şerifeyn fukarasına tevzi olunmak fermanım olmağla vech-i meşruh üzere vakfiyesine kayd ola ... Emredip buyurdum ki; emrim mucibince Haremeyni's-Şerifeyn fukarasına tevzi olunmak için evkaf-ı mezbure zevâyidinden her sene 24 bin akçe ahz ve ... vakfiyesine kayd eylesiniz.*" (BOA, Mühimme Defteri, 71, 630, Evh. Za 1001/Ağustos 1593).

³⁷ Kastamonu ve bölgesinde bulunan Haremeyn vakıflarının varidat kaydını gösteren defter in tarihi H. Ramazan 1008/m. Mart-Nisan 1600'dür (BOA, TSMA.d. 3988.14).

³⁸ Evkaf-ı Hümayûn Nezaretinin tarihini yazan İbnü'l-Emin Mahmut Kemal İnal ile Hüseyin Hüsamettin, Mehmed Efendi ile ilgili şöyle not düşmüşlerdir; *Mehmed Efendi; Amasyalı Memik Çelebi demekle meşhur olan ulemadan Muhyiddin Mehmed Efendi'nin mahdumu olmakla 'Memikzâde' denir. 1009 Zilkadesinde vefat etmişdi. Mahdumu Şeyhülislam Mustafa Efendi'dir*" (İbn'ül-Emin, Hüseyin Hüsamettin, 1335, s. 16).

Arşiv belgelerinin yanında Mehmed Efendi ile alakalı en geniş bilgi Nevizade Atâî'nin *Zeyli Şakayık* isimli eserinde yer almaktadır (Nevizade Atâî, 1268, s.448). Bu eserde verilen malumat, arşiv belgelerindeki bilgiler ile örtüşmektedir³⁹. Bu eserde, Mehmed Efendi'nin 994 Şaban/Temmuz-Ağustos 1586 tarihi itibarıyla Mehmed Ağa'nın yanında bulunmaya başladığı, bu tarihten önce kırk akçeli medreseden ayrıldığı ifade edilmektedir (Nevizade Atâî, 1268, s.448). Bu bilgidен hareketle, Haremeyn Evkaf Müfettişliğinin kuruluş tarihi ile ilgili daha önce verilen ve genel kabul gören Muharrem 995/Aralık-Ocak 1586-1587 tarihi mantıklı görünmektedir. Ancak yukarıda da beyan edildiği üzere, arşiv belgelerindeki bilgiler bu tarihi en az 1-1 buçuk yıl sonraya götürmektedir. Ek olarak Atâî'nin verdiği bilgilerde Memikzade Mehmed Efendi'nin, Habeşi Mehmed Ağa'nın yanında bulunmaya başladığı tarih zikredilmekte ancak statüsünden bahsedilmemektedir (BOA, Mühimme Defteri, 55, s. 274, 21 Za 993/14 Kasım 1585).

Mehmed Efendi'nin doğum tarihi ile ilgili kesin bilgi bulunmamaktadır. Amasyalı olduğu bilindiğinden *Amasyalı Memikzade* ismiyle meşhur olmuştur. Şaban 994/Ağustos 1586 tarihinde Mehmed Ağa'nın yanında bulunmaya başlamıştır. Receb 1001/Nisan 1593 senesinde Kepenekçizade Şah Çelebi yerine Sahn-ı Semân müderrisliğine getirilmiştir. Rebiülevvel 1003/Aralık 1594 senesinde ise Yavuz Sultan Selim Medresesi müderrisliği payesi, aynı yılın Cemaziyelevvel/Ocak 1595 senesinde ise Abdullah Efendi yerine Süleymaniye Müderrisliği payesi verilmiştir. Receb 1008/Şubat 1600 senesinde Valide Sultan Medresesi Müderrisliği payesi almış, Zilkade 1009/Mayıs 1601 tarihinde ise ölmüştür. Atâî, Nişancı Mehmed Paşa Camii'nde⁴⁰ bulunan türbeye defnedildiği bilgisini vermektedir. Ayrıca Nişancı Mehmed Paşa'dan bahsederken de *kayınatası* olduğu bilgisi yer almaktadır (Nevizade Atâî, 1268, s. 448). Dolayısıyla Memikzade Mehmed Efendi'nin hem Darüssaade Ağası Mehmed Ağa ile yakın ilişkisinin hem de dönemin Kubbealtı vezirlerinden Nişancı Mehmed Paşa'nın damadı olduğu bilgisinden hareketle kendisinin devlet erkânı arasında mümtaz bir yerinin bulunduğu sonucuna varmak mümkündür. Mehmed Efendi'den sonra Haremeyn Evkaf Müfettişliği görevine Ali Efendi (Ali b. Abdurrauf) getirilmiştir.

b. Ali bin Abdurrauf Efendi (Sünbül Ali)

Doğumu ile ilgili net bilgi bulunmamaktadır. Kendisi daha çok Sünbül-i Arabî ya da Sünbül Ali olarak bilinmektedir. Darüssaade Ağası Osman Ağa döneminin başlarından itibaren kayıtlarda ismi görülmeye başlamıştır. Mehmed Efendi'nin vefatından bir yıl önce yani 1008/1600 tarihinde görevinden ayrılana kadar, Ali Efendi, kayıtlara *vekil* anlamında *müvellâ* nisbesiyle imza atmıştır⁴¹. Bu dönem Ali Efendi için Haremeyn müfettişliği için bir anlamda oryantasyon sürecidir. Ali Efendi, bu süre zarfında hem Haremeyn Evkaf Müfettişinin yapmış olduğu işleri öğrenmiş hem de nezaretin gitgide ağırlaşan iş yükünün hafiflemesini sağlamıştır (BOA, TSMA.d. 3660. 27, s. 5a, Evl. Za 1000/Ağustos 1592); BOA, TSMA.d. 3989.9, 2a, Evl. L 1006/Mayıs 1598; BOA, MAD.d.5074, 1005/1597)⁴². *Arabî* lakabından dolayı kendisinin *siyahî*

³⁹ Örneğin, Atâî'de ifade edildiği üzere 1008 Receb'inde/1600 yılı Şubat ayı tarihinde Valide Sultan Medresesi müderrisliğine getirildiği ifade edilmektedir. Şaban 1009/Şubat-Mart 1601 Tarihli 1 Numaralı Surre defterindeki imzasında da "*Mehmed bin Mehmed el-Me'mûr bi '-teftiş 'i-l-evkaf bi-medrese-i Vâlîde Sultan*" ifadesi yer almaktadır (BOA, EV.HMK.SR.1. 15a, 1009/1600).

⁴⁰ Nişancı Mehmed Paşa, Sultan III. Murad'ın Kubbealtı vezirlerindendir. Fatih'te Nişanca Caddesi'nde 1584 senesinde bir cami, türbe, iki medrese, sebîl ve tekmeden oluşan bir külliye inşa ettirmiştir (Sema Doğan, 2007, s. 158-160).

⁴¹ Örneğin 1598 tarihli bir muhasebe evrağında Ali Efendi'nin "*el-müvellâ*" nisbesini kullanarak imza attığı görülmektedir (BOA, TSMA.d. 3989.12, Evh. Ş 1006/Mart 1598). Bu kez Aralık 1602 tarihli başka bir muhasebe defterine bakıldığında ise bu kez "...*Ali el-me'mûr müfettişi 'l-evkaf*..." şeklinde yani müvellâ nisbesini kullanmadan imza attığı görülmektedir (BOA, TSMA.d. 3989.61, s.3a, Evh. R 1011/Aralık 1612).

⁴² Örneğin, Haremeyn Muhasebe kaydında bulunan kayıt şöyledir: "*Hurrire bima'rifeti'l-fakîr Ali el-müvellâ müfettişi 'l-evkaf*" (BOA, TSMA.d. 3682.3, 2a, 1006/1598); BOA, TSMA.d. 3646. 22, 5a, 1006/1598)). Ali Efendi'nin, Mehmed Efendi'den sonra Haremeyn Müfettişi olduktan sonra kayıtlarda '*müvellâ*' nisbesini kullanmadan ismini düştüğü kayıtlar için bkz. (BOA, TSMA.d. 3697.2. 10b; BOA, MAD.d. 4867 4, 1006/1598; BOA, TSMA.d. 1663.7.2b).

kökenli olduğu akla gelmektedir. Ali Efendi'den bahseden kaynaklar, kendisinin Darüssaade ağalarına yakınlığına özellikle vurgu yapmaktadır (Selanikî, 1999, s. 757). Hotin Seferi dönüşünde yani 1031/1622 tarihinde, Rumeli kadiaskeri olarak tayin edilmiştir (Naima Mustafa Efendi, 2014, s. 475). Ali Efendi ile ilgili en geniş bilgi Mehmed Efendi'de olduğu gibi *Zeyl-i Şakâyi*'ta yer almaktadır. Burada, Ali Efendi'den "*el-Mevlâ el-Kerîm el-Ma'rûf Ali bin Abdurrauf*" başlıklı kaydın altında, Ali Efendi'nin Mehmed Ağa'nın yanında hizmete başladığını ve kendisinin de siyahî olduğu bilgisi aktarılmaktadır.

Darüssaade Ağası Mehmed Ağa'nın siyahîlere karşı sevgisinden dolayı Sümbül Ali'yle de yakın bir ilişkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim o, henüz Müfettiş Mehmed Efendi görevinin başındayken, Haremeyn Evkaf Müfettişliğinde görev almaya başlamıştır. Mehmed Ağa'nın da desteği ile ilimle uğraşmış, Valide Sultan Müderrisi Sun'ullah Efendi'den ders almıştır. Kırk akçe medreseden ayrıldıktan sonra 1008/1600 senesinde Darüssaade Ağası Mehmed Ağa Medresesi'nde müderrisliğe getirilmiştir. Daha sonra sırasıyla Şah Sultan Medresesi'ne sonra Haseki Sultan Medresesi'ne müderris tayin edilmiştir. 1016/1607 tarihinde Tâc Efendi yerine Sahn-ı Semân müderrisliği, bir yıl kadar sonra ise Uşşakîzade yerine Şehzade Medresesi'nde müderrislik payesi verilmiştir. Bundan bir yıl sonra Süleymaniye Medresesi'nde müderrisliğe getirilmiş, Ramazan 1021/Ekim-Kasım 1612 tarihinde ise Galata Kadısı olarak tayin edilmiştir⁴³. 3 yıl sonra ise Bursa Kadısı yapılmıştır. Ramazan 1027/Ağustos-Eylül 1618 tarihinde bu görevinden istifa etmiş, kendisine teklif edilen Galata kadılığı görevini istememiştir. Aynı sene içerisinde Edirne kadılığı görevini ise kabul etmiştir. Ülkede yaşanan ekonomik problemlerin neden olduğu olaylardan sonra saraya gelmiş, Cemaziyelevvel 1029/Mayıs-Haziran 1620 senesinde azledilmiştir. Yerine Hocaşade Abdullah Efendi atanmıştır. Cemaziyelahire 1030/Nisan-Mayıs 1621 tarihinde Şerif Efendi yerine Anadolu Kadiaskerliğine tayin edilmiş, bundan yaklaşık 5 ay sonra Sultan II. Osman'la birlikte Lehistan Seferi'ne katılmıştır. Sefer sırasında Boğdan sınırlarına girdiklerinde Rumeli Kadiaskeri olan Kemal Efendi'nin hasta olması sebebiyle hem Rumeli hem de Anadolu Kadiaskerliği görevini yürütmek zorunda kalmıştır. Ancak, daha sonra Anadolu Kadiaskerliği'ne Musa Efendi atanınca Rumeli Kadiaskerliği görevine devam etmiştir. Sultan II. Osman'ın katledildiği olaylardan sonra görevinden azledilmiş, yerine Kethüda Mustafa Efendi getirilmiştir. Şaban 1032/Mayıs-Haziran 1623 senesinde Mekke kadılığı payesi verilmiş, daha sonra azledilip, emekli olmuştur. Kısa bir süre sonra da 1033/1624 senesinde ateşli hastalık sebebiyle vefat etmiştir. Cenazesi, Sultan Bayezid Camii'ne defnedilmiştir. Ataî, Ali Efendi'nin, Evkaf Müfettişi olmadan evvel Mahmud Paşa mahkemesinde naiblik görevi yaptığını ifade etmektedir (Nevizade Ataî, 1268, s. 684-685). Ulemeden ve aynı zamanda şair olan Râmî Abdurrahman Efendi, Sümbül Ali Efendi'nin oğludur (Mehmed Süreyya, 1996, s. 1348). Darüssaade Ağası Osman Ağa döneminde Haremeyn Evkaf Müfettişliği görevini yapan Ali Efendi, Abdürrezzak Ağa'nın kısa süreli Darüssaade Ağalığı döneminde ve Abdürrezzak Ağa'dan sonra göreve gelen Reyhan Ağa ile Hacı Mustafa Ağa⁴⁴ dönemlerinde de bu görevine devam etmiştir⁴⁵.

⁴³ Sümbül Ali'nin Galata Kadısı iken yazdığı bazı mahkeme kayıtları da bulunmaktadır. Bu kayıtlar onun Galata kadısı iken yazdığı tarihle mahkeme kayıtlarının tarihi örtüşmektedir. Örneğin 1 Numaralı Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği Sicili'nde Galata'da bulunan bir vakıf davasıyla ilgili hüccetin altında "*Ali b. Abdurrauf el-Kâdî bi-Medîne-ti Galata el-mahrûse*" notu düşülmüştür. Kaydın tarihi Evâil-i Zilhicce/Ocak 1615'tir. (BOA, EHM ŞS. 1, 57b/1, Evl. Z 1023/Ocak 1615).

⁴⁴ H.1029 senesine kadar uzunca bir süre Darüssaade ağalığı görevinde bulundu. Kendisinden sonra yerine Süleyman Ağa getirildi. Aycibin, "Ahmet Resmi Efendi'nin Hamiletül Kübera'sı ve Müstakim-Zade Zeyli", s. 200-201.

⁴⁵ H.1011/m.1602 tarihinde Osman Ağa'nın katledilmesinden sonra Darüssaade Ağası oldu. H.1012/m. 1603 yılında Sultan III. Mehmed'in yerine tahta oturan Sultan I. Ahmed tarafından azledildi. (Aycibin, 2001, s. 200). Evâhir-i Ramazan 1011/Şubat 1603 tarihli, Abdürrezzak Ağa dönemini ihtiva eden vakıf varidat kaydında Darüssaade Ağası Abdürrezzak Ağa ile Müfettiş Ali Efendi'nin imzası bulunmaktadır (BOA, TSMA.1663.4, s. 2b). Abdürrezzak Ağa'nın imzasının bulunduğu 1012/1603 yılına ait vakıf masraf defterinde Ali Efendi'nin isimleri de dikkat çekmektedir (BOA, TSMA.d. 1663.10, s. 6b).

Ali Efendi'nin Haremeyn Evkaf müfettişliği görevinin Safer 1020/Nisan-Mayıs 1611 tarihine kadar devam ettiği anlaşılmaktadır⁴⁶. Ali Efendi'den sonra Abdurrezzak b. Halil Efendi, Haremeyn Evkaf müfettişliğine tayin edilmiştir⁴⁷. Nâimâ, Sünbül Ali Efendi ile alakalı verdiği bilgilerde, kendisinin Darüssade Ağası Mustafa Ağa aracılığıyla görev aldığını ve âlim bir şahıs olduğunu ifade etmektedir (Naima Mustafa Efendi, 2014, s. 261).

c. Abdürrezzak b. Halil (Altıparmak)

Abdürrezzak b. Halil Efendi hakkında gerek kaynaklarda gerekse arşiv belgelerinde kısıtlı bilgi bulunmaktadır. O, Ali Efendi'den sonra 3-4 yıl kadar ve oldukça kısa sayılabilecek bir süre müfettişlik yapmış, sonrasında bu görevi Ömer b. Hanefî'ye bırakmıştır. 'Altıparmak' lakabıyla bilinmektedir. Kendisinin, selefi Ali Efendi gibi devlet idaresinde etkili bir kişiliğe sahip olmadığı açıktır. Abdürrezzak Efendi ilgili kısıtlı da olsa Zeyl-i Şakâyık'ta bilgi bulunmaktadır. Burada yazılanlara göre Abdürrezzak Efendi'nin tam nereli olduğunun bilinmediği, 'Anadolu diyarının bir köşesinden peydâ olduğu' vurgulanmaktadır. Halk arasında 'Altıparmak' lakabıyla bilindiği, Sultan hocalarından Abdülkerim Efendi'den ders aldığı kaydedilmektedir.

Abdürrezzak b. Halil'in hangi tarihte doğduğu ile ilgili bir bilgi de bulunmamaktadır. Kırk akçe medreseden ayrıldıktan sonra Cemaziyelahir 1004/ Şubat 1596 senesinde Darüssaade Ağası arzıyla Caferâğa Medresesi'ne müderris olarak atanmıştır. Buradan hareketle kendisinin, henüz müfettiş olarak tayin edilmeden evvel aynı tarihte Darüssaade Ağası Osman Ağa ile irtibatının bulunduğu söylenebilir. Rebiülevvel 1024/ Mart-Nisan 1615 tarihinde Tire kadılığına atanmıştır. 2 yıl sonra bu görevinden azledilmiş, Zilhicce 1027/Kasım-Aralık 1618 tarihinde Gelibolu Kadılığı'na getirilmiştir. Bir yıl sonra bu görevinden de azledilmiştir. 1030/1618 senesi başlarında vefat etmiştir. Ataî, onun Darüssaade Ağaları nezdindeki yerini şöyle anlatmaktadır: "*Mevlanâyı mezbur salâh-ı halde meşhûr, müfettiş-i evkaf ve nazar-ı kirde-i eşrâf, ağıân-ı harem-i sultanî zümresine muhtas ve meclis-i haslarına murahhas ve hadden eżzûn-ı müsâadeye makrûn idi.*" (Nevizade Ataî, 1268, s. 644).

Bu ifadeden kendisinin Harem ağaları zümresinin yanında önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Haremeyn Müfettişliği görevinin kaç yıl sürdüğüyle ilgili yine sicillerdeki kayıtlardan yola çıkarak tam bir tarih belirtmek zor olsa da kayıtlardaki imzalarına bakarak onun 3-4 yıl kadar bu görevde kaldığı anlaşılmaktadır. Selefi Ali Efendi'nin 1020 Safer/Mayıs 1611 tarihli belgelerde imzasının bulunması, Abdürrezzak Efendi'nin de aynı senenin Zilhicce 1020/Şubat 1612 tarihli belgelerde imzalarının olması sebebiyle göreve atanma tarihi 1020 yılının ortalarını yani 1611 sonları 1612 başlarını işaret etmektedir (BOA, TSMA.D. 3646.64). Abdürrezzak Efendi'den sonra ise Ömer Efendi Haremeyn Evkaf Müfettişliğine getirilmiştir⁴⁸.

⁴⁶ Ali Efendi'nin imzasının bulunduğu en erken tarihli defter, h. Safer 1020/Nisan-Mayıs 1611 tarihli defterdir (BOA, TSMA.d. 3989.47).

⁴⁷ Abdürrezzak Efendi'nin imzaladığı en erken tarihli defter Zilhicce 1020/Şubat-Mart 1612 tarihli defterdir (BOA, MAD.d. 6474 (1020/1612). Ali Efendi'nin müfettişliği döneminde 1014/1605 tarihinde Mustafa Efendi isminde bir müfettişin daha vakıf defterlerinde ismi görülmektedir. Ancak Mustafa Efendi'nin imzalarının bulunduğu kayıtlar üzerine yapılan incelemede Mustafa Efendi'nin Babüssaade ağalarının nezaretinde olan vakıfların teftişiyle ilgilendiği belirlenmiştir. Bu dönemde, hem Darüssaade ağalarının nezaretinde olan hususî vakıflar ile Haremeyn Evkafının teftişi ve vakıfların kayıtlarıyla ilgilenen bir müfettiş (Ali Efendi) hem de Babüssaade Ağaları'nın nezaretinde olan vakıflarla ilgilenen bir müfettiş görülmektedir. Babüssaade Ağalarının nezaretinde olan vakıflarla ilgili defterlerin sonuna da aynı Haremeyn vakıf defterlerindeki usul gibi Babüssaade Ağası'nın kuyruklu imzası ile müfettişin imzası yer almaktadır (Bkz. BOA, TSMA.D. 1807.1.3, Evl. M 1016/Nisan 1607). (BOA, TSMA.D. 3646.113).

⁴⁸ H. 1020 tarihi ile 1023/1611 ile 1614 arasındaki vakıf muhasebe kayıtları ile surre defterlerinde kesin olarak Abdürrezzak Efendi'nin ismi görülmektedir (BOA, EV. HMK.SR. 6. s. 44a, 1021/1612); BOA, TSMA.d.1208.1, s. 49a, 1023/1614). 1024/1615 tarihinden sonra ise Abdürrezzak Efendi'nin yerine Ömer bin Hanefî'nin Haremeyn Evkaf müfettişi olarak kayıtlara imza attığı görülmektedir. Bu da Abdürrezzak Efendi'nin görevde kalma süresinin, selefleri Ali Efendi ve Mehmed Efendi'ye nazaran daha kısa olduğunu ortaya koymaktadır. Ömer bin Hanefî imzalı surre defteri için Bkz. (BOA, TSMA.d. 1143.3, s. 49b, 1024/ 1615); 9 Receb 1026/13 Temmuz 1617 tarihli surre defterinde, Ömer b. Hanefî'nin imzası için Bkz. (BOA, TSMA. d. 1184.1, 55b, 1026/1617); Ayrıca 8 Numaralı

d. Ömer b. Hanefî

Abdürrezzak Efendi'den sonra Haremeyn Evkaf Müfettişliğine getirilen Ömer b. Hanefî'nin göreve başlangıç tarihini net olarak belirlemek mümkün olmasa da Ramazan-Şevval 1023/Kasım 1614 tarihi mantıklı görünmektedir. Zira Ömer b. Hanefî'ye ait Evâhir-i Şaban 1023/Aralık 1614 tarihinden itibaren arşiv vesikalarında kayıtlara rastlamaya başlanmaktadır (BOA, MAD.D. 4999, 12). Ayrıca selefi Abdürrezzak Efendi'nin 1023 tarihli mahkeme kayıtlarında isminin geçmesi kendisinin 1023 tarihinin Ramazan-Şevval/Aralık 1614 senesinde bu göreve geldiğini işaret etmektedir (BOA, EHM ŞS. 1, s. 38a; BOA, EHM ŞS 1, 46b). Darüssaade Ağası ve Haremeyn Evkaf nazırları, Hacı Mustafa Ağa ile Süleyman Ağa'nın dönemlerinde müfettişlik görevinde bulunmuştur⁴⁹. Kendisinin kaç yılında doğduğu ve nereli olduğuyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Kırk akçe medreseden ayrıldıktan sonra Cemaziyelevvel 1025/Mayıs 1616 tarihinde Topkapı'daki Ahmedpaşa Medresesi müderrisliğine, sonrasında sırasıyla Receb 1027/Haziran 1618'de Yeni Ali Paşa Medresesi, Şevval 1030/Ağustos 1621'de Mehmed Ağa Medresesi müderrisliğine getirilmiştir (Nevizade Ataî, 1268, s. 650). Kendisinin müfettişliğinin Receb 1030 /Mayıs-Haziran 1621 tarihine kadar devam ettiği kesindir (BOA, TS MA.d. 1404.15, s. 10; BOA, TSMA.d. 1144.1. 46). Cemaziyelahir 1031/ Nisan-Mayıs 1622 tarihinden itibaren artık Ömer Efendi'nin ismi kayıtlarda görülmektedir⁵⁰. Bu sebeple kendisinin 7-8 yıl kadar bu görevde kaldığı sonucu çıkartılabilir. Ömer Efendi'den sonra ise Yusuf Efendi, Haremeyn Evkaf Müfettişliğine atanmıştır.

SONUÇ

Bu çalışmayla, vakıflardaki teftiş faaliyetlerinin tarihi seyrinden ve vakıf teftişlerinde görevli olan müfettişlerle, Haremeyn müfettişlerinin usul ve unvan yönünden net olarak ayrıldığı, hatta bir Haremeyn Müfettişi varken, başka bir müderris ya da kadının bizzat Haremeyn vakıfları için teftişle görevli olarak atanabildiği görülmüştür. Dolayısıyla Haremeyn Müfettişini vakıf teftişi ile görevli bir kadı olarak tasvir etmek yanlış olacaktır. Ayrı bir daire olarak çalışan Haremeyn Evkaf Müfettişliği'nin vakıfların davalarının yanı sıra tüm şer'i işleriyle ilgilendiği ve yeri geldiğinde yanındaki yardımcılarıyla birlikte vakıfların idaresi noktasında Darüssaade Ağası'na yardımcı bir kalem olarak çalıştığı söylenebilir.

Müfettişliğin kuruluş tarihi ile ilgili de özellikle arşiv kaynaklarındaki verilere dayanarak Haremeyn Evkaf Nezaretinin kurulduğu tarihten 2 yıl sonra ve ihtiyaç sebebiyle oluşturulduğu söylenebilir. Bu durum gayet tabi görünmektedir. Nitekim kurumların ve alt birimlerinin ihtiyaca binaen ve zamanla tesisinin tarihin akışına daha uygun olması, müfettişliğin de Nezaret kurulduktan belli bir süre sonra ihdas edilmiş olması fikrini akla getirmektedir. Bu husus, arşiv kaynaklarının verdiği detaylarla birlikte ele alındığında doğruluk ihtimali daha yüksek görünmektedir. Dolayısıyla Haremeyn Evkaf Nezareti'nin 1587 yılında kurulmasının akabinde 2 yıl kadar bir süreç sonrasında Haremeyn Müfettişliğinin kurulduğu ancak tam bir tarih vermenin de sakıncalı olacağı ifade edilmelidir. Zira Haremeyn müfettişliğinin ihdası ile ilgili hususi bir arşiv belgesine -şu an için- rastlanılamamıştır. Daha önce yapılmış çalışmalarda ve nezaretin tarihinin yazılı olduğu eserde İlk Haremeyn Müfettişi olarak ismi geçen Memikzade Mehmed Efendi'nin arşiv belgelerinde geçen *Mehmed bin Mehmed*'le aynı kişi olduğu da belirtilmelidir. Ancak müfettişliğin nezaretle birlikte faaliyete başladığı ve ilk müfettiş olarak bu

Haremeyn Müfettişliği Sicili'nde bulunan "*Vakaa hâzihi't-tahrîr fî zemeni fahrü'l-müderrisin Ömer Efendi b. Hanefî el-müderrîs el-me'mûr bi-teftîşî'l-evkaf*" ifadesinin yer aldığı kısımda bulunan kayıtlar Evası-ı Zilkade 1023/Aralık 1614 tarihinden başlamaktadır.

⁴⁹ Mustafa Ağa, Reyhan Ağa'dan sonra 23 Cemaziyelahir 1014/5 Kasım 1615 tarihinde Darüssaade ağalığına getirildi. 1029/1620 tarihinde yerini Süleyman Ağa'ya bıraktı. Süleyman Ağa da, Receb 1031/ Mayıs-Haziran 1622 tarihinde Sultan II. Osman'ın katledildiği olaylarda kendisi de vefat etti (Aycibin, 2001, s. 200-201).

⁵⁰ Bu tarihten itibaren artık Ömer Efendi yerine Yusuf Efendi'nin Haremeyn Müfettişliği görevine atanmış olduğu görülmektedir (BOA, TSMA.d. 3646.110, 1031/1622).

tarihte göreve başladığı yönündeki bilginin hatalı olabileceği, kendisinin göreve 1589 yılında başlamış olduğu arşiv kayıtlarından görülmüştür. Buradan yola çıkılarak müfettişliğin de bu tarihte kurulduğu fikri ağır basmaktadır.

Haremeyn Evkaf Müfettişliğinin yeri konusunda da bizzat sicillerdeki bilgilerden hareketle Darüssaade Ağasına yakın bir yerde yani Topkapı Sarayı'nda bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Haremeyn Evkaf Nezareti kurulduktan sonra görev alan ilk dönem müfettişle ilgili de ortak bazı özelliklerin olduğu görülmüştür. Nitekim onların Darüssaade Ağası ile ilgili yakınlıkları şüphesiz Müfettişliğe tayinlerinde en önemli noktayı teşkil etmiştir. Müfettişlere, büyük medreselerin müderrislik payeleri verilmiş böylece maddi anlamda önemli bir gelire sahip olmuşlardır. Bununla birlikte bazı müfettişlerin kazaskerliğe kadar yükselebildikleri de anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- AKGÜNDÜZ, A. (2013). *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- ALTINDAĞ, Ü. (1994). "Darüssaade", *DİA*, C. IX, (s.1-3), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- ARGIT, Betül İ. (2017). *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- ATALAR, M., (1991). *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- AYCİBİN, Z. (2001). "Ahmet Resmi Efendi'nin Hamiletül Kübera'sı ve Müstakim-Zade Zeyli", *Belgeler*, C. XXII, S. 26, s. 183-226.
- BAYRAMOĞLU, Ö. (2018). *73 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (277-433)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bitlis.
- BOA (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi), Evkaf-ı Hümayûn Müfettişliği Sicilleri (EHM ŞS.), 1, s. 15a- 44a- 57/1- 83b/2- 184b/1; 148, s. 27/3, 38a-46b; 4, s.17/2; 5, s.37; 6, s.5; 8, s. 18/2.
- BOA, Ali Emiri, Sultan I. Abdülhamid (AE. SABH.I) 264/17762
- BOA, Bâb-ı Asafi, Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d) No, 60, 95; 104, 769; 125, 589; 5, 274; 55, 243; 66, 346. 62, 563; 71, 630; 71, 630; 55, 274.
- BOA, Cevdet, Evkaf (C. EV) 602/30391; 454.22985.1.
- BOA, Cevdet, Saray (C. SM) 144.7226.1
- BOA, Evkaf-ı Haremeyn Mukataası Surre Defterleri (EV.HMK.SR). 3. s. 67a ; 6. s. 44a; 1209, s. 35b.
- BOA, İbnül Emin Ensab (ENB). 6.696 (1131/1731).
- BOA, Maliyeden Müdevver, Defter (MAD.d) 1806;4653.s. 69/a; 3646. 40, s 4b; 3646.10, s. 3b; 1322.1; 1216.1; 1322.1, s. 7a; 1332. s. 16b; 1332. s. 1a; 1377.1; 3595.1; 3646.18, s. 6a; 3660. 27, 5a; 3682.3, s. 2a; 9165, s. 4b; 9181.1; 9181.1; 1188.1, s. 13; 3636.28; 3660.44; 3660.8; 3660.43; 5074. 4867. 4; 4999, 12.

BOA, Müzehheb Ferman ve Beratlar (MFB) 83.

BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA) defter, 3989.12; 1663.4, s. 2b; 1663.10, s. 6b; 3989.47; 6474; 1807.1. 3; 3646.113; 3989.61, 3a; 3660. 27, 5a; 3989.9, 2a; 3682.3, 2a; 3646. 22, 5a; 3697.2. 10b; 1663.7.2b; 3646.64. 1208.1, s. 49a. 1143.3; 1184.1, 55b; 1404.15, s. 10; 1144.1. 46; 3646.110; 7088; 3988.14.

BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (TSMA E). 765-23; 855-62-1; 0810-65.

CİN, H., Akgündüz, A. (2017) *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.

DOĞAN, S. (2007). “Nişancı Mehmed Paşa Külliyesi”, *DİA*, C. XXXIII, (s. 158-160), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

GÜNAY, Nilüfer A. (2009). “Osmanlı Taşrasında Bir Yetki: Haremeyn-i Şerifeyn Teftiş Vekaleti Görevi ve Kapsamı”, *OTAM*, S. 26, (s. 29-39).

İBN'ÜL-EMİN, M. K. Hüseyin. Hüsametdin. (1335). *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilatı*, İstanbul: Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye Şehzadebaşı Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası.

İPŞİRLİ, M. (1994), “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, (s. 139-277), İstanbul: İslam Tarih ve Sanat Merkezi (IRCICA).

KAHRAMAN, Seyit A. (2007). *Evkaf-ı Hümayun Nezareti*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

MEHMED S. (1996). *Sicil-i Osmânî*, Haz: Nuri Akbayar, C. IV, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

NA'İMÂ M. (2014). *Târih-i Na'imâ*, Haz. Mehmet İpşirli, C.I, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

NEVİZÂDE Ataî (1268). *Zeyl-i Şakayık*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.

ORTAYLI, İ. (2018). *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, İstanbul: Kronik Yayınları.

PEÇEVİ İbrahim. (1982), *Peçevi Tarihi*, Haz: Bekir Sıtkı Baykal, C.II, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

SELANİKÎ Mustafa Efendi (1999). *Tarih-i Selanikî*, Haz: Mehmet İpşirli, , C.I-II, Ankara: TTK Basımevi.

SEZEN, T. (2017). *Osmanlı Yer Adları*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

ŞAFKAT, A. (1994). “Ehl-i Vukuf”, *DİA*, C. X, (s.531-533), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Şemseddin Sâmî. (1317). *Kâmus-ı Türkî*, İstanbul: Dersaadet İkdâm Matbaası.

Tayyarzâde Atâ. (2010). *Târih-i Enderûn*, Haz: Mehmet Arslan, C.I, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

UZUNÇARŞILI, İsmail H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

UZUNÇARŞILI, İsmail H. (2014). *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

YILDIZ, K. (2019). “Osmanlıda Vakıf Teftişleri ve Vakıf İdaresinin Merkezileşmesi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, C. II, S.42, İstanbul, (s. 33-72).

YILMAZ, F. (2017). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Gökkubbe Yayınları.

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 8 Issue 1, March 2024

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 07.02.2024

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 13.03.2024

DOI: 10.30692/sisad.1433227

EĞİRDİR BAHİRİYE MÜFREZESİ*Egirdir Navy Detachment***Mücahit ARMAĞAN***Tarih Öğretmeni**T.C. Milli Eğitim Bakanlığı**Isparta*

ORCID ID: 0009-0000-3241-5620

mucahitarmagan@hotmail.com**Fazilet Cemile ARMAĞAN***Sınıf Öğretmeni**T.C. Milli Eğitim Bakanlığı**Isparta*

ORCID ID:0000-0001-7065-6177

fcarmagan@gmail.com

Atıf/Citation: Mücahit Armağan & Fazilet Cemile Armağan (2024), “Eğirdir Bahriye Müfrezesi”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S.1, Mart 2024, s.99-109.

Öz: 1914 yılında Fransızlar tarafından kurulan ve yine Fransızların işletmeciliğini yaptıkları Eğirdir Gölü üzerindeki taşımacılık hizmetleri, Milli Mücadelenin başlaması üzerine Atatürk’ün emri ile millileştirilmiştir. Millileştirilen bu müessese, 1922 yılı Ocak ayında kurulmuş olan Eğirdir Bahriye Müfrezesinin de altyapısını oluşturmuştur. Bu çalışma ile Eğirdir Bahriye Müfrezesinin kuruluş amacı, milli mücadeledeki etkileri ve halk nezdinde bilinirliğinin artırılması amaçlanmıştır. Eğirdir Gölü’nde batık ve parçalanmış olarak bulunduğu söylenen ve Müfrezenin en önemli parçası olarak bilinen römorkörün parçalarının gölden çıkarılarak Eğirdir turizmüne katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Milli Mücadeleyi oluşturan; İnönü Muharebeleri, Kütahya Eskişehir Muharebeleri, Sakarya Meydan Muharebesi ve Büyük Taarruz olarak bilinmektedir. Buna bağlı olarak unutulmuş ve önemli olduğu düşünülen bir de SAD Planı vardır ki; bu planın bilinmesi ve Eğirdir ilçesinin bu planın bir parçası olduğunun farkına

varılması gerekmektedir. Bu bilginin nesilden nesile aktarılmasının, kültürel ve askeri bir miras olarak önemli olduğu sonucuna varılmıştır.

Bu bağlamda römorkörün gölden çıkarılması noktasında daha önce yapılan uğraşların akamete uğradığı, edinilen kaynaklarda görülmektedir. Ancak römorkörün benzerine yakın bir maketinin yaptırılarak Eğirdir Gölü'nde sergilenerek halkın ziyaretine açılmasının, Eğirdir'in Milli mücadelede ne denli etkin bir görev ve sorumluluk üstlendiğinin daha belirgin ve somut olarak bilinirliğinin artırılmasını sağlayacağı da aşıkardır.

Anahtar Kelimeler: Bahriye, Müfreze, Eğirdir, Milli Mücadele.

Abstract: Established in 1914 by the French and operated by the French, the transportation services on Lake Eğirdir were nationalized upon the beginning of the National Struggle with the order of Atatürk. This nationalized institution also formed the infrastructure of the Eğirdir Naval Detachment, which was established in January 1922. With this study, it is aimed to increase the purpose of the establishment of the Eğirdir Naval Detachment, its effects in the national struggle and its awareness among the public. It is thought that the parts of the tugboat, which is said to be sunken and broken down in Lake Eğirdir and known as the most important part of the Detachment, will contribute to Eğirdir tourism by removing the parts from the lake. It is known as the Battles of İnönü, the Battles of Kütahya Eskişehir, the Battle of Sakarya and the Great Offensive, which constitute the National Struggle. Accordingly, there is also a SAD Plan, which is forgotten and thought to be important; this plan should be known and it should be realized that Eğirdir district is a part of this plan. It has been concluded that the transfer of this information from generation to generation is important as a cultural and military heritage. Translated with DeepL.com (free version) In this context, it is seen in the sources obtained that the previous efforts to remove the tugboat from the lake have failed. However, the fact that a model of the tugboat close to the tugboat was built and exhibited in Lake Eğirdir and opened to the public, it is more evident how effective a role and responsibility Eğirdir assumed in the National Struggle.

In this context, it is seen in the sources obtained that the previous efforts to remove the tugboat from the lake have failed. However, it is obvious that having a model similar to the tugboat built and exhibited in Lake Eğirdir and opening it to the public will increase the awareness of how effective a role and responsibility Eğirdir has assumed in the National Struggle more clearly and concretely.

Keywords: Navy, Platoon, Eğirdir, National War.

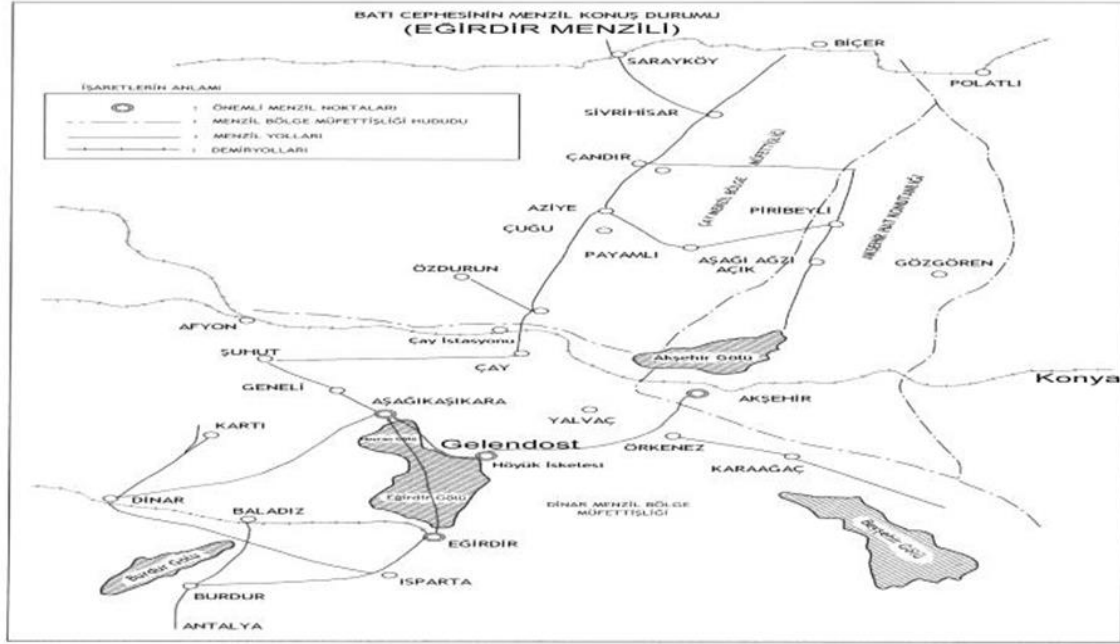
GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal, *"19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığımda elimde, maddî hiçbir kuvvet bulunmamakla beraber soylu ve bir o kadar da büyük olan Türk milletinin manevî bir kuvveti bulunmaktaydı. Ben işte ilk olarak bu kuvvete güvenerek başladım. Ben bu ufuktan bir gün farklı bir güneş doğacağına, bunun sıcaklık ve kuvvetinin bizi ısıtacağına her zaman inandım ve buna her zaman güvendim"* (Cumhuriyet Gazetesi, 1937, s. 3) diyerek ve inanarak milli mücadeleye başlamış ve sonuca ulaşmıştır.

Milli Mücadele yıllarında Anadolu'da nasıl bir mücadelenin sonunda bu toprakların yurt olarak kaldığını müşahade edebilmek bugün için zor olabilir. Asıl olan o dönem kaynaklarından edinilen bilgi ve bulguların bugüne ışık tutabilmesini sağlamaktır. Bu bulgulardan biri de Milli Mücadelenin en önemli zorluklarından biri olan ve konunun ana unsurunu oluşturan ulaşım ve lojistik hizmetleridir. Bu bağlamda Eğirdir, Doğu ve Batı Anadolu arasındaki koordinasyonu sağlama noktasında ve dolayısıyla Batı Cephesindeki Türk ordusuna yapılacak nakliye ve lojistik sevkiyat anlamında hizmet vermiştir (Bozkurt, 2014, s. 59). Zira o dönemin en önemli problemlerden biri, bir kara yolunun olmamasıdır. Var olan yolların da güvenliğinin sağlanmasının zorluğu ve savaş ortamında olunması da düşünüldüğünde, Eğirdir ve Eğirdir Gölü'nün ulaşım noktasında ne denli önemli bir güzergâh olduğu da ortaya çıkacaktır.

Yurdun Doğu bölgesinden gelecek erzak ve mühimmat ile beraber Batı Cephesine gönderilecek Kuva-yı Milliyeciler önce Karaman'da toplanacaktır. Karaman'dan hareket edecek kabile Gelendost ve Aşağıkaşıkara bölgesine getirilecek ve oradan da römorkörler aracılığı ile Eğirdir Gölü üzerinden şimdiki Eğirdir tren istasyonuna getirilecektir. İstasyondan da tren yolu ve şimendiferi marifeti ile Batı Cephesine ulaştırılacaktır (Bozkurt, 2014, s. 61). Bu bağlamda 1921 yılı başlarında Eğirdir-Aşağıkaşıkara iskeleleri arasında takriben günlük 200 tona yakın

Bahriye Müfrezesinin Eğirdir’de Kuruluşu

Harita 2. Eğirdir Gölü üzerinden yapılacak sevkiyatın yol güzergâhı haritası (Bozkurt, 2014, s.180).

Bilindiği üzere Anadolu’da ilk Demiryolu hattı 1 Kasım 1912’de İzmir’den başlamış ve Aydın-Nazilli yolu istikameti ile Dinar’a, oradan da Baladız’a ve son olarak da Eğirdir’e ulaştırılmıştır (Böcüzade, 1983, s. 180).

Bu yol daha sonraki yıllarda Milli Mücadelede önemli bir ulaşım hizmeti verecektir. Bu demiryolu hizmetinin Eğirdir’e kadar gelmesi ise Eğirdir’i ve Eğirdir Gölü’nü stratejik olarak önemli hale getirmiştir. Bahriye Müfrezesi’nin buraya kurulması; Akdeniz, Doğu Anadolu ve Batı Cephesi üçgeninin mihenk noktası olmasını gerektirmiştir (Özdemir, 2001, s. 11). Eğirdir Gölü’nün önemli bir rol üstlendiğinin göstergesi olarak verilen küçük bir vesika örneği bu durumun göstergesi olacaktır:

*“Eğirdir Heyeti Milliyesine;
Karaağaç’ta (Şarkikaraağaç) bulunan ve 30 deveye yüklenen silah ve cephane,
Pazartesi günü öğle vakti Höyük (Yalvaç) iskelesinde hazır bulunacağından
römorkör buna göre hareket ettirilecektir*

*8 Şubat 1920
Reis İbrahim”*

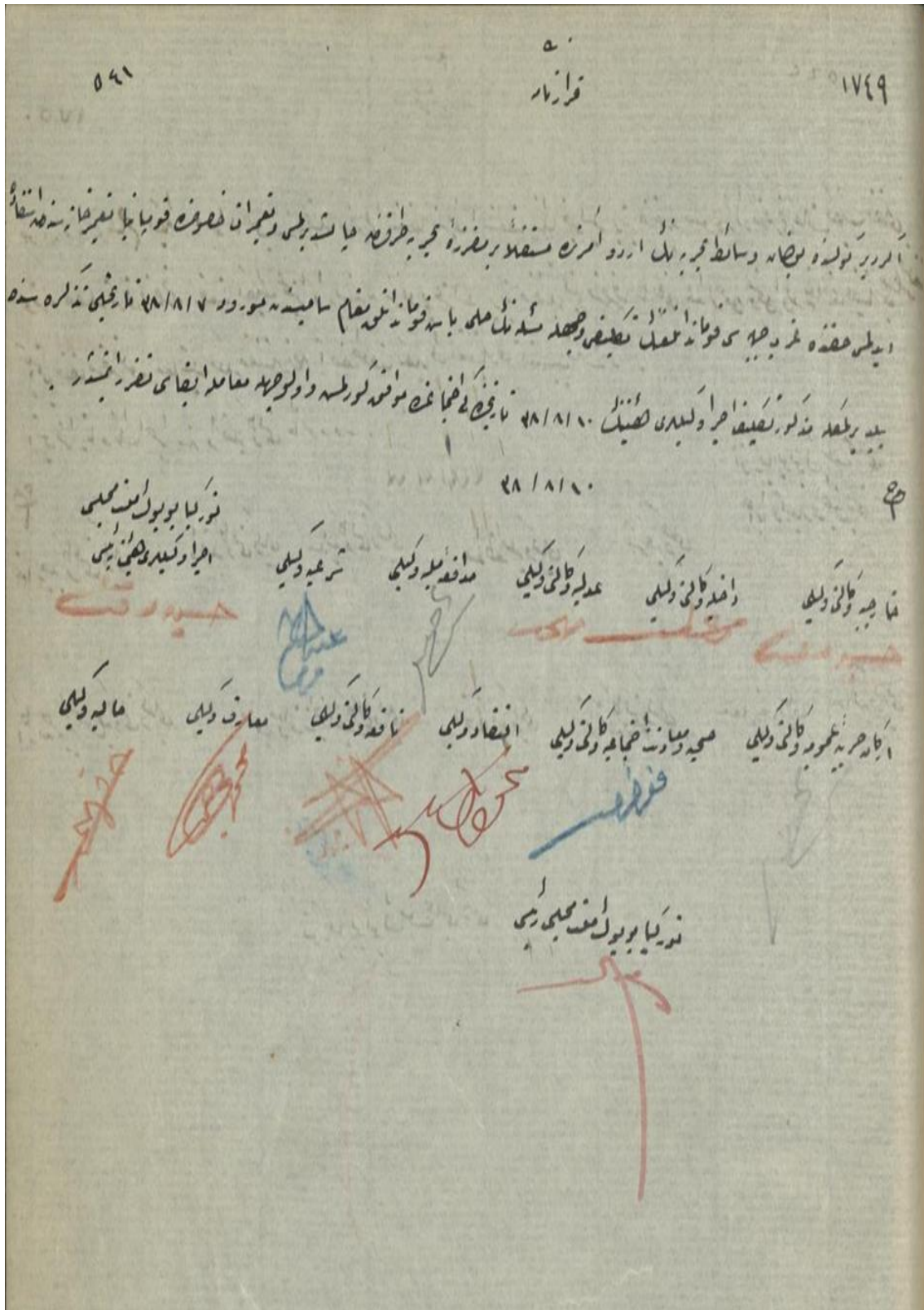
(Kodaman ve Babacan, 1998, s. 68) ifadesi ile dönemin Isparta Mebus’u Hafız İbrahim (Demiralay), römorkörün hareket saatinin gelen mühimmata göre değiştirildiğini ve römorkörün milli mücadele eksenli hareket ettiğinin göstergesi olmuştur.

Fotoğraf 1. 1922’de Eğirdir Gölü üzerinden römorkörle bağlı kayıkların lojistik destek sağlama amaçlı personel ve mühimmat taşınması (Bozkurt, 2014, s. 185).

Sakarya Meydan Muharebesi’nin kazanılmasından sonra Büyük Taarruz hazırlıkları için eksikliklerin giderilmesine çalışılmıştır. Bunlar arasında Sakarya’da 100.000 kişi olan insan mevcudunun 200.000 kişiye çıkarılması ilk sırada yer almaktadır. Elbette gösterilen çabaya rağmen, sayısal anlamda Yunan ordusundan yine de noksan kalınmıştır (Kündeyi, 2023, s. 576). Milli Mücadele’de Büyük Taarruz öncesi Türk ordusunun Sakarya Nehri’nin güneyine çekilmesi ile yeni bir planlama yapılmış ve kış gelmeden Yunanlıların Anadolu’dan atılması kararlaştırılmıştı. Bu bağlamda Afyon’dan başlatılacak olan Büyük Taarruz planlanmış; bunun yanı sıra konunun da mihenk noktalarından birini teşkil edecek olan bir de gizli planlama yapılmıştı ki bu plana SAD planı adı verilmişti. (Belen, 2014, s. 367). Bu plana SAD denilmesinin nedeni, herhangi bir aksaklık durumunda ordunun geri çekilmesi söz konusu olur ise Yunan ordusunun içerilere girmesini engellemek amacı ile Sandıklı (Sandıklı’nın ‘‘S’’ si; Arapça Sad Harfini simgeler) merkezinden hareketle Yunan ordusuna saldırı emri verilmiştir. (Çalışlar, 2007, s. 24). Bu bağlamda dönemin Genelkurmay Başkanlığı’nın Birinci Ordu’ya gönderdiği bildiride;

Akşehir-Eğirdir-Dinar Menzili’nin acilen kurulmasını, bu nedenle yol güzergâhında bulunan Eğirdir-Baladız-Dinar demir yolu hattının Yunan kuvvetlerince ele geçirilmesini önleme adına da gerekli tedbirlerin alınması emredilmiştir. İşte Milli Mücadele döneminde Eğirdir Bahriye Müfrezesi’nin kurulması ve işlevinin artırılmasının ne denli gerekli olduğu görülmektedir (Bozkurt, 2014, s. 179).

Fotoğraf (Belge) 2. Eğirdir Bahriye Müfrezesi'nin kurulması ile ilgili Bakanlar Kurulu kararının orijinal metni (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Kararlar Daire Başkanlığı, 5-24-5, 160/1, (R.10 Ağustos 1338-M.10 Ağustos 1922)).

	T. C. CUMHURİYETİ BAŞKANLIĞI	<table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="width: 50%;">Karar No.</td> <td style="width: 50%; text-align: center;">1749</td> </tr> <tr> <td>Eski C. No.</td> <td style="text-align: center;">4</td> </tr> <tr> <td>Yeni S. No.</td> <td style="text-align: center;">541</td> </tr> </table>	Karar No.	1749	Eski C. No.	4	Yeni S. No.	541
Karar No.	1749							
Eski C. No.	4							
Yeni S. No.	541							

KARARNÂME

Eğirdir gölünde bulunan vesâiti-bahriyyenin Orda emrinde müstekillen bir müfreze-i bahriyye tarafından çalıştırılması ve tâmirât hususunda Kumpanya tâmir-hânesinden istifâde edilmesi hakkında Garb-Cebhesi kumandanlığının teklifi vec-hile mesâlenin halli Başkumandanlık makâmı sâmisinden mevrûd 7/8/38 tarihli tezkiresinde bildirilmekle mezkûr teklif İcra Vekilleri Heyetinin 10/8/38 târi-hindeki ictimâinde muvafık görülmüş ve olvecihile muâamele ifâsı takarrür etmiştir.

10/8/38

Türkiye Büyük Millet Meclisi	Şeriye Vekili	Müdafaai Milliye Vekili
İcra Vekilleri Heyeti Reisi	Abdullah Azmi	Kâzım
Hüseyin Rauf		

Adliye Vekâleti Vekili	Dahiliye Vekâleti Vekili	Hariciye Vekâleti Vekili
Behcet	Mehmet Atâ	Hüseyin Rauf

Maliye Vekili	Mearif Vekili	Nafıa Vekâleti Vekili	İktisat Vekili
Mehmet Vehbi		Reşat	Mehmet Esat

Sıhhiye ve Muaveneti İctimaiye Vekâleti Vekili

Fuat

Erkânı Harbiye-i Umumiyye Vekâleti Vekili

Kâzım

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi

M. Kemâl

Fotoğraf (Belge) 3. Eğirdir Bahriye Müfrezesinin kurulması ile ilgili İcra Vekilleri Heyeti kararının orijinal metninin bugünkü Türkçeye çevirisi. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon:30.18. Yer no: 1.1/5.24.5, R.10 Ağustos 1338-M.10 Ağustos 1922).

Zira 1 Mart 1921 tarihinde Bahriye Dairesi Reisliği adı altında revize edilen bu Bahriye Müfrezeleri, Eğirdir, Van ve İznik Göllerinde yapılacak gizli ulaştırma işlerinde görev ve sorumluluk üstlenmişlerdir (Kıyıcı, 1998, s. 47). Yunan kuvvetleri tarafından “*nerede tespit edilirse mürettebatı ile batırılacaktır*” (Kıyıcı, 1998, s. 49) tehditlerine aldırış etmeden çalışmalarını sürdüren bu müfrezelerin bugün tanınırlığı ve tarihe mal oluşunun bilinmesi gerekmektedir.

Eğirdir Bahriye Müfrezesi’nin Batı Cephesine Katkıları

Genelkurmay Başkanlığı, Büyük Taarruz öncesi yapılacak hazırlık çalışmaları için iki yol planlamıştır ki bunlardan birincisi, konunun ana başlığını oluşturan Eğirdir hattının kullanılmasıdır. Bu yol ile Anadolu’nun içlerinden gelecek olan mühimmat, personel ve askerler Konya-Akşehir-Aşağıkaşıkara hattından römorkörler vasıtası ile Eğirdir’e; buradan da demiryolu ile Batı Cephesi’ne taşınacaktır. (Çünkü Afyon’a ulaşacağı düşünülen şimdiki Afyon-Çay Yolu Yunan kuvvetlerince işgali altındadır). Diğer yol ise; Yurt dışından temin edilecek mühimmat ve personel desteği Antalya’ya gelecek, oradan da karayolu ile Burdur ve Baladız’a, oradan da Eğirdir’de oluşturulan depolara mühimmatlar nakledilecek ve gerektiği zaman da yine Batı Cephesi’ne gönderilecekti ki bu hatta, tarihte Antalya-Eğirdir Hattı adı verilmiştir. Bu hattın binlerce ton malzemenin de Antalya’dan Eğirdir’e, buradan da Afyon’a taşındığı bilinmektedir. (Polat, Atabey, Özdemir, 2008, s. 63). Planlamanın güvenliği ve bir başka alternatifin oluşturulması adına bir de plan değişikliği yapılarak güzergâh değiştirilmiş, Eğirdir’den Aşağıkaşıkara istikametine gönderilecek olan mühimmat, açılacak yeni ve gizli bir yol ile Karakuş ve Sultan Dağlarını aşarak Afyon Şuhut’a ulaştırılması öngörülmüştür (Köstüklü, 1999, s.79).

Buradaki organizasyonu gizlice yapabilmek için de Eğirdir Gölü’nde işletmeciliğini Fransız şirketinin (Eğirdir Şimendifer İşletme Kumpanyası) yaptığı 100 Tonluk bir römorkör, 4 Duba ve 6 yerli araçtan oluşan filo Fransızlardan alınarak Genelkurmay Başkanlığına devredilmiştir. Eğirdir Gölü’nde bulunan tüm kayıklara el konularak, kayık sahipleri de yeni kurulan Bahriye Müfrezesi’nde çalıştırılmak ve askerlik hizmetinde kullanılmak üzere Eğirdir Bahriye Müfrezesinde silahlata alınmışlardır (Müderrişoğlu, 1994, s. 394).

Fotoğraf 4. 1922 yılında General Harington’un aracının Eğirdir Gölü üzerinden taşınması. (Eğirdir Milli Mücadele, Eğirdir Belediyesi ve Eğirdir Kaymakamlığı, 2021, s. 9. (General Charles Harington: İstanbul’un işgali sürecinde, işgal güçlerinin komutanlığını yapmış olan İngiliz komutan. Aracı İngiltere’den gemi ile Antalya Limanına getirilmiştir. Antalya’dan kara yolu ile Konya’ya, oradan Akşehir’e, Akşehir’den Aşağıkaşıkara’ya, oradan da römorkörler ile Eğirdir Gölü üzerinden çekilerek Tren vagonuna yüklenmiş ve İzmir’e gönderilmiştir)

Silahaltına alınan bu personel gerek yük taşımacılığında gerek mühimmat taşımacılığında gerekse kayıkların bakım, onarım vb. ihtiyaçlarının giderilmesinde çalışmışlardır (Mütercimler, 2004, s. 237-238).

Göl Üzerinden Yapılan Sevkiyatlar

Her askerî harekât, içinde bulunduğu yüzyılın koşullarına göre şekillenir. Milli Mücadele dönemlerinde de iâşe ve ikmal kabiliyetlerinin tanzimi noktasında özellikle Batı Cephesi çeşitli sıkıntılar yaşamıştır. Bu sıkıntılar yiyecek maddelerinin tedariki ve bu maddelerin depolanması konusundaki aksaklıklar ile ilgilidir (Karaman, 2023, s.765). Benzer sıkıntılar lojistik desteklerin sağlanmasında da yaşanmıştır. Milli Mücadele hazırlık ve savaş sürecinde, Batı Cephesi'ne lojistik destek sağlama noktasında önemli bir görev ifa eden Eğirdir Bahriye Müfrezesi, bu savaşın kazanılmasındaki mihenk noktalarından biri olarak kabul edilmiştir. Zira sevk ve organizasyonun tamamı Eğirdir Bahriye Müfrezesine aittir (Selek, 1982, s. 136) denilmiştir. Bu bağlamda, "Antalya-Baladız-Eğirdir Menzil Hattından hareketle, yurt dışından çok büyük zorluklarla temin edilen 21 uçak, 50 nakil aracı, 150 ton akaryakıt ve yüzlerce otomobil parçası ile makine aletleri, 32 bin takım elbise, 14 bin çadır, 25 bin sırt çantası, binlerce battaniye, tonlarca yiyecek maddesi, her çeşit tıbbi malzeme, benzol ve yağ, demir ve bakır tel Batı Cephesi'ne ulaştırılmıştır (Bozkurt, 2014, s. 176).

SONUÇ

Bu çalışma ile daha önceden varlığı bilinen, ancak halk nezdinde çok fazla tanınırlığa sahip olmadığı, yapılan yüz yüze görüşmeler sonucunda fark edilen Eğirdir Bahriye Müfrezesinin kuruluş amacının ve işlevinin bilinmesi amaçlanmıştır. Milli mücadeleye katkılarının fark edilmesinin sağlanması ve turizm değeri olarak da kullanılabilecek bir değerini açığa çıkartılması hedeflenmiştir. Yapılan araştırmalar, bu konunun yüzeysel ve tarihe meraklı bir kesim tarafından bilindiğini, halk nezdinde ve yeni jenerasyonun, konunun tamamen dışında kaldığını ve unutulmaya yüz tuttuğunu ve dışarıdan gelen misafirlerin Eğirdir'in bu yönünün elle tutulur ve gözle görülür bir materyal olmamasından dolayı bilmedikleri yönündedir.

Kaynaklardan edinilen bilgilere göre daha önce batık ve parçalanmış ve kullanılamaz hale gelen bu römorkörün çıkarılması ile ilgili farklı zamanlarda girişimlerde bulunulmasına rağmen, çalışmalar farklı sebeplerle neticelendirilememiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda gerek Eğirdir Belediyesi gerek Kaymakamlık ve gerekse Eğirdir Dağ Komando Okulu vasıtası ile yapılacak aslına uygun bir römorkör maketinin Eğirdir Gölü'nde ziyarete açılmasının hem Eğirdir Gölü hem de Eğirdir turizmüne ekonomik ve kültürel bağlamda katkıda bulunacağı öngörülmüştür. Bu römorkörü gezen kişiler girişte asılacak bir tanıtım levhası ile Eğirdir İlçesi ve Gölü'nün Milli Mücadele'nin bilinmeyen ama lojistik ve stratejik olarak önemli bir vazife edindiğini öğrenmiş ve nesilden nesile önemli bir tarihi bilginin aktarılması sağlanmış olacaktır. Bu bağlamda konu, tarihin unutulmaya yüz tutmuş sayfalarından çıkıp günümüze aktarılarak bilinirliği artırılacak ve bir turizm değeri olarak yer alacaktır.

Fotoğraf 5. Eğirdir Limanı'nda, yapılması düşünülen römorkör görseli.

KAYNAKÇA

- (BCA), Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi Fon:30.18. Yer no: 1.1/5.24.5, 12 Ağustos 1922. Kararlar Daire Başkanlığı, 5-24-5, 160/1, (10 Ağustos 1921).
- BELEN, F. (2014). *Türk Kurtuluş Savaşı*. İstanbul: Yeditepe yayınları.
- BOZKURT, R. (2014). *Ulusal Kurtuluş Savaşında Eğirdir (1919-1922)*. İstanbul: Atak Yayınevi.
- BÖCÜZADE, S. S. (1983). *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, (Haz: Dr. Suat Seren Böcüzade). İstanbul: Serenler Yayınevi.
- Cumhuriyet Gazetesi. (1937, 1 Nisan).
- ÇALIŞLAR, İ. (2007). *Sakarya'dan İzmir'e Kadar 1'inci Kolordu*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- ÇAYKIRAN, G. (2022). "Büyük Taarruz'un Kalpgahı: 4'üncü Kolordu (26-30 Ağustos 1922)". *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD)*, S: 34. s. 257-285.
- <https://hotpot.ai/colorize-picture> (Erişim Tarihi: 05.12.2023).
- <http://www.egirdir.gov.tr/ataturk-ve-egirdir> (Erişim Tarihi: 06.12.2023).
- KARAMAN, M.A. (2023). Büyük Taarruz'da Türk Ordusunun İlaşesinin Temini, içinde, *100. Yılında Büyük Taarruz ve Başkomutan Meydan Muharebesi*, c.2 (s.759-792.). Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları.
- KARTAL, M. Y. (2016). *Gazi Öğretmen İbrahim Ethem Kartal*. Isparta: Tola Yayıncılık.

- KIYICI, M. (1998). *Isparta ve Isparta'ya Hizmet Etmış Büyük Adamlar*. Isparta: Göltaş Kültür Yayıncılık.
- KODAMAN, B. ve BABACAN, H. (1998). *Hafız İbrahim Demiralay'ın Hatıratı ve Isparta'da Milli Mücadele ile ilgili Belgeler*. Isparta: Göltaş Kültür Yayıncılık.
- KÖSTÜKLÜ, N. (1999). *Milli Mücadelede Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- KÜNDEYİ, M. A. (2023). Büyük Taarruz Çerçevesinde 11. Piyade Tümeni ve Faaliyetleri, içinde, *100. Yılında Büyük Taarruz ve Başkomutan Meydan Muharebesi*, C.1 (s.575-592). Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları.
- LAKOÇ, D. (2006). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I*. Ankara: Divan Yayıncılık.
- MÜDERRİSOĞLU, A. (2013). *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- MÜTERCİMLER, E. (2004). *Kurtuluş Savaşına Denizden Gelen Destek ve Kuvayı Milliye Donanması*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- MÜTERCİMLER, E. (2018). *Bu Vatan Böyle Kurtuldu*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- ÖZALP, K. (1991). *Milli Mücadele 1919-1922*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZDEMİR, M. (2001). *Mütareke ve Kurtuluş Savaşı Başlangıç Dönemlerinde Türk Demiryolları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- SELEK, S. (1982). *Milli Mücadele*. İstanbul: Özgün Yayınları.
- SONER, P., Atabey, F., Özdemir, A. (2008). *İstiklal Harbinde Bahriyemiz, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı*. İstanbul: Deniz Müzesi Yayınları.
- Türk İstiklal Harbi, (1994). *Batı Cephesi, Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz*, (II. Cilt), VI. Kısım, Birinci Kitap. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- YAMAN, M. (2019). *Türk Kurtuluş Savaşında T.B.M.M'ye Bağlı Deniz Kuvvetleri Teşkilatının Kuruluşu* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Kırıkkale Üniversitesi.
- YILDIRIM, İ. (2001). *Cumhuriyet Dönemi Demiryolları (1923-1950)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 8 Issue 1, March 2024

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 08.11.2023

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 10.12.2023

DOI: 10.30692/sisad.1387876

OSMANLI ARşIV BELGELERİNE GÖRE AMASYA’DA BULUNAN KİLİSELERİN ONARIMLARI*

*Restorations of Churches in Amasya According to Ottoman Archive Documents***Nazim BOY***Arş. Gör.**Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi**Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü*

ORCID ID: 0000-0003-0360-1189

nazim.boy@gop.edu.tr

Atıf/Citation: Nazim Boy (2023), “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Amasya’da Bulunan Kiliselerin Onarımları”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S.1, Mart 2024, s.111-133.

Öz: Bu çalışmada, Amasya il sınırları içinde bulunan kiliselerin Osmanlı İmparatorluğu döneminde geçirmiş olduğu onarımlar ele alınmıştır. Araştırmanın temelini Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde bulunan belgeler oluşturmıştır. Söz konusu belgeler, gayrimüslim eserlerinin onarım sürecini ortaya koyan önemli bilgiler içermektedir. Yapılan arşiv taraması neticesinde Amasya’da Osmanlı döneminde yedi kilisenin tamiri ve yeniden inşası için girişimlerin olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan Amasya Aya Yorgi Kilisesi, Gümüşhacıköy Surp Agop Kilisesi, Gümüşhacıköy Ermeni kilisesi, Merzifon Bayat Köyü Kilisesi ve Ziyaret Kasabası Rum Kilisesi günümüze ulaşamamıştır. Merzifon Aya Varvara Rum Kilisesi ve Merzifon Protestan Kilisesi’nin dış duvarları sağlam olarak günümüze ulaşmış ancak iç mekânlarında değişiklikler yapılmıştır. Belgelerden, onarıma sebep olan etkenler ve onarım taleplerinin nasıl yapıldığına dair aydınlatıcı bilgilere erişilmektedir. Onarımın genellikle geçen zamanla yapının harap hale gelmesi veya cemaatin artmasıyla fiziki mekânın yetersiz hale gelmesi sebebiyle talep edildiği görülmektedir. Tamir talebi yapıldığında hangi işlemlerin yapılacağı açık bir şekilde ifade edilerek masraf çizelgeleri ve plan çizimleriyle durum somutlaştırılmıştır. Gayrimüslim cemaatten gelen taleplerin genel olarak kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak genel olarak kilisenin olduğu yerde yeterli nüfusun olması ve eski yapının yükseltilmeden ve genişletilmeden onarım işleminin yapılmasının istendiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Amasya, Ermeni, Kilise, Onarım, Rum.

Abstract: In this study, the restorations undergone by churches located within the boundaries of Amasya province during the Ottoman Empire period are discussed. The research is primarily based on the documents found in the Ottoman Archive of the Directorate of State Archives of the Presidency of the Republic of Türkiye. These documents

* Bu çalışma, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Amasya’da Yapı Onarımları” isimli devam eden doktora tez çalışmasının bir bölümünden üretilmiştir.

contain important information revealing the restoration process of non-Muslim monuments. Through archival research, it was determined that there were efforts to restore and reconstruct seven churches in Amasya during the Ottoman period. Among these, Amasya Aya Yorgi Church, Gümüşhacıköy Surp Agop Church, Gümüşhacıköy Armenian Church, Merzifon Bayat Village Church, and Ziyaret Town Greek Church have not survived to the present day. The outer walls of Merzifon Aya Varvara Greek Church and Merzifon Protestant Church have survived intact, but alterations have been made to their interiors. The documents provide enlightening information about the factors that led to restorations and how restoration requests were made. It is observed that restorations were generally requested due to the deterioration of the structure over time or the inadequacy of the physical space as the congregation grew. When a restoration request was made, the specific procedures were clearly outlined, and cost schedules and plan drawings were used to concretize the situation. Requests from the non-Muslim congregation were generally accepted. However, it is generally understood that restorations were requested without raising and expanding the old structure, as long as there was a sufficient population in the church's location.

Keywords: Amasya, Armenian, Church, Restoration, Greek.

GİRİŞ

Orta Karadeniz'in iç kısmında yer alan Amasya şehri birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Arkeolojik veriler şehrin tarihinin 3500 yıl öncesine kadar uzandığını ve bölgede ilk izlerin Hatti uygarlığına ait olduğunu göstermektedir (Akurgal, 1997, s. 17; Dönmez, 2013, s. 23). Hititler döneminde şehir çevresinde yerleşimin devam ettiği belirtilmektedir (Şahin & Emecen, 1991, s. 1). M.Ö. 301'de Pontus Krallığı'nın kurulmasıyla birlikte Amasya'da bir kent yerleşiminin ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Dönmez, 2014, s. 18). M.Ö. 63 yılında Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyet sahası içerisine giren şehir 3. yüzyılda bir piskoposluk merkezi olmuştur. Amasya'da 712 yılında başlayan kısa süreli bir Arap hâkimiyeti olsa da Bizans İmparatoru III. Leo bu hâkimiyeti kısa süre içerisinde bitirerek kenti topraklarına katmıştır (Şahin & Emecen, 1991, s. 1).

Amasya'nın Türk hâkimiyetine giriş süreci iki aşamalı olmuştur. Malazgirt Zaferi'nden önce Büyük Selçuklu Devleti'nin yönlendirmeleriyle Türk beyleri Anadolu'nun içlerine kadar akınlar düzenlemişlerdir. Bu çerçevede yapılan akınlarla Konya, Kayseri, Tokat, Niksar ve Amasya civarı kısa bir zaman için de olsa Türklerin egemenliği altına girmiştir (Turan, 2013, s. 50). Malazgirt Zaferi'nden sonra ise Sultan Alparslan'ın, savaşa katılan emirlerinden Anadolu'da fetihler yapmalarını istediği ve fethedecekleri yerlerin kendilerine ikta olarak verileceğini söylediği ifade edilmektedir (Kesik, 2018, s. 62). Kesin bir bilgi olmamakla birlikte Malazgirt Zaferi'ne katıldığı düşünülen Danişmend Ahmed Gazi de Kayseri, Tokat, Sivas, Amasya ve Niksar'ın fethiyle görevlendirilmiştir. Bu çerçevede Amasya'da Türk egemenliği, 1071 Malazgirt Zaferi'nden çok kısa bir süre sonra Danişmend Ahmed Gazi'nin kurduğu Danişmendliler Beyliği ile başlamıştır (Kesik, 2017, s. 50). Danişmendliler dönemi, Türkiye Selçuklu Devleti Sultanı II. Kılıçarslan'ın şehri ele geçirmesiyle sona ermiştir. Selçuklulardan sonra İlhanlı Moğol valileri tarafından yönetilmeye başlanan şehir, Moğolların zayıflamasından sonra yerel beyliklerin mücadelelerine şahitlik etmiştir. 1398 yılında Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı topraklarına katılan Amasya, bir dönem şehzadelerin yetiştirdiği merkez olması sebebiyle ayrı bir öneme sahip olmuştur (Şahin & Emecen, 1991, s. 1)

Amasya'da Osmanlı döneminde etnik ve dini gruplar içerisinde Müslüman-Türk nüfus büyük bir çoğunluk teşkil etse de sancak merkezi ile merkeze bağlı kaza, kasaba ve köylerde gayrimüslim nüfusun varlığı bilinmektedir. 1520 tarihli tapu tahrir defterine göre Amasya merkez nüfusunun yaklaşık yüzde 22'sini, Merzifon nüfusunun ise yüzde 20'sini gayrimüslim nüfus oluşturmaktadır (Şimşirgil, 1985, s. XXXV). 1882-1893 yılları Amasya Sancağı dâhilinde kadın ve erkek nüfusun toplam sayısı 208 bin civarındadır. Bu nüfusun yüzde 86'sını Müslüman, yüzde yedisini Ermeniler, yüzde beşini Rum, geri kalanını ise Protestan ve Katolikler oluşturmuştur (Karpas, 2003, s. 176-177). 1914 yılında, Amasya Sancağı'nda bulunan 230.362 nüfusun yüzde 78'ini Müslümanlar, yüzde 11'ini Rumlar, yüzde 10'unu Ermeniler geri kalanını ise Protestan Çingenelerin oluşturduğu ifade edilmektedir (Karpas,

2003, s. 216-217). Müslüman nüfusa oranla zamanla bir azalma görülmekle birlikte 20. yüzyıl kadar ağırlığını Ermeni ve Rumların oluşturduğu gayrimüslim nüfusun varlığı devam etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu devrinde ülke sınırları içerisinde bulunan gayrimüslim nüfusun ibadetlerini engelleyici bir tavrın olmadığı bilinmektedir. İstanbul'un fethi sonrasında Fatih Sultan Mehmet Han, Galata'da Cenevizlilere sığınan halka ibadetlerini özgürce yapabileceklerini ilan etmiş ve Georgios Skolarios'u Rum Ortodoks Patriği seçtirerek kendisini vergilerden muaf tutmuştur (Gökçen, 2006, s. 185). Fatih Sultan Mehmet Han, 1461 tarihinde Rum Patriği ile eşit haklara sahip olan ve Anadolu ile Rumeli'deki Ermenileri idare etmek üzere Ermeni Patriğine yetki vermiştir (Seyfeli, 2020, s. 669). Osmanlılar toprakları içerisinde bulunan gayrimüslimlere ibadet hürriyetlerinin yanında ibadetlerin gerçekleştirildiği kiliselerin onarımı konusunda da haklar tanımışlardır.

Bu çalışmamızda Amasya il sınırları içerisinde bulunan ve inşa ile onarımlarına ilişkin Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde belge tespit edilen kiliseler ele alınmıştır. Arşiv belgelerinden farklı zamanlarda ve çeşitli sebeplerle kiliselerin tamire muhtaç duruma geldiği ve onarım işleminin yapılması için girişimlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Onarım girişimleri sonucunda tamir işlemlerinin yapıp yapılmadığını belgeler üzerinden takip etmek her zaman mümkün görünmemektedir. Bu sebeple arşivde onarımına ilişkin belgeler bulunan yapıların onarılıp onarılmadığı konusu netleştirilmeye çalışılmıştır. Çalışmamızda kiliseler günümüze ulaşan ve günümüze ulaşmayan şeklinde iki başlıkta ele alınmıştır.

Amasya'da Bulunan Kiliselerin Onarımları Günümüze Ulaşan Kiliseler

Merzifon Aya Varvara (St. Barbara, Dardara) Kilisesi

Kilise, Amasya'ya bağlı Merzifon ilçe merkezinde, Eski Cami (Bozahane) Mahallesi'nin Yokuşbaşı semtinde, 179 ada 6 parsel üzerinde yer almaktadır. Bazı kaynaklarda "Aya Dardara" ve "St. Barbara" isimleriyle geçen kilise yakın dönemlerdeki kullanım amaçları sebebiyle "*Kısmet Sineması*" ve "*Yumurcak Sineması*" olarak da anılmaktadır (Merzifon Belediyesi, 2015, s. 74; Börek, 2023, s. 64). Günümüzde Merzifon Belediyesi, Prof. Dr. Türkan Saylan Kültür ve Sanat Merkezi olarak kullanılan yapının ismi farklı şekillerde anılsa da çalışmamızda Osmanlı Arşivinde geçtiği şekilde "Aya Varvara" şeklinde kullanılmıştır.

Aya Varvara Kilisesi'nin kimin tarafından ve ne zaman inşa ettirildiği bilinmemektedir. Ancak Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde bulunan ve kilisenin tamirine ilişkin bilgiler içeren 1836 tarihli belge yapının söz konusu tarihten önce inşa edildiğini göstermektedir (BOA. C. ADL. 103.6159.1. H. 19 L 1251).

Yapının doğu, batı ve güney cepheleri sonradan inşa edilen yapılar sebebiyle kapanmış olduğundan dışarıdan görülememektedir (Resim 1).

Resim 1: Aya Varvara Kilisesi Doğu Cephe (N. Boy Arşivi-2022)

Kilisenin dışarıdan görülebilen tek cephesi olan kuzey cepheden yapının malzemesi, pencere düzeni ve yapıya yapılan müdahaleler kısmen de olsa izlenebilmektedir. Cephede yer alan iki sıra pencerenin açıklıkları örülerek kapatılmıştır (Resim 2).

Resim 2: Aya Varvara Kilisesi Kuzey Cephe (N. Boy Arşivi-2022)

Günümüze kadar sinema, düğün salonu ve kültür merkezi gibi farklı amaçlarla kullanılmasından dolayı kilisenin iç mekânında değişiklikler meydana geldiğinden yapının içerisinden taşıyıcı sistemi ve örtü düzeni hakkında fikir sahibi olunamamaktadır (Resim 3). Ancak Osmanlı arşivinde yer alan 1908 tarihli plan çiziminden yapının planı okunabilmektedir (BOA. İ.AZN. 87. 27-7.1) .

Resim 3: Aya Varvara Kilisesi İç Mekân (N. Boy Arşivi-2022)

Aya Varvara Kilisesi'nin geçirdiği onarımlara ilişkin Başkanlık Osmanlı Arşivindeki ilk kayıt İstanbul Rum Patrikhanesi Metropolit'i'nin padişaha hitaben yazdığı H.1251/M.1836 tarihli belgedir (BOA. C. ADL. 103.6159.1.). Söz konusu evrakta, kilisenin tamir edildiği belirtilmiş, ancak yerel idare tarafından keyfi olarak tamir şartlarının ihlal edildiği ve yolsuzluk yapıldığı öne sürülerek denetimlerle baskı oluşturulduğu ifade edilmiştir. Bu sebeple Metropolit, padişah'tan kiliseye uygulanan baskının sona ermesi için bir ferman buyurulmasını istemiştir. Bu talep üzerine söz konusu yazının üzerine düşülen kayıta, bu türden metropolitliğe bağlı yerlerde eski kilise ve manastırlarla ilgili emirname olmadan idarecilerin denetimlerle baskı yapmamları istenmiştir. Bu belgede yer alan bilgilerden yapının 1836 yılı öncesinde tamir geçirdiği anlaşılmaktadır.

Rum Cemaatine uzun süre hizmet eden kilise ve yanında bulunan mektep 3 Temmuz 1904 tarihinde çıkan Merzifon yangınında kül olmuştur (Yüksel, 2010, s. 62). Söz konusu yangında kilise ve mektebin yanı sıra, Sivas Valisi Reşid Akif Paşa'nın Dahiliye Nezaretine gönderdiği rapora göre; bir cami, üç han, 337 hane, 137 dükkan, yedi fırın, sekiz kahvehane, bir karakol ve yedi tane çeşme olmak üzere 503 yapı harap hale gelmiştir (Yüksel, 2010, s. 63).

Büyük yangın sonrası kullanılamaz hale gelen kilise ve mektebin yeniden inşası için Rum Patrikliğinin girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa imzasıyla hazırlanan H. 23 Receb 1327 / M. 10 Ağustos 1909 tarihli belge bu konuda detaylı bilgiler vermektedir (BOA. İ. AZN. 87.27.8.1). Yapıyla ilgili hazırlanmış olan keşif çalışmasında plan ve cephe çizimlerini içeren detaylı bilgiler bulunmaktadır. Her iki yapının da kargir olarak inşa edileceği ve 84 bin 685 kuruş masrafın 40 bin kuruşunun kilise sandığından, geriye kalan tutarın ise yardım için toplanan paradan karşılanacağı belirtilmiştir. Belgede kilisenin fiziki yapısına ilişkin bilgilerin yanında cemaatiyle ilgili bilgiler de verilerek kilisenin yeniden inşasına ihtiyaç duyulduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Buradaki bilgilere göre Merzifon'da 1909 tarihinde 432 Rum nüfus bulunmaktadır. Belgenin sonunda kilise ile mektebin eski ölçülerini geçmeyecek şekilde ve masrafları karşılamak üzere yeniden inşasına ruhsat verilmesi yönünde görüş belirtilmiş ve durumun Divan-ı Hümayun kalemine gönderilerek Maarif ve Defter-i Hakani Nezaretlerine bilgi verilmesi istenmiştir.

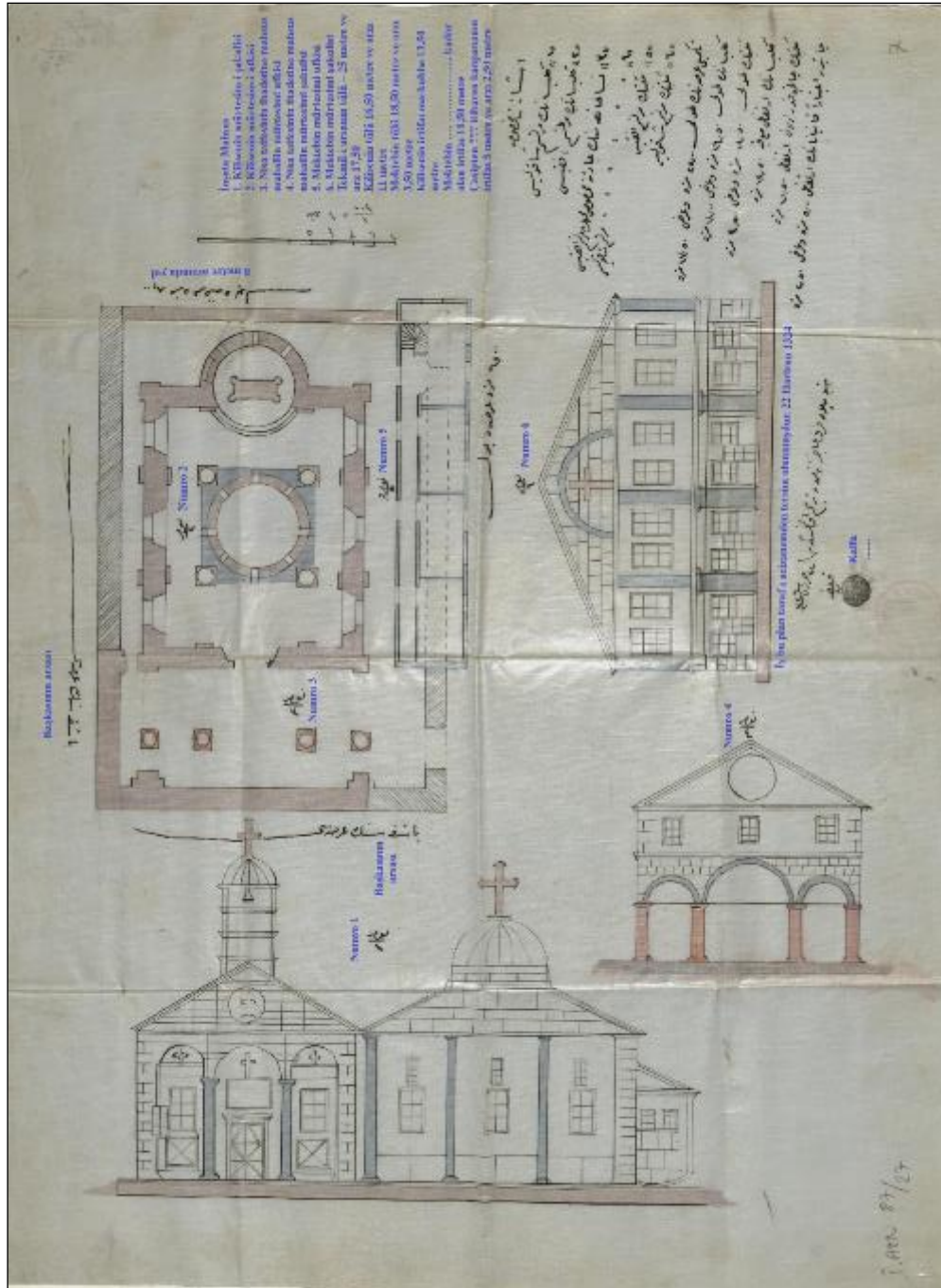
Keşif defteri içerisinde 5 Temmuz 1908 tarihli plan ve cephe çizimleri bulunmaktadır. Buradaki ölçülerden Aya Varvara Kilisesi'nin genel hatlarıyla 25 metre uzunluğunda ve 17.5 metre genişliğindeki eski arsası üzerine 16.5 metre uzunluğunda, 11 metre genişliğinde, 13.5 metre yüksekliğinde olacak şekilde yeniden inşa edileceği ve çan kulesinin ise 2.5x2.5 metre ölçülerinde kare planlı ve çatıdan itibaren 5 metre yüksekliğinde olacağı görülmektedir. Kilise

bitişğine yapılacak mektebin ise 18.5 metre uzunluğunda, 3.5 metre genişliğinde ve çatısı hariç 10.5 metre yüksekliğinde olacağı anlaşılmaktadır (Çizim 1- (BOA. İ.AZN. 87. 27-7.1)).

Kilisenin planını çizen kişinin ismi okunamamakta ancak unvan olarak kalfa ibaresi geçmektedir. Söz konusu çizimleri incelediğimizde çizimlerin birden altıya kadar numaralandırıldığı ve çizimin kenarında numaralı yerlerin açıklamalarının yapıldığı görülmektedir. Bir numaralı bölümde kilisenin cepheleri gösterilmekte olup bu çizimlerden kilisenin üst örtüsünün genelinin kırma çatıyla, ortasının ise kubbe örtülü olduğu görülmektedir. Ayrıca çan kulesi de çizime işlenmiştir.

İki numaralı bölüm kilisenin planını göstermektedir. Bu plana göre kilise doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup yarım daire şeklindeki apsis doğu cepheden dışa taşkındır. Yapının ortasında yaklaşık 6x6 metrelik bir alanda dört ayak üzerine oturan kubbeli bir bölüm yer almaktadır. Batı cepheden girilen naosun kuzey ve batı cephelerinde simetrik şekilde yerleştirilmiş üçer pencere vardır.

Üç numaralı bölüm kadınların ibadetine ayrılmış kısım olarak tanımlanmıştır. Burası kilisenin batı tarafında kuzey-güney yönünde dikdörtgen şeklinde bir alandır. Dört numaralı bölüm ise kadınlar bölümünün cephe çizimidir. Beş numaralı bölüm kilisenin güneyinde yer alan mektebin plan çizimidir. Bu çizimden mektebin doğu-batı doğrultusunda yan yana sıralanan dört bölümden oluştuğu görülmektedir. Altıncı bölüm ise söz konusu mektebin güney cephesine ait çizimdir.

Çizim 1. Aya Varvara Kilisesi Plan ve Cephe Çizimleri (BOA. İ.AZN. 87. 27-7.1)

Eylül 1908 tarihli keşif mazbatasında kilisenin yeniden inşası için gerekli malzemelerin birim fiyat ve toplamı ile işçilik ücretlerine ilişkin bilgilere yer verilmiştir (Tablo 1- (BOA. İ.AZN. 87. 27-2.1). Söz konusu mazbataya göre kilisenin inşa masrafı 73.737 kuruştur.

Guruşdur	
810	40 metro tülünde ve iki metro ırakında bir metro arzında kilisenin hafriyat-ı turabiyesi cem'en 162 mikab metro olub beher metrosu 5 guruşdur
6156	Mezkûr 162 mikab metro tahl ?? divarının taş, kum, kireç ve üstadiyesi beher mikab metrosu 38 guruşdur
17100	380 metro mikab kagir duvar beher metrosu 45 guruşdur
1200	6 adet pencerenin taş, demir ve üstadiyesi beheri 200 guruşdur
2400	40 adet 5 metre tülünde taş direk üstadiyesi beheri 600 guruşdur
600	12 adet direk taşdan direk başlığı üstadiyesi beheri 50 guruşdur
1250	500 kıyye bağlantı için demir beher kıyyesi 220 guruşdur
800	200 kıyye kurşun beher kıyyesi 4 guruşdur
7500	250 metroluk kemerler ile kubbeye sarf olunacak 25 bin tuğla kireç, kum, ma'a üstadiye beher metrosu 30 guruştur
18600	620 metro tülünde kuniz ...?... 30 guruşdur
500	10.000 oluk kiremidi beher ...?... 50 guruşdur
1500	Kilise Duvarının üzerinden beş metro irtifaında iki buçuk metro arzında çan kulesinin masrafı
1500	İki adet kapu masrafı
2000	Son cemaat için iki buçuk metro irtifaında 40 santim arzında 4 adet taş direk
456	Üç mikabdan dört adet direk ayağı, beher metro mikabı 28 guruşdur
1850	37 metro meri' taş ve kemer ma'a-mesarifı mutasarıfa beher metrosu 50 guruşdur
3690	Kemerden iki buçuk metro irtifaında 1235 metro meri'inde ?? tuğla duvar ve üzerinin kemeri ma'a-mutasarıfı beher metrosu 30 guruşdur
100	2000 adet oluk kiremidi beher ...?... 50 guruşdur
125	Kemer bağlantısına elli kıyye demir
750	Birer metro irtifaında yetmiş beş santim arzında beş adet pencere ma'a-mesarifı mutasarıfa beheri 150 guruşdur
330	Bir metre tülünde yirmişer santim arzında taş merdiven beheri 30 guruşdur
4650	Kilise ve son cemaat yerinin 186 metro meri' taş döşemesi masrafı beher metrosu 25 guruşdur
4500	Kilisenin dahilen ve haricen 3000 metro meri' ma'a mesarifı mutasarıfa sıva masrafı beher metrosu bir buçuk guruşdur
1650	Kilise holünün kireç duvarlarına 55 metro mikab taş tahm beher metro mikabı 35 guruşdur
3960	Mezkûr taml üzerine 3 metre irtifaında 40 santim arzında 665 mikabı tülen kagir duvar ma'a-masrafı mutasarıfa beher mikabı 60 guruşdur
500	Bir cümle kapısı ma'a-masarfı mutasarıfa
6000	İskele için ağaç tahta, mih üstadiye vesaire
73.737	

Tablo 1. Merzifon'un Bozahane Mahallesinden müceddeden inşa olunacak Rum Kilisesinin keşif mazbatasıdır.

Eylül 1324 tarihli rayiç mazbatası işçi ücretlerine ve bazı malzemelerin fiyatlarına ilişkin bilgiler içermektedir (BOA. İ.AZN. 87. 27-3.1). Söz konusu tabloda işçi ücretlerinde en yüksek ücretin 15 kuruş ile taş ustasına verildiği görülmektedir. Sıvacının 13 kuruş, marangozun 10 kuruş amelenin ise 5 kuruş yevmiye ile çalıştırıldığı anlaşılmaktadır.

Numro 279 Guruşdur	
15	Taşcı ustası beher adedi
5	Amele yevmiyesi beher adedi
10	Dülger ustası beher adedi
13	Sıvacı Ustası beher adedi
420	Taml taş beher arabası
2	Kum arabası
1	Kireç beher batmanı
20	Sukelik ..?.. merdivenlik taş beher metrosu
120	Yunma taş direği
15	Demir beher batmanı
24	Kurşun beher batmanı
2410	Taban kiremidi beher adedi
50	Oluk kiremidi beher ..?..
80	Lime kiremidi beher ..?..
35	Döşeme taş beher meri* metrosu
355	Kerpüç beher adedi
6	Beş arşunluk taban tahtası beher adedi
10	Dökmelik ağaç beher adedi
3	Tavan tahtası beher adedi
12	Doğrama tahtası beher adedi
100	Kiriş beher adedi
15	Direk beher adedi
20	Dördü birlik ağaç beher adedi
120	Çırk ..?.. beher adedi
120,20	Bilek ..?.. tahtası beher adedi
18	Kara mih beher batmanı
15	İngiliz Mih beher batmanı

Tablo 2. Rum milletinin müceddeden inşa olunacak kilisesinin rayiç mazbatasıdır.

5 Numaralı kilise defterinde yer alan 11 Ağustos 1909 tarihli kayıta Merzifon'da yanan Aya Varvara Kilisesi ve Mektebinin yeniden inşası talebine dair Rum Patrikliğinden gelen dilekçenin Şuray-ı Devlete havale edildiği belirtilmiş ve Sivas Valisi Nazım Paşa'ya ve Amasya Naibi İsmail Seyfeddin efendiye hitaben söz konusu talebin onaylandığı bildirilerek ve inşa işlemine muhalefet edilmemesi emri verilmiştir (A(DVNS.KLS.d.) 5.109).

Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi

Kilise, Merzifon İlçe merkezinde, Hoca Süleyman Mahallesi'nde Sinema Sokak'ta, 393 ada ve 45 numaralı parsel üzerinde yer almaktadır. Yapı 2002 yılında büyük bir yangın geçirmiş ve taşıyıcı ve örtü sistemi tamamen harap olmuş, duvarları ise zarar görmüştür. Kültür ve Turizm Bakanlığının sağladığı ödenekle İl Özel İdaresi tarafından restorasyonu tamamlanarak 11.01.2012 tarihinde Merzifon Belediyesine Bağlı Akif Güllü Kültür Merkezi olarak hizmete açılmıştır (Resim 4-5). Kilise, bir dönem sinema binası olarak kullanıldığından dolayı halk arasında *Doğan Sineması* olarak da bilinmektedir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapının üzeri kırma çatıyla örtülüdür. Yapının batıda yer alan giriş cephesi anıtsal bir görünüme sahip olup kuzey ve güney köşeleri simetrik olarak cepheden dışarıya taşırılmıştır (Resim 4). Katların kalın bir silmeyle ayrıldığı bu cephenin ortasında yer alan ana giriş kapısının her iki tarafında birer kapı daha bulunmaktadır. Tamamen kesme taş malzeme kullanılan batı cephenin ikinci kat seviyesinde ortada üçlü pencerenin her iki yanında simetrik yerleştirilmiş ikili birer pencere yer almaktadır.

Resim 4. Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi (N. Boy Arşivi-2023)

Resim 5. Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi Yangın Öncesi-1998 (Bayram, 2012, s. 223)

Kilisenin kuzey ve güney cepheleri simetrik olarak düzenlenmiştir. Cephenin üst kat seviyesinde sivri kemerli beşer, alt kat seviyesinde ise yuvarlak kemerli beşer pencere yer almaktadır (Resim 6-7).

Resim 6. Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi Güney Cephe (N. Boy Arşivi-2023)

Resim 7. Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi Kuzey Cephe (N. Boy Arşivi-2023)

Yapının doğu cephesinde apsis dışı taşkın şekilde inşa edilmiştir (Resim 8). Apsisin her iki tarafına simetrik olarak yerleştirilmiş yuvarlak kemerli birer pencere, apsis nişinin bittiği noktanın üstünde ise dört dilimli bir tane pencere yer almaktadır.

Resim 8. Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi Kuzey Apsis (N. Boy Arşivi-2023)

Yapının batı cephesi dışında diğer cepheleri büyük oranda sıvalı olduğundan kullanılan malzeme görülememektedir. Ancak Samsun Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü (SKVKBK) arşivinde yapıyla ilgili hazırlanan tespit raporunda yer alan görüntülerde yapının subasman seviyesine kadar kaba yonu ve moloztaş duvar, üst kısımlarının ise taş ayaklar arasında tuğla duvar şeklinde inşa edildiği görülmektedir (Resim 9).

Resim 9. Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi (SKVKBK Arşivi)

Kilise, yakın dönemlerde farklı amaçlarla kullanıldığından dolayı değişime uğradığından naos bölümünde taşıyıcı sistem ve üst örtüyü görememekteyiz (Resim 10).

Resim 10. Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi İç Mekan (N. BOY Arşivi-2023)

Ancak kurul arşivinde yer alan fotoğraflardan yapının duvarlarının tuğla olduğu, ahşap direkler üzerine oturan tavanının ise metal çerçeve arasında tuğla şeklinde olduğu görülmektedir (Resim 11-12-13).

Resim 11. Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi Apsis (SKVKBK Arşivi)

Resim 12. Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi Tavan (SKVKBK Arşivi)

Resim 13. Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi ahşap direkler (SKVKBK Arşivi)

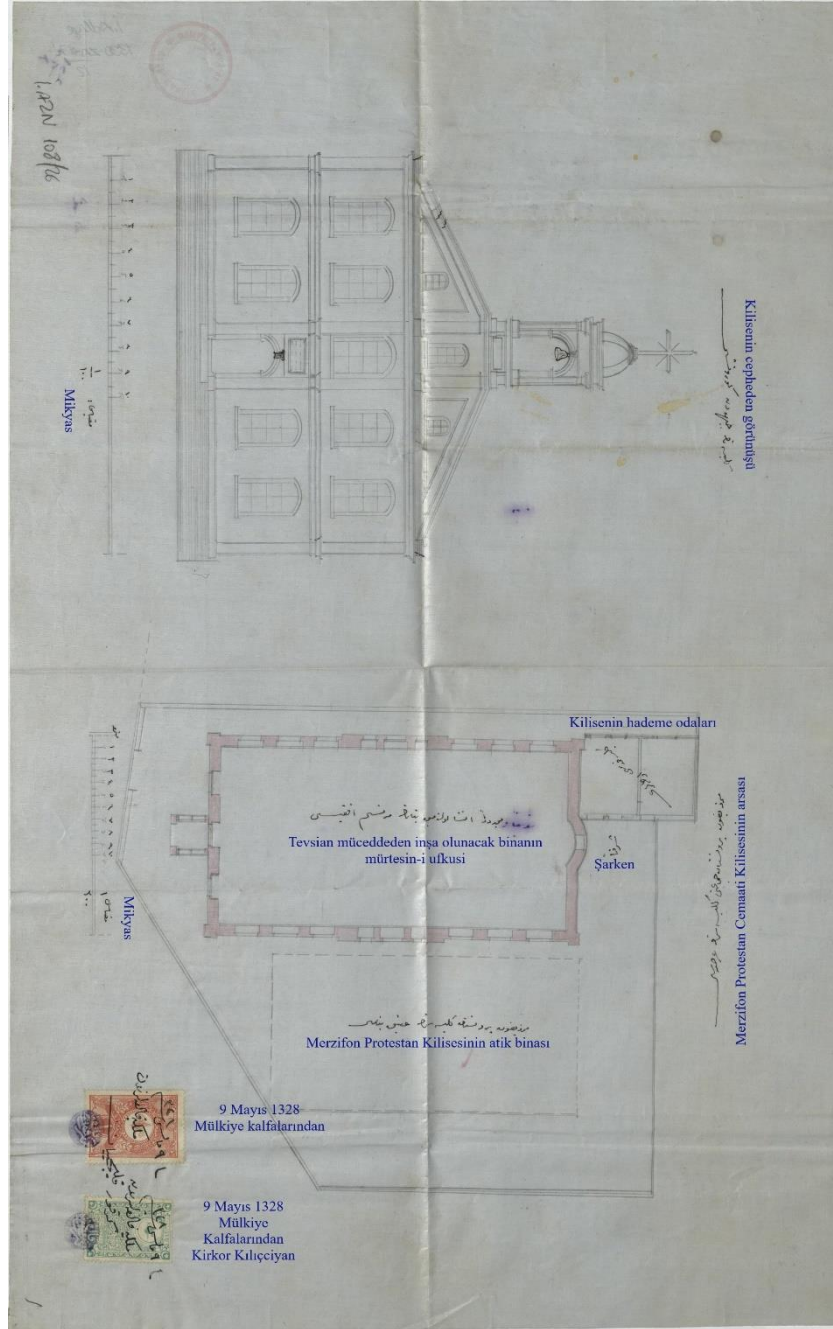
Merzifon Protestan Kilisesi, 1853 yılında 12 üye ile Amerikan Board tarafından kurulmuş olup ilk kilise 800 kişilik cemaate hizmet edecek kapasitede inşa edilmiştir (Alan, 2008, s. 69,75). Ancak zaman içerisinde cemaatin artması sebebiyle kilisenin genişletilmesi ihtiyacı doğmuştur. Bu ihtiyaca ilişkin talepler Osmanlı Arşivinde yer alan belgelere yansımıştır. Bu çerçevede arşivde kiliseyle ilgili ilk belge Merzifon Katolik cemaati adına Nezaret-i Hariciye'ye yazılan 13 Ağustos 1864 tarihli dilekçedir. Söz konusu dilekçede halkın ihtiyacı sebebiyle Bozahane Mahallesinde kiliseye ait arazi üzerine 34 zira' yüksekliğinde ve 20 zira' genişliğinde bir kilisenin inşası için padişahın izin vermesi sebebiyle çok sevinçli olduklarını belirtmişler ve inşa işlemine engel olunmaması için Amasya Mutasarrıfına hitaben bir emir buyurulması istenmiştir (BOA. İ.HR. 209.12046.1). Emirname talebine ilişkin dilekçenin alt kısmına 20 Ağustos 1864 tarihli bir kayıt düşülmüştür. Söz konusu kayıta dilekçede belirtilen ölçülerde müceddeden bir kilisenin inşasına ruhsat verildiğinin kayıtlarda görüldüğü belirtilmiş ve izin yazısında kilisenin

Katolik cemaatine ait eski arazi üzerinde inşa edileceği, İslam mahallesinde veya vakıf arazisi üzerinde olmadığı vurgulanmıştır. Ayrıca izin yazısında belirtilen ölçüleri aşmayacak şekilde inşa edilmesi gerektiğinin ifade edildiği belirtilmiştir (BOA. İ.HR. 209.12046.1).

11 Eylül 1964 tarihli belgede daha önceki belgeye atıf yapılarak, Katolik cemaati için Bozahane Mahallesinde inşa edilecek bir bab kilisenin inşasına ilişkin Amasya Mutasarrıfına emir buyurulması hususunda padişahın kararı sorulmuştur. Bu yazı altına düşülen 12 Eylül 1864 tarihli kayıta emrin var olduğu belirtilmiştir (BOA. İ. HR. 209.12046.3). Arşivde yer alan ve yukarıda içeriğine ilişkin bilgi verilen bu belgeler bize kilisenin 1864 yılı sonrasında yeniden inşa edildiğini göstermekle birlikte net inşa tarihini vermemektedir. Ancak Amerikan Board arşivinde ileride bahsedileceği üzere kilisenin 1913 yılında yeniden inşasında temeli atan Mr. Tracy'nin 44 yıl önce eski kilisenin de temelini attığını ifade eder. Bu bilgi bize yapının yeniden inşasının 1869 yılında başladığını göstermektedir (Alan, 2008, s. 77). İnşaatin tamamlanmasına ilişkin bilgiye aynı arşivdeki belgelerden ulaşılmaktadır. Buna göre 2000-3000 kişiye hizmet edebilecek şekilde planlanan kilisenin yenide inşa süreci 1871 yılında tamamlanmıştır. Kilisenin yeniden inşası için yaklaşık 20.000 dolar paraya ihtiyaç duyulmuş, ancak ilk aşamada sadece 2.500 dolar toplanabilmiştir. İnşaat masraflarının tamamlanabilmesi için kilise papazı yardım toplamak amacıyla Amerika'ya gönderilmiştir. Aynı zamanda, üyelik kapsamında çeşitli ihtiyaçların karşılanması için üyelerin gerekli miktarda para yardımı yapmaları beklenmiş, bazı kilise üyeleri ise özel bağış yaparak katkıda bulunmuşlardır (Alan, 2008, s. 76).

Osmanlı arşivinde kilisenin yeniden inşasına ilişkin girişimleri konu alan bir diğer belge 23 Ekim 1912 tarihli Şurayı Devlet tezkiresidir (BOA. İ. AZN. 108.26.3). Söz konusu tezkireden kilisenin harap olmasından dolayı çan kulesi de dahil olmak üzere yeni bir kilisenin inşası için kilise cemaati tarafından mahallinden talepte bulunulduğu anlaşılmaktadır. Bu talep üzerine yapılan tahkikatı içeren evrakın Sivas Vilayetince Adliye ve Mezahib Nezaretine gönderildiği ve oradan Divanı Hümayun müzekkeresiyle 3 Eylül 1912 tarihinde Şurayı Devlete havale edildiği ifade edilmiştir. Bahse konu kilisenin eski arsası üzerine kargir olarak inşa edileceği, uzunluğunun 32, genişliğinin 16 ve yüksekliğinin 10 zira' ölçülerinde olacağı ve üç kapı ile 42 pencere bulunacağı belirtilmiştir. Çan kulesinin dokuz zira' yüksekliğinde ve iki zira' genişliğinde olacağı ifade edilmiştir. Binanın doğu cephesinin kuzey köşesine 10 zira' uzunluğunda, altı zira' genişliğinde, beş zira' yüksekliğinde, iki kapı ve altı pencereli olacak şekilde ahşap malzemeden iki hademe odası inşa edileceği belirtilerek, inşa için gereken iki bin liranın yardım için toplanan paradan karşılanacağı belirtilmiştir. Şurayı Devlet tezkiresinden Merzifon'da 175 hanede 988 Protestan nüfusun ikamet ettiği anlaşılmaktadır.

Aynı evrak grubu içerisinde kilisenin cephe ve plan çizimlerini içeren R. 9 Mayıs 1328/M. 22 Mayıs 1912 tarihli proje yer almaktadır (Çizim 2). Söz konusu çizimler üzerinde mülkiye kalfalarından Kirkos Kılıçcıyan'ın ismi geçmektedir. Çizimlerde kilisenin cephe ve plan çizimlerinin yanında arsa sınırları, eski kilisenin yeri ve hademe odaları kilisenin cephe görünüşü ve planının yanı sıra eski kilisenin arsa üzerindeki konumu da verilmiştir. Plan çiziminden yapının doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bazilikal planlı olduğu ve apsisin cepheden hafif şekilde dışarıya taşkın olduğu anlaşılmaktadır. Planı göz önünde bulundurduğumuzda yapının günümüze kadar bazı değişiklikler yaşadığını tespit etmekteyiz. Günümüzde giriş cephesinin köşelerinde yer alan kulevari çıkıntıların yapının projesinde yer almadığı ve apsisin de dışarıya daha fazla çıkıntı yaptığı görülmektedir. Ayrıca yapının pencere sayılarında değişiklikler meydana gelmiştir. Bu da yapının büyük bir onarım geçirdiğine işaret etmektedir.

Çizim 2. Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi Projesi (BOA. İ. AZN. 108.26.1)

Sadrızam Kamil Paşa'nın imzasını taşıyan 7 Kasım 1912 tarihli belgede Şurayı Devlet kararıyla söz konusu kilisenin yeniden inşasına ruhsat verildiği belirtilmiştir. Ayrıca işlemin takibinden Adliye ve Mezahib Nezaretinin sorumlu olduğu açıkça ifade edilmiştir (BOA. İ. AZN. 108.26.4). Kilisenin yeniden inşa sürecinin ne zaman başladığına ve inşanın mali boyutuyla ilgili bilgilere Amerikan Bord'un Amerika'daki arşivinde yer alan belgelerde rastlanmaktadır. Oradaki belgelere göre kilise binası için 7.000 dolar, tefrişatı için ise 1.500 dolara ihtiyaç duyulmuştur. Bu miktarın tamamı Amerika'daki Hristiyanlardan toplanmış ve ruhsat alımını takiben 8 Eylül 1913 Pazartesi günü yapılan törenle kilisenin köşe taşı papaz Demirciyan ve Mr. Tracy tarafından konmuştur (Alan, 2008, s. 77).

Günümüze Ulaşmayan Kiliseler

Amasya Aya Yorgi Kilisesi

Günümüze ulaşmayan kilisenin yeri hakkında arşiv belgelerinde sadece Köprübaşı Mahallesinde olduğu bilgisi bulunmaktadır. Yapının yeri ile ilgili daha detaylı bilgiye Hüseyin Hüsameddin Yaşar'ın *Amasya Tarihi* isimli çalışmasından ulaşmaktayız. Yaşar, Bekir Paşa Medresesi'nin yerini "*Köprübaşı Mahallesi'nde Rûm Kilisesi'nin şarkan ittisâlinde köşe başında*" şeklinde tanımlaması bize kilisenin yerinin neresi olduğu konusunda açık fikir vermektedir (Yaşar, 2022, s. 165). Söz konusu kilisenin inşa tarihi hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte Osmanlı Arşivinde kilisenin onarımına ilişkin ilk belgenin 7 Şubat 1796 tarihli olması yapının bu tarihten önce inşa edildiğini göstermektedir.

Arşivde yer alan ve kilise cemaati adına Padişaha hitaben yazılan 7 Şubat 1796 tarihli dilekçede Köprübaşı Mahallesinde bulunan ve yangında harap olan Rum cemaatine ait eski kilisenin onarımı için daha önceden izin istendiği ve bu izin çerçevesinde keşif işlemi yapıldığı belirtilmiştir. Ancak kilise cemaati, kilisenin onarımında kurallara uyulmadığı bahanesiyle vali, mütesellim ve bazı idareciler tarafından herhangi bir emir olmadan teftiş yapılarak kendilerine baskı yapıldığını ve paralarına el konulduğunu bildirmişlerdir. Kendilerine yapılan baskıların sona ermesi, el konulan paralarının iade edilmesi ve daha fazla rencide edilmemeleri için ferman buyurulmasını istemişlerdir (BOA. C. ADL. 5.302.1).

Söz konusu dilekçenin üst kısmına, Rum taifesinin yangından dolayı tamire muhtaç hale gelen kiliselerinin onarımı için sundukları dilekçelerine istinaden verilen hattı hümayun gereğince yapının genişletilmeden tamir edilmesi ve tamire muhalefet edilmemesi şeklinde emir yazılmıştır. Dilekçenin sağ tarafına yazılan bir başka bölümde ise kiliselerin tamiri için daha önceden çıkarılan bir emrin olduğu belirtilmiştir.

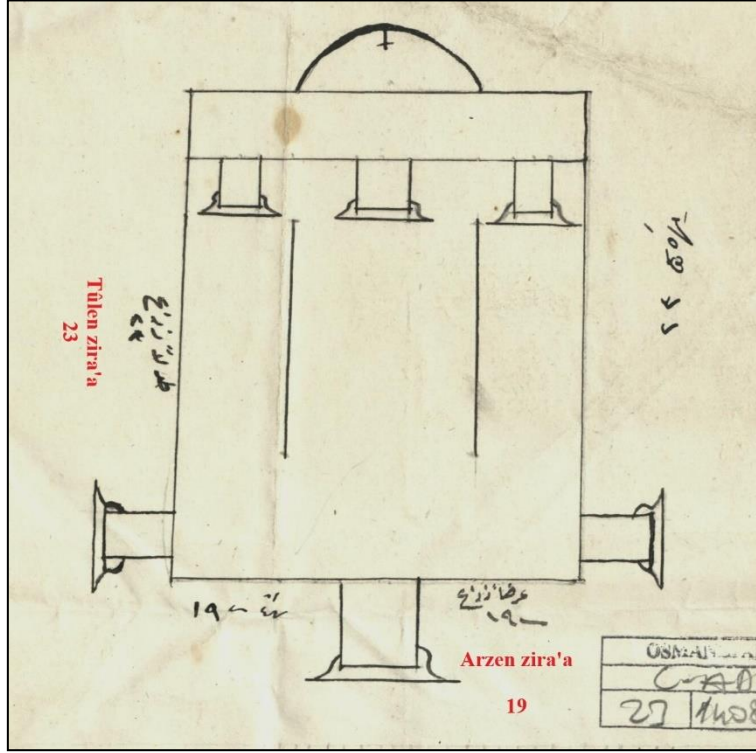
Aya Yorgi Kilisesi'nin onarımına ilişkin bir başka belge ise İstanbul Rum Patriği Avakim tarafından padişaha sunulan ve bir anlamda teşekkür bildiren 21 Kasım 1860 tarihli dilekçedir. Söz konusu belgede, kilisenin zamanla harap olduğundan ve içinde ayın yapılamaz hale geldiğinden, eski yerinde 36 zira' uzunluğunda, 22 zira' genişliğinde ve 15 zira' yüksekliğinde, üç kapı ve 20 pencereli olacak şekilde inşasına izin verildiği belirtilmiştir. Bu durumdan Rum ahalinin çok mutlu olduğu ve söz konusu kilisenin emirnameye uygun olarak genişletilmeden onarılacağı ifade edilmiştir (BOA. İ. HR. 180.9989.1). Bahse konu belgenin altına *gereği divan-ı hümayundan* başlığı ile başlayan 1 Aralık 1860 tarihli yazı yazılmıştır. Bu kısımda Aya Yorgi ismiyle bilinen Rum kilisesinin zamanla harap olmasından dolayı yukarıda belirtilen ölçülerde olacak şekilde tamir ve inşasına ruhsat verildiğinin kayıtlarda açıkça var olduğu ifade edilmiştir.

Mühimme Defteri içerisinde yer alan H. Cemaziyelevvel sonu 1271/M. 1861 tarihli hükümde de İstanbul Rum Patrikliği kanalıyla gönderilen ve Aya Yorgi Kilisesi'nin yukarıda belirtilen ölçülerde onarımının yapılmasına ilişkin dilekçenin kaydı yer almaktadır (BOA. A. (DVNSMHM. 261.14/35).

Amasya Ziyere Köyü (Ziyaret Kasabası) Aya Yoryos Kilisesi

Amasya merkeze bağlı olan, günümüzde Ziyaret Kasabası olarak bilinen arşivde ise Ziyere olarak geçen köyde günümüze ulaşmayan bir kilisenin varlığını bilmekteyiz. Söz konusu kilisenin inşa tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde yer alan onarıma ilişkin 1832 tarihli belgeden yapının bu tarihten daha önce inşa edildiği anlaşılmaktadır (BOA. C.ADL. 23.1408.4.1). 1 Nisan 1832 tarihli bahse konu belgede, Amasya'ya bağlı Ziyere köyü ahalisi tarafından köyde bulunan Aya Yoryos Kilisesi'nin tamiri için meclise dilekçe verildiği belirtilmiştir. Söz konusu dilekçede kilisenin aradan geçen zamanla harap hale geldiğinden ibadet yapılamadığı ve tamir edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Söz konusu kilisenin eski yerinde ve eski ölçülerini geçmeyecek şekilde 23 zira' uzunluğunda, 19 zira' genişliğinde, 10 zira' yüksekliğinde ve altı pencereli olarak yeniden

inşa edilmek istendiğine dair izin talebinde bulunulmuştur. Taleplerine karşılık yapının onarımı için ferman buyurulması istenmiştir (BOA. C.ADL. 23.1408.4.1). Binanın onarımına ilişkin yazışmalar içerisinde yapının plan çizimi de yer almaktadır. Bu çizime göre yapı doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, apsis doğu cepheden dışa taşkın şekilde inşa edilmiştir (Çizim 3). Naos bölümü üç nefli olup ortadaki nef yan neflere göre daha geniş tutulmuştur. Kilisenin günümüze ulaşmaması sebebiyle yeniden inşanın yapıp yapılmadığından emin olamamaktayız.

Çizim 3. Amasya Ziyere Köyü (Ziyaret Kasabası) Aya Yoryos Kilisesi (BOA. C.ADL. 23.1408.1)

11 numaralı kilise fihrist defterinin Sivas Vilayeti'ne ait bölümlerinin çevirisine ilişkin bir çalışmada 250 numaralı mühimme defterinin 109. sayfasında kilisenin tamirine ilişkin hüküm bulunduğu ifade edilmiştir (Çelik, 2020, s. 69). Tarafımızca da yapılan kontrolde fihrist defterinde yapının tamirine ilişkin H. Rebülevvel 1249 tarihli bir kayıt geçtiği görülmüştür. Ancak söz konusu mühimme defterinin ilgili sayfası ile birlikte önceki ve sonraki sayfaları kontrol edilmesine rağmen bahse konu hüküm bulunamamıştır.

Gümüşhacıköy Ermeni Kilisesi

Osmanlı Arşivinde yer alan belgelerden günümüzde Hacıköy olarak bilinen kasabada tamire muhtaç bir kilisenin olduğu anlaşılmaktadır. Kilisenin ne zaman inşa edildiğine ve mimari özelliklerine dair bilgi sahibi değiliz. Sadece arşivde yer alan 1849 tarihli belgeden yola çıkarak yapının bu tarih öncesinde inşa edildiğini ifade edebiliriz. 20 Ocak 1849 tarihli belgeden Hacıköy'de ikamet eden Ermeni cemaatinin toplu olarak meclise geldikleri ve 40 zira' uzunluğunda, 20 zira' genişliğinde ve 10 zira' yüksekliğinde kiliselerinin uzun süredir onarım görmediğinden dolayı yapının tamire muhtaç hale geldiği belirtilmiş ve tamir için izin talebinde bulunulmuştur (BOA. A.MKT. 204.97.1).

Bu talebe istinaden Gümüşhacıköy Naibi Hüseyin Ali tarafından yazılan belgede Ermeni cemaati tarafından talepte bulunulan konuyla ilgili imam Mustafa oğlu Mustafa, mahalle muhtarı Hasan oğlu Mustafa, reayadan Hasan oğlu Osman ve başka kimselerinde aralarında bulunduğu heyetçe araştırma yapıldığı belirtilmiştir. Yapılan tespitlerde kilisenin gerçekten

tamire muhtaç durumda olduğu, cemaatin ibadetlerini yapamadıkları bu sebeple tamire izin buyurulmasının uygun olacağı ifade edilmiştir (BOA. A.MKT. 204.97.2.1).

8 Ağustos 1849 tarihli belgede ise kilisenin tamire muhtaç olduğunun Müslümanlarca kabul edildiğine vurgu yapılarak aslına sadık kalınarak tamirinin yapılması ve herhangi bir engel çıkarılmaması istenmiştir (BOA. A.MKT. 204.97.2.2).

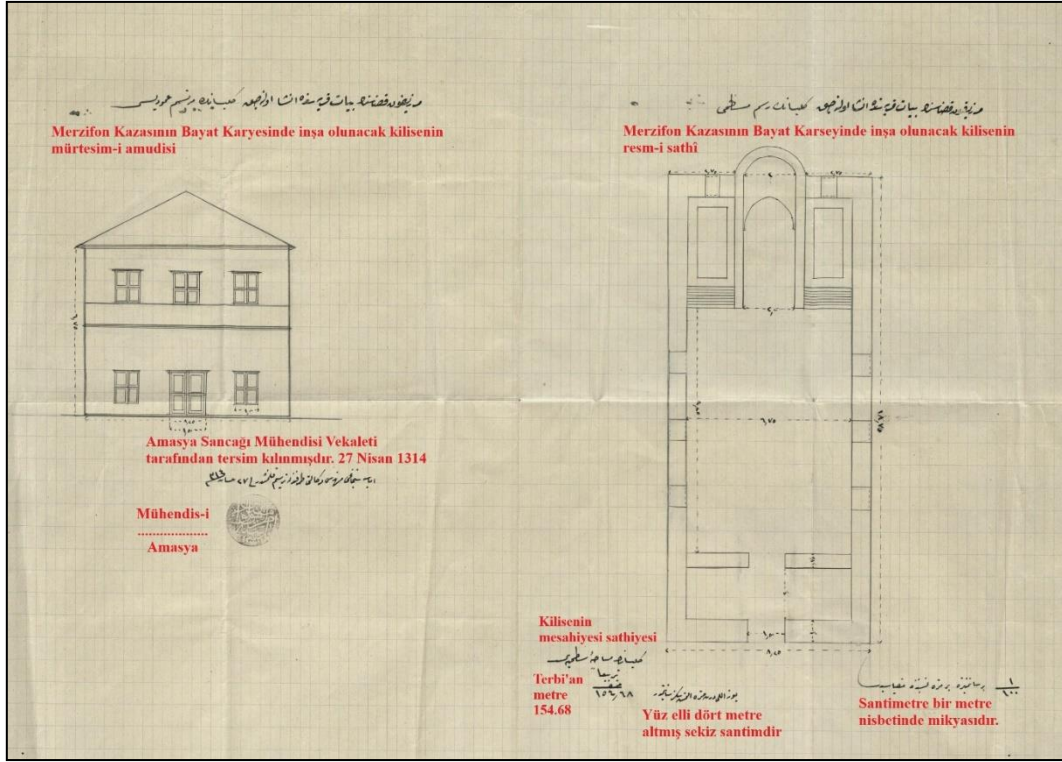
Gümüşhacıköy Surp Agop Kilisesi

Günümüze ulaşmayan kilisenin tamirine ilişkin tek bilgi 11 Numaralı Fihrist Defterinde geçen 22 Haziran 1849 tarihli kayıttır. Bu kayıta Gümüşhacıköy'de bulunan Surp Agop isimli kilisenin tamirine kayıt düşülmüş ve 257 Numaralı Mühimme Defterinin 149. Sayfası işaret edilmiştir. Ancak söz konusu mühimme defterinde kilisenin tamirine ilişkin kayda rastlanmamıştır.

Merzifon Bayat Köyü Rum Kilisesi

Amasya'da Merzifon ilçesine bağlı olan ve ilçe merkezine yaklaşık 19 km mesafede Bayat Köyünde bulunan kilise günümüze ulaşmamıştır. Yapının inşa tarihi ve mimari özelliklerine dair herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Arşiv belgeleri içinde yapının inşa tarihine ilişkin bilgiye rastlanılmamıştır. Yaptığımız çalışmada 1897 yılını gösteren en erken tarihli belge yapının söz konusu tarihten önce var olduğunu göstermektedir.

Osmanlı Arşivinde Bayat Köyü Kilisesi'nin onarımına ilişkin ilk kayıt 19 Kasım 1897 tarihli belgedir (BOA. İ. AZN. 31.13.2.1.). Söz konusu belgede; Bayat Karyesinde bir kilisenin yeniden inşası için Rum Patrikliği tarafından ruhsat talebinde bulunulduğu ifade edilmiştir. Bu talebe istinaden Adliye ve Mezahib Nezaret'nin 3 Ağustos 1897 ve 272 sayılı yazısı ile konuya ilişkin gerekli tahkikatın yapılması istenmiştir. 27 Eylül 1897 tarihli emirname doğrultusunda köyde kilisenin inşa edileceği yerde keşif yapılmıştır. Dört duvarının kargir olarak yapılacağı ifade edilen kilisenin plan ve cephe çizimini içeren proje hazırlanmıştır. 9 Mayıs 1898 tarihli projenin Amasya Sancağı Mühendis Vekaletine bağlı bir mühendis tarafından hazırlandığı anlaşılmakta ancak mühendis ismi okunamamaktadır. Çizimler üzerinde yapının genişliği, uzunluğu ve yüksekliği gösterilmiştir (Çizim 4). Çizimler üzerinde yer alan ölçülere göre kilise doğu-batı doğrultusunda 18.75 metre uzunluğunda, 8.25 metre genişliğinde ve 6.75 metre yüksekliğindedir.

Çizim 4. Merzifon Bayat Köyü Kilisesi Plan ve Cephe Çizimi (BOA. İ.AZN. 31. 13. 1. 2)

Kilisenin onarımına ilişkin belgede onarıma zemin hazırlamak için kilise cemaatine vurgu yapılmıştır. Buna göre Canik'ten yaklaşık 40 sene önce dokuz haneden 53 erkek ve kızın köye geldikleri ve çiftliklerde ziraatle meşgul oldukları belirtilmiştir. Cemaatin H. 1308 /M. 1891 senesinde çiftlikleri yakınında bulunan araziyi kilisenin inşası için satın aldıkları ifade edilmiştir. Ayrıca tamir için gerekli 3.600 gurusun yardımlardan sağlandığı vurgulanmıştır. Bahse konu kilisenin yerinin Rum cemaatine ait olması sebebiyle yeri ile ilgili herhangi bir sorun görülmediği vurgulanmıştır.

12 Eylül 1898 tarihli Şurayı Devlet tezkiresinde kilisenin tamiri için Rum Patrikliğinden gelen dilekçe üzerine Sivas Valiliğince yapılan tahkikat evraklarının Adliye ve Mezahib Nezaretine sunulduğu ve buradan Şurayı devlete havale edildiği belirtilmiştir. Burada söz konusu tamir işleminin belirtilen ölçüleri aşmayacak şekilde yapılmasının uygun görüldüğü ifade edilmiştir (BOA. İ.AZN. 31.13.3.1).

3 Numaralı Kilise Defterinin 244. sayfasında geçen kayıta da tamire ilişkin bilgiler teyit edilebilmektedir. Sivas Valisi Vezir Hasan Hilmi Paşa ve Amasya Mutasarrıfı Kemal Bey'in imzasının bulunduğu kayda göre Bayat köyünde Rum Kilisesinin inşası için Rum Patrikhanesinden dilekçe gönderilmiştir.

Sadrazam Halil Rifat Paşa, 1 Ekim 1898 tarihinde Rum Cemaatinin kendi arsaları üzerinde ve masraflarını da kendilerinin karşılayacaklarını beyan ettikleri kilisenin tamirine engel bir husus bulunmadığını beyan ederek Şurayı Devlet Mülkiye Dairesinin Mazbatasıyla birlikte padişaha sunmuştur (BOA. İ.AZN. 31.13.4.1.). 9 Ekim 1898 tarihinde yapının yeniden inşasına dair padişah iradesi çıkmıştır.

Değerlendirme

Yaptığımız çalışma sonucunda Amasya'nın günümüz il sınırları dahilinde bulunan ve Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi kayıtlarında onarım bilgisi geçen yedi kilise tespit edilmiştir. Bu kiliselerden Amasya Aya Yorgi Kilisesi, Gümüşhacıköy Surp Agop Kilisesi,

Gümüşhacıköy Ermeni Kilisesi, Merzifon Bayat Köyü Kilisesi ve Ziyaret Kasabası Rum Kilisesi günümüze ulaşamamıştır. Merzifon Aya Varvara Rum Kilisesi ve Merzifon Protestan Kilisesi ise ana hatlarıyla günümüze ulaşmıştır.

Çalışmamız çerçevesinde arşivde onarım ve yeniden inşaya ilişkin tespit ettiğimiz belgelerden sadece Amasya Aya Yorgi Kilisesi'nin 18. yüzyılda bir onarım kaydı mevcuttur (BOA. C. ADL. 5.302.1). Diğer onarım kayıtları 1832 tarihi ile 1913 tarihi arasındadır. Onarım faaliyetlerinin 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren artmaya başladığı görülmektedir. Bu durum, Osmanlı'da batılı devletlerin tavsiyeleri ve daha ziyade baskılarıyla ilan edilen Tanzimat Fermanı ve devamında Islahat Fermanı kapsamında gayrimüslim halka dini alanda sağlanan hürriyetin yansıması gibidir. Özellikle Islahat Fermanıyla birlikte, gayrimüslimlerin ibadet mekânlarının, mekteplerinin ve hastanelerinin tamirinde kolaylık gösterilmesi anlayışının hakim olduğu görülmektedir (Ayar, 2017, s. 12).

Arşiv belgeleri üzerinden yapılan çalışmalarda yapıların onarım süreçlerinde nasıl bir yol izlendiği tespit edilebilmektedir (Aydın, 2018, s. 23). Araştırmamız kapsamında ele aldığımız belgelerden onarıma ilişkin sürecin ; başvuru, başvurunun tahkiki, keşif heyetinin kurulması, keşif yapılması ve onarımın tamamlanması aşamalarından oluştuğu görülmektedir. Başvuruların kilise cemaatleri tarafından yerel idareye yapıldığı örnekler olduğu gibi ruhani liderler olan patrikler aracılığıyla merkez teşkilatına yapıldığı örnekler de mevcuttur. Onarım için yapılan başvuru belgelerinde genel hatlarıyla ; yapının nerede bulunduğu, neden dolayı onarıma veya yeniden inşasına ihtiyaç duyulduğu açıkça belirtilmektedir. Bu gerekçelerin ; *"muhterik olan(yanan)"* (BOA. C. ADL. 5.302.1), *"muhterik olmalarına mebni (yanmasından dolayı)"* (BOA. İ. AZN. 87.27.8.1), *"mürur-ı zaman ile (geçen zaman ile)"* (BOA. C.ADL. 23.1408.4.1), *"harap olmasına mebni (harap olmasından dolayı)"* (BOA. İ. AZN. 108.26.4), *"mürur-ı zaman ile müşrif-i harab (geçen zamanla yıkılmaya yüz tutmuş) ve yebab", "mürur-ı eyyam ile harab (geçen zaman ile harap)"* (BOA. İ. HR. 180.9989.1) ve *"müşrif-i harab (yıkılmaya yüz tutmuş)"* (BOA. A.MKT. 204.97.2.1) şeklindeki ifadelerle yansıtıldığını görmekteyiz.

Kiliselerin tamirine ilişkin yazılar genellikle Adliye ve Mezahib Nezaretine gönderilmiştir. Bir yapının onarımı için izin verilmeden önce önemli bazı hususların tahkik ettirildiği anlaşılmaktadır. Yapının bulunduğu alan, mülkiyetin kime ait olduğu, Müslüman nüfusun bulunduğu bir yerde olup olmadığı, ait olduğu cemaat ve cemaatin nüfusu ile onarım masrafının nasıl karşılanacağı hususu onarım öncesi önemli araştırma konularını oluşturmaktadır. Belirtilen konu başlıklarında herhangi bir sakınca bulunmaması halinde onarım süreci başlamaktadır.

Kiliselerin onarımlarına fiili olarak başlanması için keşif kararının alınması gerekmektedir. Taşra yönetimi Gümüşhacıköy Ermeni Kilisesi'nde olduğu gibi tamire konu yapıyla ilgili farklı alanlardan bilirkişi hüviyetinde bir heyet görevlendirmektedir (BOA. A.MKT. 204.97.2.1). Bilirkişi heyetinde imam, muhtar gibi yerel kanaat önderlerinin yanında mimar, mühendis gibi alanında uzman kişiler de görevlendirilmektedir.

Belgelerde geçen bir diğer önemli husus yapının aslına sadık kalınarak tamir edilmesi ve yeniden inşa edilecekse eski ölçülerini aşmayacak şekilde inşa edilmesidir. Bu tip fiziksel sınırlamalar *"eb'ad -ı mezkureyi tecavüz itmemek"* (BOA. İ. AZN. 87.27.8.1), *"cihet-i asliyesi misüllü"* (BOA. C.ADL. 23.1408.4.1), *"vaz'-ı kadim ve heyet-i asliyesi üzere ta'mir "* (BOA. A.MKT. 204.97.2.1) ve *"beyan olunan tul ve arzı zira 'larını tecavüz itmemek "* (BOA. İ.HR. 209.12046.1) şeklinde ifade edilmiştir.

Onarım süreçlerinde titizlikle takip edilen konulardan birisi tamir işleminin mali yönü olmuştur. İncelenen arşiv belgelerinde, başvuru dilekçelerinde tamir masraflarının ne kadar olacağı ve masrafın nereden karşılanacağı açıkça belirtilmiştir. Ele aldığımız kiliselerin tamir giderlerinin genellikle kilise sandığından veya cemaatin yardımlarıyla karşılandığı anlaşılmaktadır. Ancak Merzifon Protestan Kilisesi'nin onarım işlemleri için Amerika'dan yardım toplandığı gibi istisnai durumlar da mevcuttur.

Çalışmamıza konu kiliselerin geçirdikleri onarım mahiyetlerine baktığımız zaman bir kısmının tamir ile sınırlı kalırken bir kısmının ise yeniden inşası söz konusu olmuştur. Amasya Aya Yorgi Kilisesi, Gümüşhacıköy Surp Agop Kilisesi, Gümüşhacıköy Ermeni kilisesi ve Ziyaret Kasabası Rum Kilisesi'nin onarımı için, Merzifon Bayat Köyü Kilisesi, Merzifon Aya Varvara Rum Kilisesi ve Merzifon Protestan Kilisesi'nin ise yeniden inşası için girişimlerin olduğu anlaşılmaktadır. Onarım gören yapılar günümüze ulaşmadığından söz konusu yapılarda gerçekleşen onarım izlerini takip etmek mümkün olmamıştır. Günümüze ulaşan iki yapı ise yeniden inşa edildiğinden tamir izini takip edilememektedir. Ancak yeniden inşa edilen yapıların inşa projeleri ile bugünkü durumları karşılaştırılarak günümüze kadar nasıl bir değişim geçirdikleri ortaya koyulabilmektedir. Örneğin Merzifon Protestan Kilisesinin inşa projesi içerisindeki plan çizimi ile mevcut durumunu ele aldığımızda yapıda büyük değişiklikler olduğu anlaşılabilmektedir.

Yeniden inşası için girişimlerde bulunan yapılar için hazırlanan projelerde kiliselerin plan ve cephe çizimlerine yer verildiği görülmektedir. Plan çizimleri için "*resm-i sathı*" (BOA. İ.AZN. 31. 13. 1. 2), "*mürtesim-i ufkisi*" (BOA. İ.AZN. 87. 27-7.1; BOA. İ. AZN. 108.26.1) ifadesi kullanılırken cephe çizimleri için ise "*mürtesim-i amudisi*" (BOA. İ.AZN. 31. 13. 1. 2), "*mürtesim-i şakulisi*" (BOA. İ.AZN. 87. 27-7.1) şeklinde ifadeler kullanılmıştır. Cephe çizimlerinde pencere, kapı ve saçak ölçülerinin işlendiği, plan çizimlerinin de detaylı bir çalışmanın olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Amasya, tarihi süreç içerisinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Hatti, Hitit, Pontus, Roma ve Bizans dönemi sonrasında Danişmendlilerle birlikte Türk yurdu haline gelmiştir. Şehirde Türk hâkimiyeti döneminde farklı etnik kökenden ve dini gruplardan insanlar bir arada yaşamışlardır. Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş döneminden itibaren sınırları içerisinde bulunan gayrimüslimlerin inançlarını engelleyici bir tutumun olmadığı bilinmektedir. Bu dönemde tarihi kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Amasya genelinde Türk nüfus çoğunluğu oluşturmakla birlikte Ermeniler ve Rumlar başta olmak üzere gayrimüslim nüfus varlığını korumuştur. Çalışmamızda gayrimüslim nüfusa ait ibadet mekânlarının tamiri konusunda nasıl bir anlayışın olduğu ve nasıl bir süreç izlendiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çerçeveden bakıldığında gayrimüslimlere ait ibadet mekânlarının onarım taleplerinin büyük ölçüde kabul edildiği tespit edilmiştir. Ancak arşivde onarımı veya yeniden inşa kaydını tespit ettiğimiz kiliselerin birçoğunun günümüze ulaşmaması onarımların ne ölçüde gerçekleştiği konusunda soru işareti bırakmaktadır. Lakin günümüze ulaşan yapılar onarım ve yeniden inşa işleminin gerçekleştiğini göstermektedir. Günümüze ulaşan kiliselerin zaman içerisinde farklı işlevle kullanılmasından dolayı bazı yapısal değişiklikler görülmektedir. Bize düşen görev kültürel mirasımızın bir parçası olan bu kiliseleri korumak, onarmak ve gelecek nesillere ulaştırmaktır.

KAYNAKÇA

- AKURGAL, E. (1997). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara: TÜBİTAK.
- ALAN, G. (2008). *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*. Ankara: Türk Tarih Kurumu
- AYAR, T. (2017). Osmanlı'nın Son Dönemi Maçka'da Kiliselerin Tamiri ve Yeniden İnşası. *History Studies*, 9(1), s. 1-19. doi:10.9737/hist.2017.510
- AYDIN, R. (2018). Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kayseri'deki Ermeni Kiliselerinin Onarımları. *History Studies*, 10(2), s. 1-28. doi:10.9737/hist.2018.5817
- BAYRAM, S. (2012). *Tarihte Merzifon*. Ankara: Önder Matbaacılık
- BOA. A. DVNS.KLS.d. (Kilise Defterleri) 5/109.
- BOA. A. DVNSMHM. (Mühimme Defterleri) 261/14/35.
- BOA. A. MKT. (Sadaret Mektubi Kalemi Belgeleri) 204/97.
- BOA. C. ADL. (Cevdet Adliye) 5/302.
- BOA. C. ADL. (Cevdet Adliye) 23/1408.
- BOA. C. ADL. (Cevdet Adliye) 103/6159.
- BOA. İ. AZN. (İrade Adliye ve Mezahib Evrakı) 31/13.
- BOA. İ. AZN. (İrade Adliye ve Mezahib Evrakı) 87/27
- BOA. İ. AZN. (İrade Adliye ve Mezahib Evrakı) 108/26.
- BOA. İ. HR. (İrade Hariciye) 180/9989.
- BOA. İ. HR. (İrade Hariciye) 209/12046.
- BÖREK, M. (2023). *Merzifon'da Osmanlı'dan Cumhuriyet dönemine intikal eden Müslüman ve Gayrimüslim eserleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Amasya.
- ÇELİK, B. (2020). 11 ve 13 Numaralı Kilise Fihristi Defterlerine Göre Sivas Vilayetinde Gayrimüslimlere Ait Binaların Yapım ve Onarımıyla İlgili Hükümlerin Fihristi. *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XLIV, s. 59-85.
- DÖNMEZ, Ş. (2013). Öntarih ve Klasik Dönemlerde Amasya: Güncel Arkeolojik Bulgular. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR)*, (16), s. 21-56.
- DÖNMEZ, Ş. (2014). Amaseia Antik Kenti. F. Özdem (ed.) içinde, *"Yar ile Gezdiğim Dağlar": Amasya* (s. 9-28). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- GÖKÇEN, S. (2006). Fener Rum Patrikhanesi'nin Hukuki Statüsü ve Heybeliada Ruhban Okulu'nu Açtırma Girişimleri. *Atatürk Dergisi*, 5(1), s. 185-222 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad/issue/2365/30321>.
- KARPAT, K. H. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1831-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- KESİK, M. (2017). *Dânişmendliler (1085-1178): Orta Anadolu'nun Fatihleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

- KESİK, M. (2018). *Anadolu Türk Beylikleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- MERZİFON BELEDİYESİ. (2015). *Yolların ve Kültürlerin Kesiştiği Şehir Merzifon*. Merzifon: Merzifon Belediyesi. <https://merzifon.bel.tr/wp-content/uploads/2018/03/merzifon-tanitim-web.pdf> adresinden alındı.
- SEYFELİ, C. (2020). İstanbul Ermeni Patrikhanesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, EK-1*, s. 668-671. <https://islamansiklopedisi.org.tr/istanbul-ermenipatrikhanesi>: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ŞAHİN, İ., & EMECEN, F. (1991). Amasya, içinde, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3, 1-4. <https://islamansiklopedisi.org.tr/amasya>: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ŞİMŞİRGİL, A. (1985). *1520 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Amasya Sancağı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- TURAN, O. (2013). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- YAŞAR, A. H. (2022). *Amasya Tarihi* (Cilt 1-4). S. Keçeci Kurt, R. Özel, & M. Hakverdioğlu, (Düzenleyen) Amasya : Amasya Belediyesi.
- YÜKSEL, A. (2010). Merzifon Yangınları (1896-1904). H. Babacan (ed.) içinde, *Geçmişten Günümüze Merzifon* (s. 61-82). Ankara : Merzifon Belediyesi Kültür Yayınları.

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 8 Issue 1, March 2024

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 14.01.2024

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 16.02.2024

DOI: 10.30692/sisad.1419738

AKSEKİ AKŞAHAP MAHALLESİ GELENEKSEL KONUTLARININ KIRSAL MİRAS KAPSAMINDA KORUNMASINA YÖNELİK ÖNERİLER

Recommendations for Conservation of Traditional Houses in Akseki Akşahap Neighbourhood within the Scope of Rural Heritage

Çiğdem Belgin DİKMEN

Prof. Dr.

Yozgat Bozok Üniversitesi

Mühendislik Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü

ORCID ID: 0000-0001-5975-1552

cbelgin.dikmen@yobu.edu.tr

Ferruh TORUK

Öğr. Gör.

Yozgat Bozok Üniversitesi

Mühendislik Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü

ORCID ID: 0000-0001-9851-4269

ferruh.toruk@yobu.edu.tr

Atıf/Citation: Çiğdem Belgin Dikmen & Ferruh Toruk (2024), “Akseki Akşahap Mahallesi Geleneksel Konutlarının Kırsal Miras Kapsamında Korunmasına Yönelik Öneriler”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S.1, Mart 2024, s.135-161.

Öz: Akdeniz Bölgesi Akseki-İbradı Havzasında iklimsel veriler, kültür etkileşimi, yerel yapı malzemeleri ile yerel yapı ustaları tarafından üretilen geleneksel konutlar; yerelde kolay bulunabilir ahşap ve taş malzeme ile inşa edilmiş olmalarına karşın, yapım tekniği ve cephe özellikleri açısından Anadolu’da karşılaşılan geleneksel konut örneklerinden farklı ve benzersizdir. Bu çalışma; Akseki Akşahap Mahallesi Kentsel Sit Alanı içerisinde yer alan ve günümüze ulaşabilen geleneksel konutların mekânsal yapısı ve mimari özelliklerini incelemeyi, yerleşimin kırsal miras kapsamında bütünsel bir yaklaşımla korunması ve gelecek nesillere aktarılması için öneriler geliştirmeyi amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında Akşahap Mahallesi’nin coğrafi, demografik ve ekonomik yapısı ile mekânsal

gelişimi araştırılmış, Akseki’de kırsal mirasın korunmasına yönelik literatür araştırması ve alan çalışması ile özgün ve benzersiz niteliğe sahip geleneksel konutlar analiz edilmiştir. Analizlerden elde edilen veriler ile sosyal ve kültürel sürdürülebilirlik bağlamında gelecek nesillere aktarılması gereken geleneksel ve benzersiz nitelikte konutların bölgenin gelişimini destekleyecek kararlar ile doku bütünlüğü içerisinde korunması ve yaşatılması için öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Akseki, Akşahap Mahallesi, Kırsal Miras, Geleneksel Konut, Koruma.

Abstract: The traditional houses in the Akseki-İbradı Basin of the Mediterranean Region, produced by local-craftsmen with climatic data, cultural interaction, local building materials and local building materials; although they were built with locally easily available wood and stone materials, they are different and unique from the traditional housing examples encountered in Anatolia in terms of construction technique and façade features. This study aims to examine the spatial structure, architectural features of the traditional houses that have survived to the present day in Akseki Akşahap Neighbourhood Urban Protected Area, and to develop suggestions for the protection of the settlement with a holistic approach within the scope of rural heritage and its transfer to future generations. Within the scope of the study, the geographical, demographic and economic structure and spatial development of Akşahap Neighbourhood were investigated, and traditional houses with unique and unique characteristics were analysed through literature research and fieldwork for the protection of rural heritage in Akseki. With the data obtained from the analyses, recommendations are presented for the protection and preservation of traditional and unique houses that should be transferred to future generations in the context of social and cultural sustainability within the integrity of the texture with decisions that will support the development of the region.

Keywords: Akseki, Akşahap Neighbourhood, Rural Heritage, Traditional Houses, Protection.

GİRİŞ

Antalya’nın Akseki ilçesine bağlı Akşahap Köyü ve çevresi tarihsel süreç içerisinde çeşitli uygarlıklara ev sahipliği yapmış, yerleşimin mekânsal yapısı bu uygarlıkların etkisi ve katkısı ile gelişmiştir. 1500’lü yıllarda Ereşahap, daha sonra Akşahap olarak adlandırılan yerleşim; 2012 yılında 6360 Sayılı Kanun kapsamında Antalya Belediyesi’nin Büyükşehir statüsüne alınması ile Akseki’nin mahallesi konumuna getirilmiş ve Akşahap Mahallesi olarak anılmaya başlamıştır (6360 Sayılı Kanun, 2012). Akşahap, 2018 yılı verilerine göre 26,4 km² yüzölçümü ile Akseki’ye bağlı büyük, ancak düşük nüfuslu mahallelerden biridir (Antalya Akseki’nin Mahalleleri, 2018). Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü (KVMGM) Tespit ve Planlama Dairesi Başkanlığı bünyesinde Antalya Akseki ilçesinin bazı mahallelerinde somut kültür mirasının korunması bağlamında Koruma Amaçlı İmar Planı (KAİP) çalışmaları başlatılmış veya tamamlanmışsa da bu çalışmaların Akşahap Mahallesinde yakın zamanda gündeme geldiği görülmektedir.

Kültür ve Turizm Bakanlığı Antalya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu’nun (KVKBK) Akşahap Mahallesi’ne yönelik farklı tarihlerde aldığı kararlar ile köy odası, günümüzde aktif olarak kullanılmayan ilkokul ve Düğmeli Ev olarak bilinen 51 geleneksel konut tescillenmiş, yerleşimde 65.74 ha alan Kentsel Sit Alanı olarak önerilmiştir. Aynı kurulun farklı tarihlerde aldığı kararlarla Öneri Kentsel Sit Alanı, Geçiş Dönemi Koruma Esasları ve Kullanma Şartları onaylanmış ve mahallenin güneyinde Kentsel Sit Alanı dışında kalan (Çiftlik Yerleşimi/Kopan Mevkii) 7.72 ha alan I. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak belirlenmiştir. Kültür ve Turizm Bakanlığı KVMGM Tespit ve Planlama Dairesi Başkanlığı bünyesinde 2021 Yılı Yatırım Programı ile başlatılan *Antalya Akseki Akşahap Kentsel Sit Alanı KAİP Yapımı* işi kapsamında gerçekleştirilen aşamalar Antalya KVKBK’nun 30.03.2023 tarih ve 15722 sayılı karar ile onanmış, ancak tescillenen geleneksel konutların rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri henüz hazırlanmamış ve onarım süreçleri başlatılmamıştır.

Bu çalışma; Akşahap Kentsel Sit Alanı içerisindeki geleneksel konutların kırsal miras kapsamında mekânsal yapısı ve mimari özelliklerini incelemeyi ve yerleşimin bütünsel bir yaklaşımla korunması, gelecek nesillere aktarılması için öneriler geliştirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın ilk aşamasında Akseki-İbradı Havzası çevresinde inşa edilen ve Anadolu’da benzer

örneği bulunmaması nedeniyle nadide yapı örnekleri olan geleneksel konutlara yönelik literatür araştırması yapılmıştır.

Kavramsal Çerçeve olarak tanımlanan ikinci aşamada Anadolu’da iklimsel ve topografik veriler, kültür etkileşimi, geleneksel yapım teknikleri ve yerel yapı malzemeleri ile çeşitlenen geleneksel konutlar üzerinden, sosyal ve kültürel sürdürülebilirlik ve kırsal mirasın korunması kavramları tartışılmış, Akşahap özelinde kırsal mirasın korunmasının önemi vurgulanmıştır.

Çalışmanın üçüncü aşamasında Akşahap konutlarının kırsal miras kapsamında korunmasına yönelik yöntem önerilmiştir. Bu nedenle Akşahap Mahallesi’nin coğrafi, demografik ve ekonomik yapısı, tarihsel süreç içerisinde yerleşim ve çevresinin mekânsal gelişimi, Akşahap Mahallesi’nin korunmasına yönelik kararlar, plan çalışmaları, yerinde yapılan incelemeler ile yerleşimde kırsal mirasın korunması kapsamında özgün karakter gösteren tescilli konutlar; yerleşim düzeni, plan tipolojisi ve kat adedi, yapım tekniği ve malzeme, cephe düzeni ve bezemeler açısından analiz edilmiştir.

Çalışmanın dördüncü aşamasında literatür araştırması ve analizlerden elde edilen veriler ile kırsal miras kapsamında gelecek nesillere aktarılması gereken Akşahap geleneksel konutlarına yönelik bulgular sunulmuş ve tartışmaya açılmıştır. Çalışmanın sonuç ve öneriler bölümünde yerleşim ve çevresinin gelişimini destekleyecek kararlar ile bütüncül bir yaklaşımla korunması ve yaşatılması için çıkarımlar ve öneriler sunulmuştur. Çalışma kapsamında kullanılan fotoğraflar 2022 yılında yerinde yapılan çalışmalarda makalenin ikinci yazarı tarafından çekilmiştir. Fotoğraflarda konutların adaları A, parselleri P harfi ile belirtilmiştir.

Literatür Araştırması

Dünya nüfusunun yarısından ve Türkiye nüfusunun %80’inden fazlası kentlerde yaşamaktadır (European Environment Agency, 2011). Kırsal yerleşimler; değişen yaşam biçimi ve iş olanaklarının yetersizliği gibi nedenlerle çevrelerindeki ilçelere veya büyük kentlere göç vermektedir. Göç olgusu ile azalan nüfus, somut kırsal mirasın önemli örnekleri olan geleneksel konutların kullanım dışı kalmasına veya kullanıcı müdahalesi ile yapılan değişiklikler sonucunda özgün yapılarının bozulmasına neden olmakta ve sahip oldukları değerler ile birlikte yok olma tehlikesi ile karşı karşıya bırakmaktadır. Geleneksel yapım teknikleri ve yerel yapı malzemeleri ile inşa edilen, sahip olunan teknoloji ve kültürün yansıması olan geleneksel konutlar; kullanıcısının yaşam biçimi, sosyal ve ekonomik yapısı hakkında ipuçları içermektedir. Anadolu’da farklı coğrafyalarda ve iklim bölgelerinde kentsel veya kırsal ölçekte çeşitli örneklerini gördüğümüz geleneksel konutlar; somut kültür mirasının göstergeleri arasında önemli yer tutmaktadır. Yerel yapım teknikleri ve yerel malzeme ile çeşitlenen ve her biri bulunduğu yere özgü, özgün değer taşıyan bu örnekler, kullanıcının yaşam biçimini bilen yapı ustaları tarafından inşa edilmiştir. Akdeniz Bölgesinde Akşahap Mahallesi’ni de içeren Akseki-İbradı Havzasında geleneksel konut örneklerinin yerelde kolay bulunabilir ahşap ve taş malzeme ile inşa edilmiş olmalarına karşın, yapım tekniği ve cephe özellikleri açısından Anadolu’da karşılaşılan konut örneklerinden farklı ve benzersiz olduğu söylenebilir. Akseki çevresinde Düğmeli Evler olarak bilinen geleneksel konutlara yönelik çeşitli akademik çalışmalar yapılmıştır.

Akkaya, 2005 yılında tamamladığı *Akseki İlvat Köyleri ve Çevresindeki Eski Türk Evlerinin Mimari ve Süslemesine Yeni Bir Yaklaşım* başlıklı yüksek lisans tezinde bölgede yer alan kırsal konutları bezemeler bağlamında incelemiştir (Akkaya, 2005).

Mansuroğlu, 2006 yılında yayımladığı *Turizm Gelişmelerine Yerel Halkın Yaklaşımlarının Belirlenmesi: Akseki/Antalya Örneği* isimli makalesinde tarihsel, kültürel ve doğal özellikleri ile alternatif turizm için uygun potansiyele sahip olan Akseki’de bu özelliklerin bölge turizmine etkilerini sorgulamış ve bölgenin farklı turizm alternatiflerine yönelik potansiyel barındırdığını aktarmıştır (Mansuroğlu, 2006).

Kavas, 2011 yılında yayımladığı *Patterns of Environmental Coherence in the Rural Architectural Tradition of Ürünü (Akseki-İbradı Basın)* isimli makalesinde Akseki-İbradı Havzası yayla yerleşimlerinde doğa-çevre ilişkileri ve kültürel etkileşimi ile sürdürülen geleneksel konutları incelemiş, kırsal yerleşimlerin sürdürülebilirliğini vurgulamıştır (Kavas, 2011).

Çelebi, 2012 tarihli *Akseki Cemerler Köyü Ahmet Yılmaz Evi Restorasyon Projesi* başlıklı yüksek lisans tezinde bilinçsiz müdahaleler ile kısmen özgünlüğü bozulmuş geleneksel konutun restorasyon sürecinde karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerilerini tartışmış, konutun korunması için öneriler geliştirmiştir (Çelebi, 2012).

Çal, 2012 yılında tamamladığı *Yerel Verilerin Geleneksel Mimari Üzerindeki Etkilerinin Sürdürülebilirlik Bağlamında Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi: Akseki-İbradı ve Piemonte-Val D'ossola Örneği* başlıklı yüksek lisans tezinde Akseki-İbradı ile İtalya Piemonte-Val D'ossola havzaları dağlık yerleşimlerinde doğal çevre ve kültürel verilerin etkileşimlerinde mimarlık ve sürdürülebilirlik bağlamında ortak ve farklı yaklaşımları tartışmıştır (Çal, 2012).

Dursun, 2012 yılında yayımladığı *Akseki İlvat Köyleri ve Çevresindeki Geleneksel Türk Evlerinden Örnekler* isimli makalesinde İlvat köyleri kırsal örneklerinin mimari özelliklerini tartışmış, iklimsel veriler, yerel malzeme ve yerli ustalar tarafından gerçekleştirilen konutların niteliklerinin iyileştirilmesi için öneriler sunmuştur (Dursun, 2017).

Erbaş, 2013 yılında yayımladığı *Geleneksel Yerleşkelerde Kullanıcı Müdahaleleri: Süleymaniye Örneği* isimli makalesinde bölgede yer alan düğmeli evlerin kullanıcının bilinçsiz müdahaleleri ile özgün değerlerinin bozulduğuna vurgu yapmaktadır (Erbaş, 2013).

Alim ve Sağiroğlu, 2015 yılında sundukları *Antalya İli Akseki İlçesi İlvat Bölgesinde Sürdürülebilir Barınma İçin Konut Tasarım İlkelerinin Belirlenmesi* başlıklı bildirilerinde bölgede hâkim olan konut örneklerinin tasarım ilkelerini tartışmıştır (Alim ve Sağiroğlu, 2015).

Karayazı, 2015 yılında tamamladığı *Akseki İlçesi, Belenalan Köyü Kırsal Mimari Doku Özelliklerinin Değerlendirilmesi* başlıklı tezinde Belenalan Köyü kırsal mimari doku özelliklerini değerlendirmiştir.

Akman Karayazı ve Sağiroğlu'nun 2016 yılında yayımladıkları *Akseki Belenalan Köyünde Kırsal Mimari ve Doku Karakteristiğinin Belirlenmesi ve Koruma Sorunlarının Belirlenmesi* isimli makaleleri bölgeye yönelik araştırma, bulgu ve koruma önerileri içermektedir (Akman Karayazı ve Sağiroğlu, 2016). Yazarların 2017 yılında yayımladığı *Akseki Belenalan Köyü Geleneksel Kırsal Konut Dokusunda Korumanın; Ekoturizm Yolu ile Sürdürülebilirliğinin Tespiti* isimli makalelerinde ise Belenalan Köyü'nde azalan tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin etkisiyle kullanılmayan konutların korunmasına yönelik uygulanabilecek ekoturizm alternatifleri araştırılmış, SWOT analizi ile yerleşimin sürdürülebilirliğine yönelik kararlar alınmıştır (Sağiroğlu ve Karayazı, 2017).

Şenocak ve Sağiroğlu, 2016 yılında yayımladıkları *The Restoration Proposal for Mehmet Duruk Rural Dwelling in Akseki, Bucakalan Village* isimli makalelerinde Antalya Akseki Bucakalan Mahallesi kırsal konutlarının korunmasına yönelik sorunlar ve çözüm önerilerini tartışmışlardır (Şenocak ve Sağiroğlu, 2016).

Manav ve Çalışkan, 2017 yılında yayımladıkları *Geleneksel Bir Mesken Tipinin Turizmde Çekicilik Potansiyelinin Araştırılması: Düğmeli Evler (Antalya) Örneği* başlıklı makalelerinde ve Manav'ın 2018 yılında tamamladığı tezinde incelediği ve Akseki çevresinde Düğmeli Ev olarak anılan geleneksel konutların doğa, tarih ve kültür temelli turizm faaliyetleri ile korunması için öneriler sunulmuştur (Manav ve Çalışkan, 2017; Manav, 2018).

Akkaya, 2019 yılında gerçekleştirdiği *Somut ve Somut Olmayan Kültürel Miras Kapsamında Antalya Akseki Çukurköy'ün Değerlendirmesi* başlıklı tezinde Akseki Çukurköy yerleşiminde somut ve soyut kültür mirasının yaşatılması bağlamında kültür olarak sürdürülen gelenekler ve köyün mekânsal özelliklerini değerlendirmiştir (Akkaya, 2019).

Bacak, 2019 tarihli *Antalya İli Akseki İlçesi Emiraşıklar Köyü Geleneksel Konut Dokusunun Belgelenmesi ve Koruma Sorunlarının Tespiti* başlıklı tezinde yerleşimde kullanıcı tarafından yapılan bilinçsiz mekânsal, cephesel müdahaleler, malzeme değişiklikleri ve kullanım dışı kalması nedeniyle bakım yapılamayan konutların koruma sorunlarını belirlemiş ve SWOT analizi ile değerlendirmiştir (Bacak, 2019).

Girgin, 2020 tarihli *Antalya Akseki İlçesinde Bulunan Düğmeli Evlerin Korunması ve Yönetimi* başlıklı yüksek lisans tezinde bölgedeki geleneksel konutların korunması için kısa ve uzun vadeli çözümler sunacak bir yönetim modeli önermiştir (Girgin, 2020).

Özen, 2021 tarihli *Akseki Düğmeli Evlerin İncelenmesi ve Restorasyon Öncesi Malzeme Araştırması* başlıklı yüksek lisans tezinde bölgeye özgü Düğmeli Evleri yapım teknikleri ve malzeme açısından incelemiş, konutların restorasyonunda kullanılabilecek bir yöntem önermiştir (Özen, 2021).

Kavramsal Çerçeve

Tarihsel süreç içerisinde iklimsel ve topografik veriler, kültür etkileşimi, yapıldıkları dönemin teknolojisi ve mimarlık anlayışı ile farklı işlevlere sahip yapılar inşa edilmiştir. Bu yapılar arasında barınma gereksinimini karşılamak amacıyla inşa edilen geleneksel konutlar; kullanıcısının yaşam biçimi, sosyal ve ekonomik durumu, kültürü hakkında bilgiler vermekte, toplumların gelişmişlik düzeyi ve yapı üretim biçimi hakkında gelecek nesillere kültür aktarımı sağlamaktadır. Anadolu'da bulunduğu yerin iklimsel ve topografik verileri, yerel yapım teknikleri, yerel malzeme ile çeşitlenen ve her biri bulunduğu yere özgü, özgün değer taşıyan konut örnekleri; kullanıcının yaşam biçimini ve çoğunlukla yerelde kolay ulaşılabilen yapı malzemesinin davranışını bilen yapı ustaları tarafından inşa edilmeleri nedeniyle *Mimarsız Mimarlık* olarak anılmaktadır. Kentsel/kırsal ölçekte, farklı coğrafya ve iklim bölgelerinde çeşitli örneklerini gördüğümüz zamanın izlerini taşıyan ve kültür sürekliliği sağlayarak geçmişimize ışık tutan geleneksel konutlar; somut kültür mirasının önemli göstergeleri arasında sayılmaktadır.

Geçmişten günümüze ulaşabilen geleneksel konutların korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması; sosyal ve kültürel sürdürülebilirlik ve kültür aktarımı açısından toplumsal bir görev olarak görülmelidir. Bu bağlamda kültürünü koruyan, doğru koruma politikaları ile gelecek kuşaklara aktarabilen toplumların tarihi ve kültürel değerlere duyarlı nesillere ve kimliği olan yerleşimlere sahip olacağı söylenebilir.

Son yıllarda dünyada artan nüfusun gereksinimini karşılamak amacıyla gerçekleştirilen yapısal faaliyetler; birbirine benzer ve kimliksiz yerleşimleri gündeme getirmiş ve yerleşimlerin kendilerine kimlik kazandıran tarihi ve kültürel öğelerle korunması ve yaşatılmasının önemi anlaşılmıştır. Bu çerçevede küreselleşen dünyada yerel değerler ile ön plana çıkan kırsal miras bağlamında; geleneksel yapım tekniği ve yerel malzeme ile üretilen konutların bütüncül olarak doku ölçeğinde korunması ve yaşatılmasına yönelik araştırmalar artmaktadır.

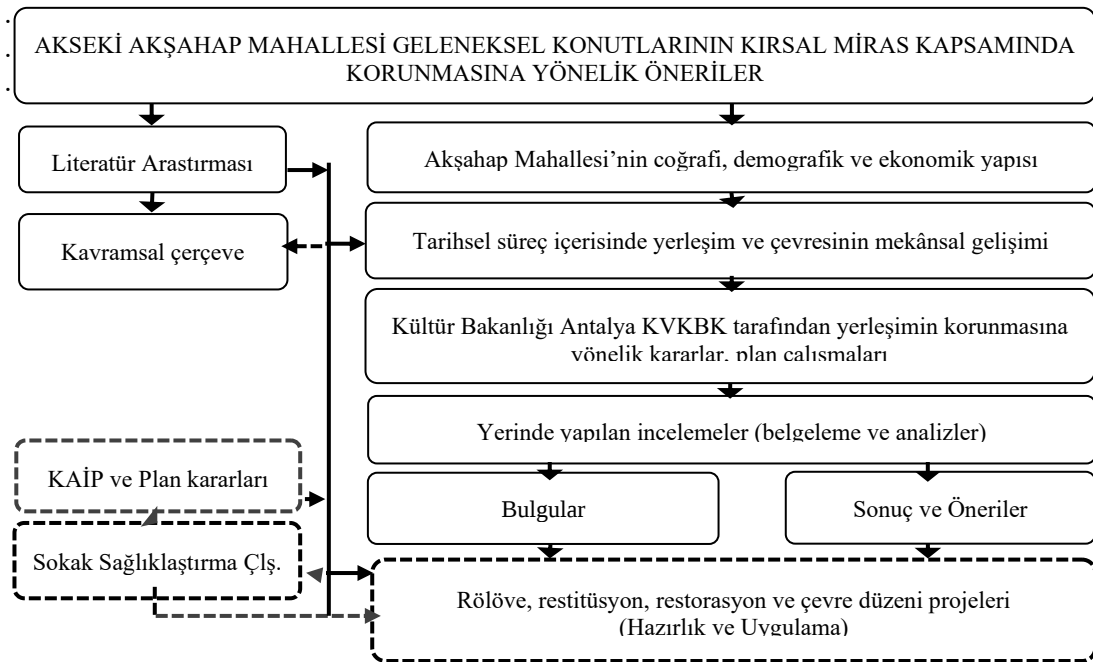
Anadolu'da varlık gösteren pek çok uygarlığın, kendisinden önceki uygarlıkların deneyimlerini koruyarak ve geliştirerek yapı inşa etmesi; yapı üretiminde iklimsel ve topografik veriler, kültür etkileşimi, geleneksel yapım teknikleri ve yerel yapı malzemeleri ile çeşitlenen zengin bir kırsal mimari miras oluşturmuştur. Bu bağlamda topoğrafya, iklim, hâkim rüzgâr, flora ve fauna vb. fiziksel çevre verilerine uygun yerleşim kararları, geleneksel yapım tekniği, yerel yapı malzemeleri, kullanıcının sosyal ve ekonomik durumu ve yaşam biçimine bağlı olarak değişen plan tipolojileri ve kültür-coğrafya etkileşimi ile Akdeniz Bölgesi Akseki-İbradı Havzası

geleneksel konutlarının Akdeniz coğrafyasında farklı yerlerde, farklı biçimlerde çeşitlendiği söylenebilir.

YÖNTEM

Tarihsel süreç içerisinde yerleşimlerin pek çok uygarlıkların etkisi ve katkısı ile mekânsal yapısının değiştiği, geliştiği ve dönemsel olarak önemini arttırdığı veya azaldığı bilinmektedir. Çeşitli uygarlıkların egemenliğinde kalan, süreç içerisinde azalan nüfusa koşut olarak sosyal yaşamı, üretimi ve ekonomisi olumsuz etkilenen Akşahap Mahallesi'nde plan tipolojisi, yapım tekniği, cephe ve malzeme kullanımı açısından özgün nitelik gösteren, somut kırsal miras kapsamında önemli değerler taşıması sebebiyle belgelenmesi ve korunması gereken geleneksel konutlar; günümüzde yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Ülkelerin gelişmişlik düzeyi; toplumların sahip oldukları kültür ve teknoloji, yaşam biçimi ile şekillenen mimarlık ürünlerinin özgünlük değerine uygun politikalar çerçevesinde korunması ile ölçülmektedir. Bu nedenle literatür araştırması, kavramsal çerçeve başlıkları altında somut kültür mirası bağlamında önemli yer tutan kırsal mirasın korunması kavramı, yaşam biçimi ve yapı üretimine yönelik kültür aktarımı sağlayan Akşahap Mahallesi konutları özelinde tartışılmıştır.

Çalışmada literatür araştırması ile belgeleme ve analizler içeren yerinde yapılan incelemelerden oluşan bir yöntem önerilmiştir. Yöntem ile Akşahap yerleşimini de kapsayacak biçimde Akseki ve çevresinde inşa edilen geleneksel konutlara yönelik literatür araştırılmış, Akşahap Mahallesi'nin coğrafi, demografik ve ekonomik yapısı, tarihsel süreç içerisinde yerleşim ve çevresinin mekânsal gelişimi, Antalya KVKBK tarafından Akşahap Mahallesi'nin korunmasına yönelik alınan kararlar, plan çalışmaları ve yerinde yapılan incelemeler ile yerleşimde kırsal mirasın korunması kapsamında özgün karakter gösteren tescilli geleneksel konutlar; yerleşim düzeni, yapım tekniği, plan şeması ve kat adedi, cephe düzeni ve bezemeler açısından analiz edilmiştir. Çalışma kapsamında kavramsal çerçeve, literatür araştırması ve yerinde yapılan analizlerinden elde edilen veriler ile yerleşimde geleneksel konutların kırsal miras kapsamında belgelenmesi, korunması, sürdürülebilir politikalar ile koruma-kullanma dengesi içerisinde yaşatılması ve gelecek kuşaklara aktarılması açısından yerel ve ulusal ölçekte önemli bulgular sunulmuş ve bu yapıların korunmasına yönelik sorunlar tartışmaya açılmıştır. Şekil 1'de çalışmada önerilen yöntemin akış şeması ifade edilmektedir.

Şekil 1. Yöntem Akış Şeması, —————> İşlem akışı - - - - -> Süreç içerisinde yapılacaklar

Akşahap Mahallesi'nin coğrafi, demografik ve ekonomik yapısı: Akşahap; Toros Dağları'nın orta kesiminde, 1800-3000 m yükseklikteki dağlar, görece engebeli alanlarla sınırlanmış bir ovanın kuzeyinde konumlanmaktadır. Toros Dağları'ndan denize doğru ve İç Anadolu'dan Akdeniz'e yönelen hava akımlarının güzergâhındaki, görece yüksek nem değerlerine sahip Akşahap; güneyde Akdeniz, kuzeyde karasal iklim arasında bir geçiş iklimi karakterindedir. Yerleşimde eğimin fazla olduğu alanlarda Akdeniz Tipi olarak adlandırılan sıcak-mutedil, yağışlı kuru iklime sahip alanlarda sert kalkerler üzerinde oluşan topraklar bulunmaktadır. Neotektonik hareketlerin etkili olduğu topografyanın karstik özelliği nedeniyle Akşahap ve çevresi yüzey suları bakımından fakirdir. Yerleşimde endemik türlerle 93 familyaya ait 900 bitki türünün varlığı bilinmektedir (Hadimli, 2008, ss. 10-12) (Fotoğraf 1).

Fotoğraf 1. Akşahap Mahallesi genel görünüm

Tapu Tahrir Defterlerine göre 1500'lü yıllarda 96-119 arasında değişkenlik gösteren yerleşim nüfusunun; bir dönem bölgeyi etkileyen veba salgını ve kıtlık ile azaldığı, 1935-1970 yılları arasında 628'den 400'e yükseldiği (Enhoş, 1974, s. 21) ve 1975 yılından günümüze kısıtlı iş olanakları nedeniyle ivme kazanan bir göç hareketi ile azaldığı görülmektedir. 2021 yılı nüfus verilerine göre 99 olan yerleşim nüfusu günümüzde 60'a gerilemiştir ve çoğunlukla yaşlılardan oluşmaktadır. Bu durum yerleşimde sosyal yaşamı, halkın geçimini ve ekonomiyi olumsuz etkilemektedir. Yaz aylarında göç eden kişilerin Akşahap'a kısa ziyaretleri nüfusu geçici olarak yükseltmektedir.

Akşahap'ta arazi kullanımında en büyük payın, orman ve çayır-mera arazilerine ait olması, verimli kullanılabilecek tarım arazilerinin karstik çukurluklar ile vadilerin tabanlarında dar alanlardan oluşması, sulama olanaklarının yetersizliği, ilçe merkezinde sulama sorununu çözmek amacıyla bir kooperatif kurulmasına karşın, tarımsal alan niteliğindeki arazilerin azalan ve yaşlılardan oluşan nüfus tarafından değerlendirilmemesi ve ekili alan yerine dikili alanlara yönelen bir tarım politikasının benimsenmesi tarımsal üretimin azalmasına ve üretimin bağıcılık ve meyvecilik ile sınırlı kalmasına neden olmuştur.

Yerleşim çevresinde farklı yükseltilerde yoğunlaşan taş türlerinin bir kısmı, Akseki'nin diğer mahallelerinde ve Akşahap'ta konutların temel ve duvarlarında kullanılmaktadır (Demirtaşlı, 1987, s. 7). Kısıtlı iş olanakları nedeniyle genç nüfusun Antalya ve çevre illere göç etmesi, azalan nüfusa koşut olarak geleneksel konutları üreten taş ustalarının da azalmasına neden olmuştur.

Tarihsel Süreç İçerisinde Akşahap Mahallesi ve Çevresinin Mekânsal Gelişimi

Tarihsel süreç içerisinde o dönem adları ile Kilikya, Pamfilya ve İkinia bölgelerinin arakesitindeki konumuyla Akşahap ve çevresi; pek çok uygarlığa ev sahipliği yapmış, mekânsal yapısı bu uygarlıkların etkisi ve katkısı ile gelişme göstermiştir (Ramsey, 1960, s. 370; Lloyd, 1998, s. 7; Strabon, 1993, ss. 52-53). Tarihi yolların güzergâhlarına bağlı olarak yerleşim ve çevresi, kıyı ve iç kesimlerin kesiştiği bir kültürel etkileşim alanını işaret etmektedir (Durukan, 1989, ss. 50-59; Bozkuş, 2016, ss. 211-220).

Yerleşim ve çevresinde Geç Roma-Erken Hıristiyanlık Döneminde Roma İmparatoru Marc Antonius tarafından Kleopatra'ya armağan olarak verilen geniş sedir ormanlarının bulunduğu,

Mısır ve Kıbrıs Krallığının özellikle gemi yapımında kullanılacak kereste ihtiyacını karşılamak üzere Akşahap ve çevresini ele geçirmeye çalıştıkları ve bu süreçte orman alanlarının büyük oranda tahrip edildiği antik kaynaklardan anlaşılmaktadır (İşkan ve Çevik 2000, s. 55; Karayazı, 2015, s. 8; Girgin, 2020, s. 11).

Roma İmparatorluğu'nun bölünmesini takiben 7. ve 8. yüzyıllarda Side Antik kentinin Arap akınlarına maruz kalması, Akşahap ve çevresini siyasi anlamda etkilemiş, yerleşim ve çevresindeki küçük şehir devletleri, kendilerini Arap akınlarına karşı savunmuşsa da bazı yerleşimler Arap hakimiyetine girmiştir.

Arap akınları ile önemini yitiren Side'nin yerini Alanya'nın (Alaiye) aldığı, Side halkının Akseki, Akşahap ve İbradı'ya göç etmek zorunda kaldığı, Anadolu Selçuklu Döneminde Oğuzların Avşar boyuna ait Türkmenlerin Akseki ve Akşahap'a yerleşmeleri ile önem kazanan Akseki-İbradı Havzasında Türk varlığının arttığı bilinmektedir. Bu dönemde günümüzde yerleşimin güneyinde yer alan ve Antalya KVKBK tarafından 1. Derece Arkeolojik Sit Alanı ilan edilen alandan geçerek Alanya'ya bağlanan kervan yolunun yerleşim çevresinde ticari hayatı canlandırdığı söylenebilir (Yuvalı, 1993, ss. 94-99; Demirkent, 2002, ss. 139-157).

1373 yılında Karamanoğulları hakimiyetine giren Akşahap ve çevresi, 1422 yılında Gedik Ahmet Paşa tarafından Alanya ile birlikte Osmanlı topraklarına katılmıştır (Demir, 2004, s. 54; Baykara, 1989, ss. 39-44). 1530 tarihli Muhasebe Defterinde Akşahap dâhil 22 köy ile Akseki'nin Alaiye Sancağına bağlı nahiye olduğu ve 1575 tarihli Tapu Tahrir Defterinde ise 37 köy ile Akseki'nin Alaiye Sancağının kazası statüsüne getirildiği bilinmektedir. Bu dönemde Akşahap dahil olmak üzere bölünen bazı köylerle köy sayısının arttığı görülmektedir (Özdemir, 1992, ss. 120-157). Bir dönem Alanya ile birlikte 13 sancaktan biri olarak Osmanlı yönetiminde Karaman Sancağına bağlanan Akseki, Akşahap ve İbradı'nın idaresi 1570 yılı sonrasında kıyıya yakınlığı nedeniyle Kıbrıs Krallığı'na verilmiş ve bölgenin idari durumunda uzun dönem değişiklik görülmemiştir (Enhoş, 1974, s. 50).

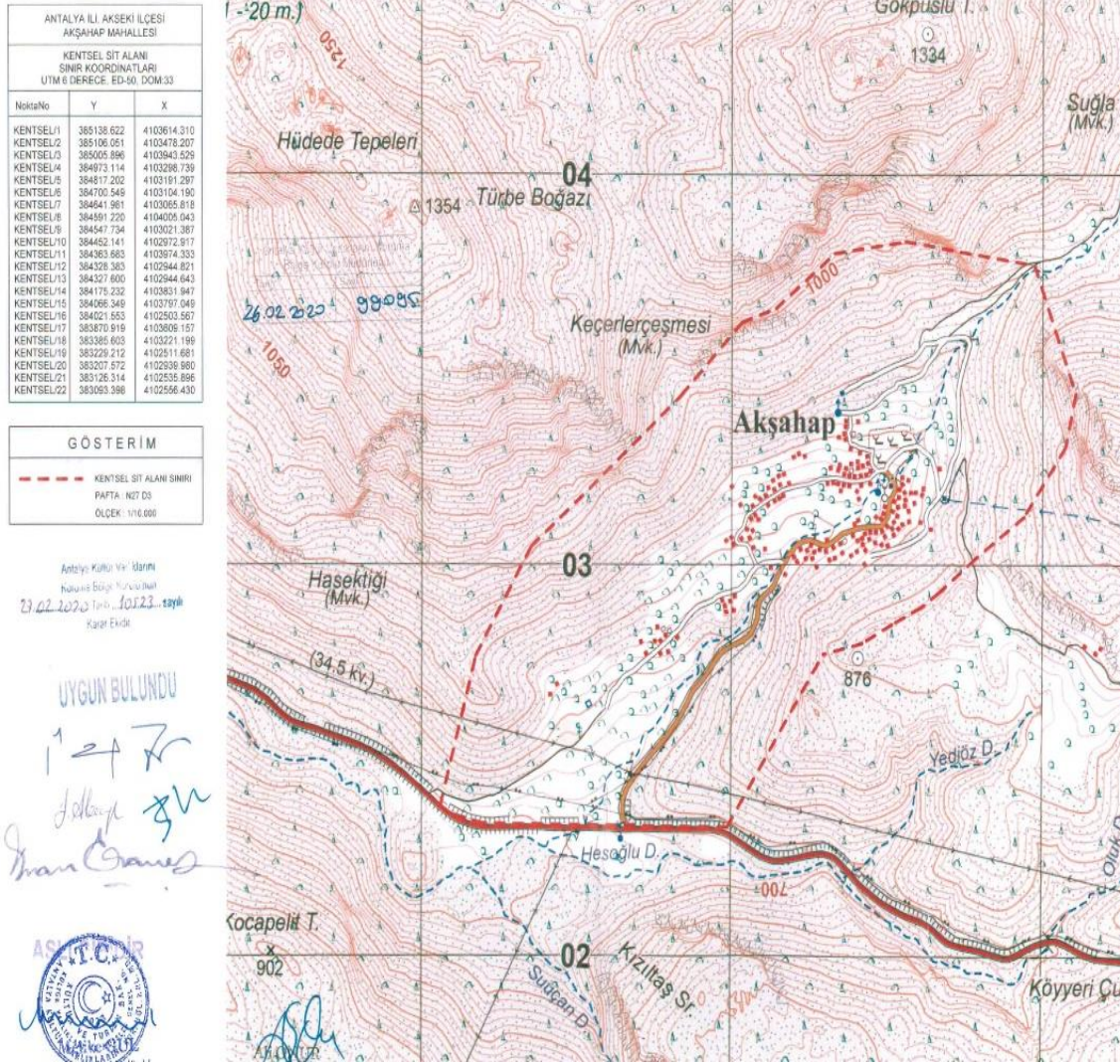
Tarihte birçok kez idari sınırları değişen Akseki-Akşahap ve İbradı Havzası; Cumhuriyet sonrası yapılan değişikliklerle günümüzdeki şeklini almıştır. Yerleşim çevresinde Helen, Luwi, İyon ve Hitit dilleri ile adlandırılmış yerleşimlerin varlığı (Bosch, 1957, s. 15), Ormana Köyü yakınlarında Erimna Harabeleri ve 1. Derece Arkeolojik Sit Alanı Kopan Bölgesi içerisindeki köprü ve konut kalıntıları Roma Dönemine, İbradı ve Kargı kervansarayları (Akkaya, 2019, s. 124) ve 1. Derece Arkeolojik Sit Alanı içerisinde doğu-batı istikâmetinde devam eden kervan yolu Anadolu Selçuklu Dönemine, Oklu Hisarı ve Düğmeli Evler olarak bilinen geleneksel konutlar ise Osmanlı ve Geç Osmanlı dönemlerine ilişkin izler taşımaktadır.

Akşahap Mahallesi'nin Korunmasına Yönelik Kararlar ve Plan Çalışmaları

Antalya Akseki mahalleleri ile ilgili çalışmalar kapsamında Antalya KVKBK'nun 16.04.2013 tarih ve 1599 sayılı kararı ile günümüzde Kentsel Sit Alanı'nın dışında kalan, mahallenin güneyinde Çiftlik Yerleşimi olarak bilinen Kopan Mevkiinde 7.72 ha alan I. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak belirlenmiştir. Aynı kurulun 27.12.2018 tarih ve 8623 sayılı kararı, köy odası ile günümüzde kullanılmayan ilkokulun tesciline ilişkindir. Kararda tescil edilmeye değer bulunan konut dokusunun tespit-tescil çalışmasının başlatılması, köy odası ile ilkokulun koruma alanının birlikte değerlendirilmesi ve geleneksel konutların tescil işlemleri tamamlanincaya kadar yıkılmaması için ilgili kurumların önlem almaları gerektiği belirtilmiştir.

Kültür ve Turizm Bakanlığı KVMGM Tespit ve Planlama Dairesi Başkanlığı Yatırım Programı ile başlatılan *Antalya Akseki Akşahap Kentsel Sit Alanı KAİP Yapımı* işinin I. ve II aşamalarında Antalya KVKBK'nun 27.02.2020 tarih, 10523 sayılı kararı ile 0.7 ha köy mezarlığı ve 65.74 ha Kentsel Sit Alanı içerisinde Düğmeli Ev olarak tanımlanan 51 konut tescil edilmiş, tescilli yapılar ile mezarlığın 1/1000 ölçekli paftada gösterilmesi, mezarlıkta yapılacak ağaçlandırma ve peyzaj faaliyetlerinin kurul tarafından değerlendirilmek üzere hazırlanması istenmiştir (Şekil 2).

Aynı kurulun 15.06.2020 tarih ve 10764 sayılı kararı ile 65.74 ha alan (Etkileme Geçiş Alanı ile birlikte 172.72 ha) Kentsel Sit Alanı uygun bulunmuş ve alan içerisindeki Antik Yol, Köprü ve Tanımsız Yapı Kalıntıları için tescil fişi hazırlanmıştır. Antalya KVKBK'nun 27.08.2021 tarih ve 12694 sayılı kararı ile Öneri Kentsel Sit Sınırı ile Öneri Etkileme Geçiş Alanları ve KAİP Planlama Alanı Sınırı uygun bulunmuş, ancak tescilli konutların henüz rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri hazırlanmamış ve onarım süreçleri başlatılmamıştır.

Şekil 2. Akşahap Mahallesi 1/1000 ölçekli paftada tescilli yapılar (Antalya KVKBM Arşivi)

Antalya Akseki Akşahap Kentsel Sit Alanı KAİP Yapımı işinin Araştırma/Veri Toplama/Saptama, Koruma Amaçlı İmar Planına İlişkin Ana Kararların Belirlenmesi başlıklı III. aşama çalışmaları Antalya KVKBK'nun 30.03.2023 tarih ve 15722 sayılı kararı ile onanmış, Kültür ve Turizm Bakanlığı KVMGM Tespit ve Planlama Dairesi Başkanlığı'nın 04.04.2023 tarih ve E-51284027-182-3646905 sayılı kararı ile Koruma Amaçlı Nazım ve Uygulama İmar Planları ile Plan Kararları, KAİP Uygulamasına Yönelik Yönetim Modeli Üretimi başlığı ile tanımlanan IV. aşama çalışmalarının Dört E Planlama Araştırma Danışmanlık İnşaat ve Mühendislik Hizmetleri Limited Şirketi tarafından hazırlanarak Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne iletilmesi istenmiştir. Antalya Akseki Akşahap Kentsel Sit Alanı KAİP Yapımı işi halen sürmektedir (Dört E Planlama Araştırma Danışmanlık İnş. ve Müh. Hiz. Ltd. Şti. Arşivi; Antalya KVKBM Arşivi).

Akşehir Mahallesi Kentsel Sit Alanı İçerisindeki Tescilli Konutlara İlişkin Analizler

Kentsel Sit Alanı içerisinde Antalya KVKBK'nun 27.02.2020 tarih ve 10523 sayılı kararı doğrultusunda tescillenen geleneksel konutlar; yerleşim düzeni, plan tipolojisi ve kat adedi, yapım sistemi ve malzeme, cephe düzeni ve bezemeler açısından analiz edilmiştir.

Yerleşim Düzeni

Yerleşimde topografyaya uygun biçimde konumlanan geleneksel konutlar; döşeme taşları, moloz taş bahçe duvarları, tarım terasları ile yerleşimin kimliğini ve tarihi dokusunu büyük oranda korumaktadır. Homojen dağılım gösteren konutların cami, köy odası ve mezarlığın yer aldığı meydan çevresinde geliştiği, az sayıda konutta bahçe ve bağ alanlarında tarımsal üretim yapıldığı görülmektedir. Genellikle tek veya bir sokak üzerinde ikili/dörtlü gruplanarak sıralanan konutların tamamı ayrıık nizamda inşa edilmiş, az sayıdaki ikili mülkiyetli örnekler bir duvar/tel örgü ile ayrılmıştır.

Plan Tipolojisi ve Kat Adedi

Topografyaya, parsel biçimine ve konumuna göre organik biçimlenen konutların ahır, odunluk, samanlık ve depo gibi servis işlevleriyle kullanılan zemin katı plan tipolojisini tam olarak vermemektedir. Geleneksel Türk Evinde olduğu gibi, yerleşimde de daha geniş, kullanışlı ve düzgün bir geometriye sahip mekân elde etmek amacıyla dik açılı planlanan ve yaşam katı olarak kullanılan üst kata odaklanıldığı, sofa mekânının konumuna göre plan şemasının geliştiği görülmektedir. Konutların mekân organizasyonu kullanıcının yaşam biçimi, inancı, kültürü ve sosyal durumunu bilen yapı ustaları tarafından biçimlendirilmiştir. Mekân organizasyonunda iklim ve sofanın dışa açık/kapalı oluşu belirleyici olmuştur. Nüfusu azalan, ekonomisi kısıtlı yerleşimde büyük konaklara rastlanmamıştır. Akşahap konutlarının iç sofalı, dış sofalı ve bu tiplerin türevi olan karma plan tipolojisine sahip olduğu, sokağın önem kazandığı parsellerde konutun avluya açıldığı görülmektedir (Fotoğraf 2, 3).

Fotoğraf 2. İç sofalı konut örnekleri A.112A/8P, B.110A/1P

Fotoğraf 3. Dış sofalı konut örnekleri A.132A/3P, B.119A/4P

Yerleşimde arsanın uygun olduğu durumlarda sofanın bahçe ve avluya paralel veya dik olduğu örneklere rastlanmaktadır. Arsanın sınırlarına göre şekillenen dış ve iç sofalı konutlarda sofa; düzgün dikdörtgen biçimdedir. Eğime paralel konumlanan konutların yan ve arka cephelerinde

bazı mekanlar yamaca yaslanırken, zemin+1 kattan oluşan konuta sokak üzerinden girilmektedir. Sokaktan girilen iç sofalı konutlarda genellikle giriş akında yer alan ve sokağa dik konumlandırılan sofanın sokağa cephe verdiği yönde balkon/çıkma düzenlenerek sokakla kontrollü ilişki kuran yarı açık mekânlar elde edilmiştir. Konutların tümünde sofanın bir veya iki yanında sıralanan odalar sofaya açılmaktadır.

Konuta girişin bahçeden ve sokaktan olduğu örneklerde konutun önünde, yüksek taş duvarlar ile sınırlanmış bahçe veya zemini sıkıştırılmış toprak/taş olan avlu bulunmaktadır (Fotoğraf 4, 5). Avlu zemini son yıllarda kayrak taşı kaplanmaktadır. Arazinin eğimi ve büyüklüğüne bağlı olmaksızın avlu; ailenin toplandığı mekandır. Sokaktan girilen örneklerde konuta tavanı ahşap kirişli, Ahıraltı adı verilen mekândan, Borta denilen ahşap giriş kapısı ile ulaşılmaktadır. Yaklaşık 180-200 cm genişliğinde 260-280 cm yüksekliğinde, ahşap çift kanatlı, dikdörtgen giriş kapıları; 15-20 cm enindeki ahşapların kabaralar ile bağlanmasıyla oluşturulmuştur. Benzerlik gösteren avlu, bahçe ve konut giriş kapılarının tamamı ailenin ekonomik olanaklarına göre biçimlenmiştir. Avlu/bahçede ayrı bir servis kapısının olduğu örneklerle rastlanmaktadır. Avlu/bahçeden giriş, konutun mahremiyetini koruduğu gibi, servis kolaylığı da sağlamaktadır. Avlunun toprak zeminli kısmında çiçek ve ağaçlar, taş kaplı kısmında ise ocak, çeşme, kuyu, çıkırı, taş üzüm ezme teknesi vb. bulunmaktadır. Günümüze ulaşan az sayıda örnekte avluda tandır evi, odunluk, depo gibi servis mekânları ile kuyu, havuz gibi elemanlar yer almaktadır (Fotoğraf 6, 7).

Fotoğraf 4. Avlu/bahçe duvarı A.116A/2P, B.120A/5P, C.108A/4P

Fotoğraf 5. Avlu örnekleri A.121A/8P, B.121A/4P, C.125A/10P

Fotoğraf 6. Avluda A.B. Kuyu, C. Havuz 106A/18P

Fotoğraf 7. Avluda servis mekanları A.B.C.125A/10P, D.112A/8, E.125A/9P

Tamamı iki katlı olan tescilli konutların bazılarında eğimden faydalanılarak zemin katlar daha derin tasarlanmıştır. Taş duvarlarla çevrili kısmen gömülü zemin katların pencere ve kapıları mahremiyet sağlanması, yangın ve su baskınının önlenmesi amacıyla avluya açılmaktadır. Konutlarda genellikle avludan bir merdivenle ayazlığa ve sofaya ulaşılmaktadır. Sokak seviyesinden yüksek konumlanan zemin katların döşemesi genellikle sıkıştırılmış topraktır. Yaklaşık 2.5-3 m kat yüksekliğindeki zemin katın tavanında ahşap kirişler (hezen) kullanılmıştır (Fotoğraf 8). Zemin katta kare biçimli, küçük ve rastgele açılmış pencereler ile havalandırma sağlanmaktadır (Fotoğraf 9).

Fotoğraf 8. Zemin kat A.107A/5P, B.119A/4P, C.132A/3P

Fotoğraf 9. Zemin kat havalandırma penceresi 112A/17P

Üst katlara genellikle ahşap ve tek kollu merdiven ile ulaşılmaktadır (Fotoğraf 10). Az sayıda örnekte kışlık olarak adlandırılan, servis veya depolama mekânlarından oluşan ve yaşam katı olan üst kata hizmet veren ara kat yer almaktadır. Ara katın olmadığı örneklerde ahır, samanlık, odunluk, ambar, kiler vb. mekanların bulunduğu zemin kat; bahçe katı, üst kat ise yaşam katı olarak anılmaktadır.

Fotoğraf 10. Konutlarda yaşam katına çıkan merdiven 132A/3P

Genellikle zemin katta ve arka cephede konumlanan ve yekpare taş tezgâh, fırınlı bir ocak bulunan mutfaklar; kullanıcının tüm gereksinimlerini karşılayacak şekilde tasarlanmıştır. Günümüzde zemin kat mutfaklarının yeterli olmaması nedeniyle, üst katta odaların birisi veya sofaya eklenen bir mekân mutfak olarak kullanılmaktadır (Fotoğraf 11). Konutlarda ayazlık olarak adlandırılan ve ahşap direklerle taşınan, günümüzde balkon olarak kullanılan bir mekân bulunmaktadır. Islak hacimler de ayazlıkta yer alabilmektedir (Fotoğraf 12). Abdestlik ve hela olmak üzere iki bölümden oluşan tuvaletler, genellikle ayazlık denilen bölümün ucunda veya sofa ile bağlı olmayan merdiven kovanından bir geçit ile ulaşılan zemin kattadır. Az sayıda örnekte tuvalet üst katta iki oda arasında veya avlunun bir köşesinde konumlanmıştır. Genellikle sofaya açılan odalar, az sayıda örnekte başka bir odaya açılmaktadır. İncelenen konutlarda başoda bulunmamaktadır.

Fotoğraf 11. Yaşam katı sofa yanındaki odanın mutfak olarak kullanımı 110A/1P

Fotoğraf 12. Ayazlık ve merdiven A.106A/16P, B.110A/11P, C.114A/6P, D.129A/4P

Yapım Sistemi ve Malzeme

Kullanıcının ekonomik gücü ve gereksinimleri doğrultusunda, yeterli büyüklükte inşa edilen konutların yapım sisteminde; bağlayıcı olmaksızın inşa edilen duvarlarda dayanıklı ahşap malzemelerin kullanılması; yapıya esneklik kazandırarak depreme dayanıklılık ve uzun hizmet ömrü sağlamış, konutlar büyük oranda korunarak günümüze ulaşabilmiştir (Girgin, 2020). Yerleşimde topografik yapı ve kuru taş duvar tekniği ile bağlayıcı kullanılmadan inşa edilen duvarlar nedeniyle, konutun ek yapılarak genişletilmesi veya konuttan bazı mekanların çıkarılması mümkün olmamaktadır.

Akşahap dahil olmak üzere Akseki ve çevresinde yerel ustalar tarafından inşa edilen konutların yapım sisteminde; duvarın her iki yüzünde süren yatayda ahşap hatıllar ve duvara dik konumda, 40-60 cm aralıklarla tekrar eden ve yöresel dilde Peştivan/Kabur/Düğme olarak bilinen ahşap hatıllar ile takviye edilen duvar; doğal kalker taş malzeme ve kuru taş duvar tekniği ile desteklenerek, yükün dağıtılması amaçlanmaktadır. Konutlarda en belirgin özellik; harç ve çivi kullanılmadan oluşturulan kuru taş duvarı desteklemek amacıyla duvarın iç ve dış yüzünde, duvar boyunca yatayda ve duvara dik konumda yerleştirilen hatılların aralarına boşluk kalmayacak şekilde yöresel dilde Helik olarak adlandırılan yerel taşların doldurulması ile oluşturulan yapım sistemidir.

Geleneksel konutların temel ve duvarlarında işlenmesi kolay, suya dayanıklı Toros Sediri, Katran Ardıcı ve Andız gibi çevredeki ormanlardan elde edilen ahşap malzeme ve Toros Dağları'ndan toplanan farklı büyüklükte doğal taş (kalker) kullanılmaktadır (Özen, 2021). Konutlarda temel kazısından çıkarılan toprak elenerek sıva yapımında kullanılmaktadır. Bu nedenle geleneksel yapım teknikleri ve yerel, geri dönüştürülen ve çevre dostu yapı malzemeleri ile üretilen Akşahap konutlarının sürdürülebilir yapı örnekleri olduğu söylenebilir.

Konutların yapım sisteminde; taşıyıcılığın arttırılması amacıyla duvara dik hatıllar, cephe yüzeyinden 15-25 cm. taşırılmıştır. Konutlar bu nedenle yöre halkı tarafından Düğmeli Ev olarak adlandırılmıştır (Bacak 2019, s. 32; Özen 2021, ss. 37-41). Hatılların iskelet görevi gördüğü bu teknikte duvar kalınlıkları cephenin yönüne ve cephe duvarında yer alan elemanlara bağlı olarak değişmektedir. Genellikle kalınlığı 80-100 cm arasında değişen dış duvar boyunca süreklilik gösteren, yöresel dilde destur olarak adlandırılan 50-60 cm aralıklarla tekrar eden yatay ahşap hatıllar ile duvara dik konumlanan hatıllar alttan, üstten veya her iki yönde birbirine geçirilerek (kertme) duvar içine sabitlenmekte ve konutun sağlamlığı hatılların sayısına göre artmaktadır (Girgin 2020, s. 37) (Fotoğraf 13).

Fotoğraf 13. Konutların yapım sistemi A.121A/4P, B. Duvar sıva detayı 132A/3P

Dış duvarlarda kullanılan sistem ile taşların dağılması önlenmekte, duvarların iç yüzeyleri kırık veya saman katkılı çamur ile sıvanmaktadır. İç mekân yüzeyinin sıvanması ve açık derzlerin çabuk kuruması, genellikle sıvasız ve çivi kullanılmadan yapılan dış duvarda yağmur sularının iç sıvaya ulaşmasını engelleyerek rutubet sorunlarını önlemekte ve hatıllar uzun hizmet ömrüne sahip olabilmektedir. Benzer şekilde iç mekân yüzeyinde oluşabilecek rutubet de çamur sıva ve taş duvardaki derzlerden kolayca dışarı atılmaktadır. Ancak 1975’li yıllardan günümüze

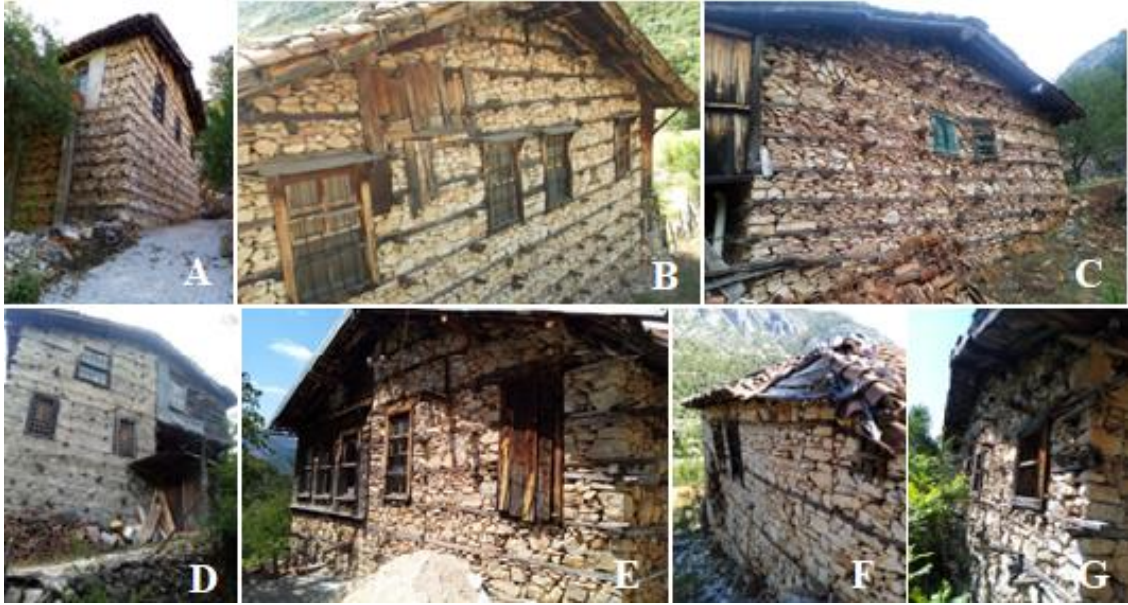
konutların yenilenmesi/sağlamlaştırılması amacıyla yaygınlaşan, cephenin nefes almasını önleyen çimento katkılı sıva ve görece daha az zararlı kireç harçlı sakar sıva kullanımı konutların özgünlüğünü bozmakta ve ahşabın çürümesine neden olmaktadır (Girgin 2020, s. 39).

Cephe Düzeni

Bazı konutların özgün yapısının; maliklerinin yaşam koşullarını iyileştirme isteği ile yaptıkları değişikliklerle kısmen bozulduğu söylenebilir. 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilen konutlarda inşa tarihini verecek kitabe, belge vb. bulgulara rastlanmamıştır. Cephelerinde çimento sıva üzerine tarih işlenen iki konutta, tarihlerin onarım yılı olduğu anlaşılmaktadır (Fotoğraf 14). Konutların sokağa bakan cepheleri sağır tutulmakla birlikte, bahçe ve avlu kullanımı ile yapı-sokak ilişkisi hiçbir zaman kesilmemektedir (Girgin 2020, s. 38; Manav 2018, s. 239). Yalın görünümlü konutların cephe düzeninde yapım sistemi ve malzeme okunabilmektedir (Fotoğraf 15).

Fotoğraf 14. Konutlarda sıvalı cephede onarım tarihi

Fotoğraf 15. Cephe düzeni ve yapım sistemi A.106A/14P, B.114A/6P, C.125A/10P, D.127A/1P, E.131A/4P, F.131A/5P, G.114A/6P

Yapının tanımlanması, bütünleştirici bir dil ve kimlik oluşturmada cephenin tüm öğeleri önemli rol oynamakta, cephede doluluk/boşluk oranları, pencere düzeni, çıkmalar ve yükü aktaran ahşap eli böğründeler cepheyi zenginleştirmektedir (Bkz. Fotoğraf 12A ve 12B). Konutlarda çoğu kez sofada, ön cephenin ortasında ve yanlarda yapılan çıkmalar, ikili ve üçlü gruplanan pencereleri ile cepheler; yapının toplumsal alan sokak ile ilişki kurduğu arayüzlerdir. Bu nedenle özel alan konut ile kamusal alan sokak sınırını oluşturan ön cephe bütünleştirici bir

dil oluşturmaktadır. İklim nedeniyle cephelerde daha çok kapalı çıkma örneklerine rastlanmaktadır. Çıkmaların tümünün ahşap malzeme ile yapıldığı, tek kenarda çıkmalı cephelerin bir yönünde merdiven ve ayazlığın bulunduğu (Bkz. Fotoğraf 12C), açık ve köşe çıkmalı cephelerin genellikle bahçeye veya avluya bakan konutlarda kullanıldığı söylenebilir (Fotoğraf 16).

Fotoğraf 16. Çıkma örnekleri A.106A/18P, B.109A/1P, C.106A/4P, D.112A/7P, E.125 A/8P

Konutlarda mahremiyet ve içe dönük yaşam anlayışı ile zemin katlarda oldukça az sayıda, küçük boyutta; yaşam katı olarak kullanılan üst katlarda ise ikili veya üçlü gruplanmış pencereler kullanılmıştır. Küçük pencere, loş alt katlara karşın üst katlar ve sofa aydınlık ve havadardır. Üst katta pencereler 1/2 veya 2/3 oranındadır. 2/3 oranındaki pencerelerde en alt/en üst birimin sabit, orta birimin açılabilir konumda olduğu görülmektedir. Bazı örneklerde sokağa açılan giriş kapılarının üzerinde, sofayı/ayazlığı aydınlatmak için demir ızgaralı, avluya bakan depo, giriş katı, bodrum kat vb. yerlerdeki pencerelerde lokma demir veya oymalı ahşap parmaklıklı pencereler kullanılmıştır (Fotoğraf 17). Pencerelerin özgün boyut ve biçimlerini koruduğu, az sayıda konutta ahşap pencerelerin PVC malzeme ile değiştirildiği söylenebilir. Yerleşim genelinde üst kat pencerelerinin boyut ve düzeninde dil birliği gözlenmektedir. Genellikle dikdörtgen formdaki pencereler düz pervazlıdır, az sayıda örnekte bezemeli pervazlar görülmektedir. Sofaların sokağa/avluya bakan ikili, üçlü gruplandırılmış pencereleri cepheye estetik katmaktadır. Pencerelerde kepenk, kafes ve demir parmaklıklar kullanılmış, bazı konutlarda pencere altı ve döşeme bordürleri ile düşey bordürlerin kesiştiği köşelerde geometrik veya bitkisel süslemeli taş işçiliğe yer verilmiştir (Manav, 2018, s. 36; Bacak, 2019, s. 30). Pencere alınlıklarında, giriş kapıları üzerinde, çıkma ve kat silmelerinde klasik mimari nizamlardan esinlenen çiçek, ay, yıldız, gibi motiflerin kullanıldığı örnekler görülmektedir.

Fotoğraf 17. Üst kat pencere örnekleri A.109A/1P, B.106A/18P, C.110A/1P, D.E.121A/4P

Konut ve avlu giriş kapıları genellikle yapı aksına göre simetrik konumlanmıştır. Masif ahşap giriş kapıları aynalı veya oymalı iken, 170-180 cm yükseklikteki avlu kapıları genellikle çift kanatlı, ahşap, düz çatma ve boyasızdır. Bazı konutlarda aynı teknikle yapılmış iki kanatlı avlu kapılarının daha gösterişli olduğu, ilginç kapı tokmakları ve kilitlerin bulunduğu görülmektedir. Cephe düzeninde giriş ve avlu kapıları; servis kapısı olarak kullanılan, arka veya yan sokağa açılan ikincil kapılara kıyasla daha yoğun bezemelidir (Fotoğraf 18-20).

Fotoğraf 18. Giriş kapıları üzerinde ve çıkmalarda bezeme örnekleri

Fotoğraf 19. Giriş kapısı örnekleri A.121A/4P, B.106A/14P, C.112A/10P

Fotoğraf 20. Giriş kapısı detay A.121A4P, B.117A/1P, C.125A/16P, D.131A/3P, E.106A/18P

Kırma ve beşik çatı olarak çözümlenen ve özgün örneklerde alaturka kiremit kaplanmış olan çatılar, günümüzde Marsilya tipi kiremit örtülüdür. (Fotoğraf 21). Beşik çatılı örneklerde 30-50 cm genişliğinde altı kaplamasız bırakılan ahşap saçaklar (Fotoğraf 22); malikin ekonomik gücüne göre detaylandırılmıştır. Kare veya dikdörtgen biçimde moloz taş/tuğla ile örülerek, bacanın bitimine yakın dört yönde tuğlalarla üçgen boşluklar bırakılan veya dört taraftan tuğla ayaklarla kaldırılıp beşik çatı biçiminde alaturka kiremit ile üzeri kapatılan tandır ve ocak bacaları bölgede kullanılan en eski örneklerdir. Yerleşimde özgün baca örneklerine rastlanmamıştır.

Fotoğraf 21. A. Kırma çatı örnekleri A.112A/17P, B. Beşik çatı örneği 112A/24P

Fotoğraf 22: Saçak örnekleri A.114A/6P, B.121A/3P

Bezemeleler

Akşahap konutlarında giriş, avlu kapıları, kapı tokmakları, pencereler, merdivenler, çıkmalar, ayazlık, kat silmeleri, dolap, niş, ocak alınlığı, tavan ve döşeme kaplamaları ile çatıda kullanılan ahşap malzemelerin üzerinde geometrik bezemeler dikkat çekmektedir. Az sayıda iç kapı yüzeyinde aynalı ve geçme teknik uygulanmıştır. Tüm kapılarda kasa genişliğinde, yaklaşık 6-8 cm yükseklikte eşik bulunmaktadır. İç kapılar ait oldukları odanın önemine göre düz, aynalı veya oyma bezemelidir. Açıldıklarında oda içinin sofadan görülmesini engellemek amacıyla oda kapıları; yüklük ve dolapların bulunduğu duvarın ucunda yer almakta ve buradan 90 derece dönülerek odaya girilmektedir. Tek kanatlı kapılar açıldığında, yan duvardaki nişe dayanmakta, genellikle bir mandal ile dolap yanına sabitlenmektedir. Yaşam katı olarak kullanılan üst katta oda kapıları genellikle ahşap tablalı ve oymalıdır (Akkaya, 2005).

Dikdörtgen biçimli, iki kanatlı veya giyotin açılan pencereler; önünde yer alan ve duvar boyunca uzanan sedire oturulduğunda dış mekânın görülebilmesi amacıyla döşemeden 50 cm yükseklikte başlamakta ve ince kesitli dikdörtgen bir çerçeve ile çevrelenmektedir. Pencere söveleri başta olmak üzere alınlıklarda ahşap kертme teknikte geometrik bezemeler bulunmaktadır. Genellikle pencerelerde ahşap, düz kepenk kullanılmıştır. Değişen yaşam biçimi ile kullanım dışı kalan ahşap pencere kafeslerinden az sayıda örnek günümüze ulaşabilmiştir (Bkz. Fotoğraf 14B, 14E).

Sofaya paralel veya dik konumlanan, yaklaşık 100 cm genişliğinde, 10-15 basamaktan oluşan merdivenler oldukça diktir. Bazı örneklerde ahşap merdivenlerin ilk basamaklarında sudan korunmak amacıyla taş kullanılmıştır. Plan tipolojisine göre merdivenler tek kollu düz, L biçiminde veya sahanlıklı iki kolludur. Bazı örneklerde merdiven boşluğu Mamrak adı verilen bir ahşap kapak veya ahşap bir kanatla kapatılmıştır (Bkz. Fotoğraf 8B, 8C). Ahşap korkuluklar konut sahibinin ekonomik durumuna göre sade, testere ağzı veya oymalıdır (Fotoğraf 23).

Fotoğraf 23. Merdiven ve korkuluk örnekleri A.110A/P, B.132A/3P

Konutlarda niş, raf, dolap, yüklük, gusülhane ve sedirler yaygın biçimde kullanılmaktadır. Yaklaşık 90-100 cm derinlikteki yüklüğün altında ve üstünde 30-40 cm yüksekliğinde, üzeri geometrik desenlerle bezeli küçük ahşap bölümler yer almaktadır. Hemen hemen her odada bir niş veya dolap bulunmaktadır. Dolabın yanında/yakınında testilik, şerbetlik, lambalık vb. isimlerle anılan, iki veya üç sıra ahşap raflı, kapaklı veya kapaksız, bazı örneklerde ise ortada aynalık denilen kapaksız nişler sade veya düzgün kemerlidir (Fotoğraf 24).

Fotoğraf 24. Niş örnekleri A.132A/5P, B.119A/4P, C.132A/3P

Genellikle kapı arkasındaki duvarda boydan boya ve tavana kadar uzanan dolapların kapakları üstten ve alttan mandalla sabitlenmekte, bitişik iki oda arasında konumlanan yüklükler, her iki yönden kullanılmaktadır. Odalarda yüklüğün son kısmında duvar içinde, ahşap kapılı gusülhaneler; yüklük içinde küçük bir bölümü kapladıkları gibi açılan kapıların arkasında veya bir girinti yaparak yüklüklerin yanında ayrı bir mekân oluşturmaktadır. Özgün halde düğmeli duvara açılan ve yüzeyi herhangi bir malzeme ile sıvanmadan doğal haliyle bırakılan yüklük ve gusülhanelerin günümüzde fayans veya çimento harç ile kaplı zemini, izolasyon eksikliği nedeniyle kullanılmamaktadır. (Fotoğraf 25). Sedirler ön cephede yer almaktadır (Fotoğraf 26).

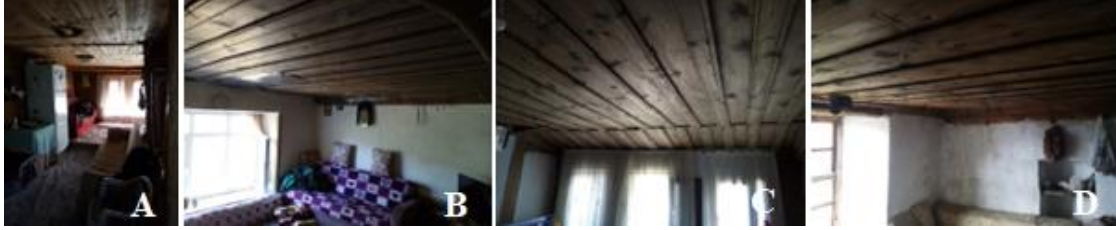

Fotoğraf 25. Dolap ve gusülhane örnekleri A.B.132A/3P, C.112A/8P, D.107A/5P, E.110A/1P

Fotoğraf 26. Sedir örneği 132A/3P

Konut tavan ve döşemeleri sahibinin ekonomik gücüne göre detaylanmaktadır. Döşemeler; zemin katta taş veya sıkıştırılmış toprak, üst katta ise genellikle ahşaptır. Günümüzde zemin kat döşemelerinin çoğunda beton ve laminant gibi güncel ve özgün dokuya uymayan ahşap ile kaplanmıştır. Yerleşimde az sayıda zengin bezemeli tavan örneği bulunmaktadır. Bazı örneklerde tavanda kot farkı ile çıtalardan geometrik desenler oluşturulmuştur (Fotoğraf 27).

Fotoğraf 27. Tavan örnekleri A.B.110A/1P, C.112A/8P, D.127A/1P

Genellikle mutfak ve bazı yatak odalarında zeminden 15-20 cm yükseklikte yer alan taş ocaklar; yaklaşık 70-80 cm yüksekliğinde, 50-60 cm genişliğinde ve sıvasızdır. Ocakların kemerli ağızları; kemerin başladığı yerden 20-25 cm yanlara genişleyerek ve duvardan yaklaşık 10 cm çıkıntı yaparak yükselmektedir. Ocağın kemer kilit noktası üstünde düğmeli duvara oyulmuş, yöresel dilde çırılık olarak adlandırılan nişler bulunmaktadır. Ocakların içinde 40-50 cm çapında, 30-50 cm derinliğinde açılan çukurda ekmek yapılan tandırlar görülmektedir. Günümüzde kullanılmayan ocakların yerini kuzine veya kovalı sobalar almıştır. Az sayıda konutta ocak üzerinde ahşap davlumbaza rastlanmıştır (Fotoğraf 28).

Fotoğraf 28. Ocak ve davlumbaz örneği A.126A/2P, B.110A/1P

BULGULAR

Yerleşimin güney ve doğusunda yoğunlaşan, Antalya KVKBK tarafından tescillenen konutların; yerleşim düzeni, plan tipolojisi ve kat adedi, yapım sistemi ve malzeme, cephe düzeni ve bezemeler açısından analizinden elde edilen bulgular şunlardır:

- Tescilli konutlar dahil olmak üzere Kentsel Sit Alanında homojen bir dağılım gösteren konutlar; günümüzde iş olanaklarının azlığı ve ekonomik şartlara bağlı olarak yaşanan göçler nedeniyle kullanılmamaktadır. Konutların bir kısmının metruk durumda olması, kullanılmaması ve bakım-onarım görmemesi nedeni ile yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığı söylenebilir.
- Aktif olarak kullanılan az sayıda örnekte yerleşim düzeni, plan tipolojisi ve kat adedi, yapım tekniği ve malzeme, cephe düzeni ve bezemeler gibi özgün özelliklerin büyük ölçüde korunduğu görülmektedir. Ancak kullanıcıların zaman içerisinde konfor koşullarının sağlanması ve gereksinim duyulan değişikliklerin yapılması amacıyla gerçekleştirdiği bilinçsiz değişimlerin konutun özgün yapısını kısmen kaybetmesine neden olabileceği görülmektedir (Fotoğraf 29).
- Konutlarda bağlayıcı olmaksızın kullanılan kuru taş duvar tekniği; duvarların ek yapılarak genişletilmesini veya bazı mekanların çıkarılmasını imkansızlaştırmaktadır.

Bundan başka azalan nüfus ile birlikte konutları inşa eden yapı ustalarının büyük kentlere göçmesi, kullanıcının onarım yaptıracak ekonomik durumunun olmaması kullanıcı tarafından yapılan müdahaleleri kısıtlamakta ve özgün yapının korunmasına katkı sağlamaktadır.

- Konutlarda kullanıcıların yaptığı değişiklikler; konut cephesinin nem ve yağıştan korunması amacıyla sac levhalar ile kaplanması, betonarme yapım tekniği ile üst katta balkon uygulanması, özgün malzemeye aykırı tuğla veya briketin betonarme balkonların parapet duvarlarında ve konuta yapılan eklentilerde kullanılması, PVC malzeme ile özgün pencere tipolojisine uymayan pencerelerin yapımı ve konutun özgünlüğünü bozacak malzeme değişikliklerinin kullanılması şeklinde sıralanabilir (Bkz. Fotoğraf 29).
- Tescilli konutların tamamında işlev değişikliği yapılmamıştır. Ancak turizm potansiyeli yüksek olan bölgede konutların mevcut işlevinin yanı sıra, turizm odaklı yeniden işlevlendirilmesine gereksinim olduğu düşünülmektedir.
- Yerleşim genelinde az sayıda olmakla birlikte tescilli konutların aralarında son yıllarda betonarme yapım tekniği ile üretilmiş, özgün konut dokusuna aykırı, 2-3 katlı yeni konutlar inşa edilmiştir (Bkz. Fotoğraf 29).

Fotoğraf 29. Özgün dokuya aykırı yeni konut örnekleri

TARTIŞMA

Akşahap Mahallesi geleneksel konutlarına yönelik tartışılan konular şunlardır:

- Anıtsal ve sivil mimarlık örnekleri ile kırsal yerleşimler; bulundukları konumda egemen uygarlıklar ile toplumun sosyal ve kültürel yapısının, yaşam biçiminin ve sahip olunan teknolojinin kısaca somut kültür mirasımızın göstergesi kabul edilmektedir. Tarihsel süreç içerisinde önemli ulaşım yolları üzerinde konumlanan, Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyetin ilk yıllarında stratejik öneme sahip olan Akşahap Mahallesi de kapsayacak şekilde Akseki-İbradı Havzası; aktif olarak kullanılmış ve önemini korumuştur. Yerleşimin mekânsal yapısının oluşmasında ve 1950'li yıllara değin korunmasında en büyük etken yerleşim nüfusunun sosyal yaşam ve üretim pratiklerinin sürmesi ve ekonomik olarak kendi kendine yeter konumda olmasıdır.
- 1950'lerden itibaren pek çok kırsal yerleşimde olduğu gibi Akşahap Mahallesi de iş olanaklarının yetersizliği, nüfusu büyük kentlere göçe zorlamış, göç olgusu belirli

bir dönemin sosyal yaşamına, kültürüne ve yapı üretim pratiğine ilişkin önemli ipuçları taşıyan kırsal konutların kullanım dışı kalmasını hızlandırmış, değişen yaşam biçimine koşut olarak günümüz konfor koşullarını sağlamak ve kullanıcı gereksinimlerini karşılamak amacıyla kırsal ve özgün doku ile uyuşmayan yeni yapı üretimini beraberinde getirmiştir. Bu durum yerleşimde kırsal miras kapsamında sayıları ve kullanımları her geçen gün azalan geleneksel konutların özgün yapısının, bütüncül bir yaklaşım ve koruma-kullanma dengesi ile korunmasını güçleştirmektedir. Akşahap'ta Akseki-İbradı Havzasına özgü yerleşim düzeni, plan tipolojisi ve kat adedi, yapım sistemi ve malzeme, cephe düzeni ve bezemeleri ile Düğmeli Evler olarak anılan geleneksel konutlar özgün nitelik göstermektedir. Yerel ormanlardan elde edilen ahşap malzeme, Toros Dağları'ndan toplanan doğal taşlar ile yatayda ve duvara dik konumlanan ahşap elemanlarla desteklenen, harç ve çivi kullanılmadan kertme yapılarak birbirine bağlanan kuru taş duvar tekniği ile Düğmeli Evler olarak bilinen özgün örneklerin belgelenmesi, gelecek kuşaklara aktarılması ve sosyal kültürel sürdürülebilirlik sağlanması açısından önemli görülmektedir. Bu bağlamda çalışmanın; kırsal mirasımızın özgün örneklerini içeren, yerel ustalar tarafından yerel malzeme ve ünik yapım sistemi ile üretilmiş konut üretim süreci, sosyal yaşam hakkında bilgi üretimine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Anadolu'da konumuna göre plan şeması ve malzemesi değişmekle birlikte, geleneksel konutların bulunduğu çevrenin topografik, iklimsel verilerine uygun, çevrede kolay temin edilebilen yerel malzeme ve geleneksel yapım sistemleri ile üretildiği, konutların üretim biçiminin yapı ustalarının deneyimleri ile kuşaktan kuşağa aktarıldığı bilinmektedir. Bu çalışmada konu edilen Akşahap konutları dahil olmak üzere Akseki-İbradı Havzası konutları; yerleşim kararları ile oluşan konut dokusu, özgün yapım sistemi, yerel malzeme ile üretilmeleri nedeniyle Antalya'da ve Anadolu'da karşılaşılan geleneksel konutlardan farklı ve nadide örneklerdir.

Çalışmada literatür araştırması, yerinde yapılan incelemeler ile oluşturulan yöntem çerçevesinde Akseki-İbradı Havzası'na özgü iklimsel veriler, kültür etkileşimi, yerel malzeme ile yapı ustaları tarafından üretilen geleneksel konutlara yönelik bulgular tartışılmış, kırsal mimarlık kapsamında Akşahap geleneksel konutlarının koruma sorunları ile çözüm önerileri sunulmuştur.

Akşahap Mahallesi de içerecek şekilde bölgedeki kırsal yerleşimleri, bu alanlardaki anıtsal ve sivil mimarlık örneklerini belgelemek, geleneksel konutları gelecek kuşaklara aktarmak amacıyla Antalya Belediyesi tarafından 1/25.000 Ölçekli Nazım İmar Planı hazırlanmıştır. Plan ile bölgede kısıtlı iş olanakları ve göç olgusuyla azalan nüfus tarafından kullanılamayan mevcut yapı stoğunun gözden geçirilmesi, yapıların özgün işlevi ile veya yeniden işlevlendirerek kullanımını sağlayacak, bölgeye özel, yerleşim ekonomisinin canlandıracak ve göçü tersine çevirecek akılcı koruma politikaları oluşturmak amaçlanmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde turizm alternatifleri açısından zengin kırsal yerleşimlerde somut kültür mirası ve kırsal mimarlık örneklerinin korunmasına yönelik çalışmalar başlatılmıştır.

Yerleşimdeki geleneksel konutlara yönelik koruma sorunları şunlardır:

- Azalan nüfus nedeniyle metruk durumda olan, kullanılmadığı için periyodik bakım ve onarımdan yoksun kalan konutların önemli bir kısmı yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Aktif kullanılan konutlar, kullanıcıların konfor koşullarını iyileştirmek, yapıyı korumak ve onarmak amaçlı, bilinçsiz malzeme seçimi ile gerçekleştirdikleri müdahaleler hatalı uygulamalar veya eklentiler konutların özgün karakterini kısmen de olsa bozabilmektedir.
- Göçle beraber taş işçiliğini bilen usta sayısının azalması mevcut konutların onarılması veya uygulanmasını güçleştirmekte ve maliyeti arttırmaktadır. Bu nedenle yerel bir

teknikle inşa edilmiş konutların onarılması gerektiğinde kullanıcılar; usta bulmak ve ekonomik olarak bu maliyeti karşılamakta zorlanmakta ve kendi olanakları çerçevesinde bilinçsiz ve dokuya uyumsuz müdahalelere başvurmaktadır. Özellikle ileri yaştaki mahalle halkı betonarme yapım tekniği ve yeni malzeme ile yapılmış dokuya aykırı yapıları, konfor koşullarını yüksek bulmakta ve bakım-onarım yapamadıkları için nitelikleri azalan geleneksel konutlara tercih etmektedir.

- Göç nedeniyle azalan nüfusa koşut olarak tarakçılık, mutfaklık, dericilik, mestcilik, nalbantlık gibi zanaat kollarının yaşatılamaması günümüzde mahallenin çöküntü bölgelere dönüşmesine yol açmaktadır.
- Yerleşim genelinde az sayıda olmakla birlikte tescilli konutların aralarında son yıllarda özgün konut dokusuna aykırı, betonarme yapım tekniği ile 2-3 katlı inşa edilen yeni konutlar (Bkz. Fotoğraf 29); yerleşim dokusunda olumsuz bir görünüm sergilemektedir.
- Yerleşim nüfusunun çoğunlukla yaşlılardan oluşması, bu kişilerin tarımsal faaliyetlere katılımının az olması; ekili alan yerine dikili alanlara yönelen bir tarım politikasının benimsenmesine ve üretimin bağıcılık ve meyvecilik ile sınırlı kalmasına neden olmaktadır.
- Engebeli ve taşlık bir alanda kurulan yerleşimin ana yoldan uzak konumlanması, genellikle bakımsız ve dar olan ara yolların araçla ulaşım elverişli olmaması, yerleşimde aydınlatma ve bilgilendirme elemanlarının bulunmaması geleneksel evlerin fark edilmesini ve tanıtılmasını güçleştirmekte, öte yandan da günümüze kadar korunmasına katkı sağlamaktadır.

Kaybolmakta olan kırsaldaki taşınmaz kültürel değerimizi yazılı belgelerle kayıt altına alarak arşivlemek, sosyal ve kültürel bağlamda sürdürülebilir koruma politikaları ile somut kültür mirasının korunarak yaşatılması ve gelecek kuşaklara aktarılması bir sorumluluktur. Akseki-İbradı Havzası geleneksel konutları akademik çalışmalarda konu edilmekle birlikte, Türkiye'deki diğer geleneksel/kırsal konutlar kadar tanınmamaktadır. Buna karşın Akşahap dahil olmak üzere Akseki ve çevresinde koruma bilincinin oluşmaya başladığı, yerel yönetimin katkısıyla mahallede geleneksel konutlara yönelik turizm odaklı koruma politikalarının benimseyen uygulamaların başladığı söylenebilir.

Yerleşimdeki geleneksel konutların korunmasına yönelik çözüm önerileri şunlardır:

- Günümüzde alternatif turizme olan ilginin artması, kırsal yerleşimlerin sahip oldukları doğal güzellikleri, yapı ve üretim biçimlerinin tanıtılması ve kırsala özgü aktivitelerin gerçekleştirilmesi ile gündeme gelen doğa-çevre odaklı faaliyetlere katılmak, tarımsal ve hayvansal üretimi desteklemek ve yerleşim ekonomisini canlandırmak alternatif turizm türlerinden olan kırsal turizmin kapsamını oluşturmaktadır. Bu yaklaşım yerleşim nüfusunun korunması, sosyal ve ekonomik yaşamın sürdürülebilirliği boyutu ile önemli görülmektedir. Kurumlar arası iş birliği doğrultusunda koruma, ekoloji, kırsal turizm, eko köy gibi mevcut doğanın ve dokunun bozulmadan sürdürülebilmesini sağlayacak projeler geliştirilmelidir.
- Bölgeye özgü konut üretiminin sürdürülebilmesi için yapım sistemini, malzemenin özelliğini ve kullanıcının yaşam biçimini bilen yapı ustalarının bu geleneği aktarmasına yönelik eğitimler verilmeli, yerleşim dışına göç eden nüfusa iş olanakları sağlayacak stratejiler belirlenmelidir. Koruma önerisi, kırsal mimari ve alanların sorunları, potansiyelleri ve tehditleri belirlenerek oluşturulmalıdır. Konutların onarımında yasal ve ekonomik sorunların aşılabilmesi için bireysel çözüm yerine yerel yönetim, Devlet katkısı, özel sektör, gönüllüler, uzman kişiler, halkın desteği ve katılımı ile kentsel doku bütünlüğü içerisinde çözüm üretilmesi gerekmektedir.
- Konutların özgün kimliğini koruyacak sokak sağlıklılaştırma çalışmalarının belirlenecek koruma politikaları ile gündeme alınması gerekmektedir. Yerleşimde geleneksel konutların yaşatılması için Akseki Belediyesinin de katkıları ile yerleşimin

kuzeybatı ve güneydoğusunda yoğunlaşan alanlarda sokak sağlıklılaştırma çalışması başlatılmıştır. Özgün özellikleri kısmen kaybolan konutların bütüncül bir yaklaşımla alınacak kararlar çerçevesinde, konut işlevi veya butik otel, kafeterya, geleneksel el sanatları satış mağazaları vb. amaçlı yeniden işlevlendirilerek turizm odaklı değerlendirilmesi önerilmektedir. Geleneksel konutlarda gereksinim duyulan mekanlara sokak sağlıklılaştırma çalışmalarının belirlenecek koruma politikaları ile gündeme alınması gerekmektedir.

- Yerleşimin sürdürülebilir kırsal ve/veya kültür turizmi kapsamında değerlendirilebilmesi, bölgeye ekonomik gelişme sağlanması amacıyla konutların kırsal ve kültür turizmi destekleyecek yeni işlevlerle kullanılmaları önerilmektedir. Yerleşim nüfusunun yaşlı ve iş olanaklarının kısıtlı olması bölge halkına ek gelir ve ekonomik olarak canlılık sağlayacak iş olanaklarının oluşturulmasını gerektirmektedir.
- Yerleşimin sahip olduğu değerleri ortaya çıkaracak fiziksel, sosyal, ekonomik projeler geliştirilmelidir. Konutların çok fonksiyonlu olarak kullanılması, bölgeye özgü tarımsal ve turizm odaklı üretiminin gerçekleştirildiği atölyeler ile halı, gümüş, yerel el sanatları, hediyelik eşya gibi ürünlerin satılacağı dükkânlara dönüştürülmesi önerilmektedir.
- Doğa yürüyüşleri ve doğa sporlarına uygun nitelikteki alanların, yüksek rakımlarda yetişen endemik bitki türlerinin, kervan yolu, ipek yolu gibi turizm odaklı rotalar ile yerleşim çevresinin turizm potansiyeli yükseltilmelidir. 1. Derece Arkeolojik Sit Alanı içerisinde yer alan kervan yolu ve köprüünün restorasyonlarının yapılması, doğa ve kültür gezilerine hizmet edebilecek şekilde düzenlenmesi uygun görülmüştür. Bu nedenle yerleşimin sahip olduğu değer ve olanakların bölgeyi turizm amaçlı ziyaret edecek kişiler ve ülke geneline tanıtımının yapılması yöresel lezzetleri, doğal alanları ve kırsal mimarının özgün örnekleri geleneksel konutları tanıttacak turlar düzenlenmesi yeni iş kollarının oluşmasına ve yerleşim ekonomisinin gelişmesine ve yükseltilmesine olanak sağlayacaktır.
- Yerleşimde özgün yapısını koruyan konutlar bölgenin turistik ve kültürel değerlerini deneyimlemek isteyen kullanıcılar için konaklama amaçlı kullanılmalı, metruk konutlar sepet örme, kilim dokuma, tereyağı, bal ve peynir yapma gibi yöresel eğitimlerin verildiği atölyelere dönüştürülmeli, yerli halkın geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi, ürünlerinin satılması için yeni pazarlar oluşturulması, göçlerin önlenerek halkın refah seviyesinin yükseltilmesi sağlanmalıdır.
- Kentsel sit alanının sağlıklı bir şekilde korunması için yerleşim için hazırlanmış KAİP ve plan notlarına bağlı kalınarak; belgeleme çalışmalarını takiben envanterler hazırlanmalıdır. Bu bağlamda yerel halkın koruma bilincini ve turizme yönelik farkındalığını arttıracak eğitimler verilmeli, kullanıcıların koruma amaçlı da olsa, yapacağı müdahale ve değişikliklerin kapsamına bağlı olarak; yerel yönetimlere, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın ilgili birimlerine bilgi verilmesi ve onay alınması gerektiği aktarılmalıdır. Özgün ve/veya yıkım tehlikesi olan konutların ivedilikle belgelenmesi ve rölöve, restitüsyon ve restorasyon çalışmalarının hazırlanması gerekmektedir. Geleneksel dokuya uyumsuz yapılaşmaya izin verilmemeli, yeni konutların mevcut konutların gabari, cephe, yapı malzemesi vb. ölçütlere uygunluğu sağlanmalı veya yeni yapılaşma talepleri Kentsel Sit Alanı dışında karşılanmalıdır. Özgün kullanımını sürdüren köy odası ve 2020 yılında restore edilen ilkokulun Etnoğrafya Müzesi olarak kullanılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- AKKAYA, A. K. (2019). *Somut ve Somut Olmayan Kültürel Miras Kapsamında Antalya Akseki Çukurköy'ün Değerlendirmesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Isparta. <file:///C:/Users/cigdem/Desktop/574858.pdf>
- AKKAYA, N. (2005). *Akseki İlbat Köyleri ve Çevresindeki Geleneksel Türk Evlerinin Mimari ve Süslemesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sanat Tarihi Anabilim Dalı. Konya. <file:///C:/Users/cigdem/Desktop/161811.pdf>
- AKMAN KARAYAZI, S.S. ve SAĞIROĞLU, Ö. (2016). Documentation of Rural Architectural and Textural Characteristics and Determination of The Problems of Akseki Belenalan Village. *Gazi University Journal of Science Part B: Art, Humanities, Design and Planning* 4(1). pp. 13-23. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/235343>
- ALİM, H. ve SAĞIROĞLU, Ö. (2015). Antalya İli Akseki İlçesi İlbat Bölgesinde Sürdürülebilir Barınma İçin Konut Tasarım İlkelerinin Belirlenmesi, içinde, *II. Uluslararası Sürdürülebilir Yapılar Sempozyumu (ISBS 2015)*, 28-30 Mayıs 2015, Cilt.1, ss.75-83, <https://www.researchgate.net/publication/33000858>
- Antalya Akseki'nin Mahalleleri (2018). <https://www.atlasbig.com/tr/antalya-aksekinin-mahalleleri> Erişim Tarihi: 13.02.2023.
- Antalya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Müdürlüğü (KVKBM) Arşivi.
- BAYKARA, T. (1989). Selçuklu Devrinde Antalya'nın İdari Durumu içinde, *Antalya 3. Selçuklu Semineri Bildirileri*, 10-11 Şubat 1989 (ss.39-44). Antalya: Antalya Valiliği Yayınları.
- BACAK, F. N. (2019). *Antalya İli Akseki İlçesi Emiraşıklar Köyü Geleneksel Konut Dokusunun Belirlenmesi ve Koruma Sorunlarının Tespiti* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Ankara. <file:///C:/Users/cigdem/Desktop/610113.pdf>
- BOSCH, C. (1957). *Pamfilya Tarihine Dair Tetkikler*, (Çeviren: Sabahat Atlan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BOZKUŞ, M. A. (2016). Orta Çağ Alanya'sında Ticaret ve Ticari Yollar, *Phaselis Disiplinler Arası Akdeniz Araştırmaları Dergisi*, (2), ss. 209-223. <http://journal.phaselis.org/2016/pha-0029>
- ÇAL, İ. (2012). *Yerel Verilerin Geleneksel Mimari Üzerindeki Etkilerinin Sürdürülebilirlik Bağlamında Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi: Akseki-İbradı ve Piemonte-val d'ossola Örneği* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, İstanbul. <file:///C:/Users/cigdem/Desktop/350552.pdf>
- ÇELEBİ, T. (2012). *Akseki Cemerler Köyü Ahmet Yılmaz Evi Restorasyon Projesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, İstanbul. <file:///C:/Users/cigdem/Desktop/315259.pdf>
- DEMİR, M. (2004). Selçuklu Tarih Kayıtlarında Alanya'nın Fethi, içinde, *Alanya Tarih-Kültür Seminerleri*, Cilt: 10, Cilt: X (s.541). Alanya: Alanya Belediyesi.
- DEMİRKENT, I. (2002). XII. Yüzyılda Bizans'ın Ege Bölgesinden Güneye İnen Yolları Hakkında, içinde, *Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri* (ss. 139-157). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi.

- DEMİRTAŞLI, E. (1987). *Batı Toroslarda Akseki-Manavgat ve Köprülü Arasında Kalan Bölgenin Jeolojik İncelemesi*, MTA Raporu. No:8779 (s.7). Ankara: MTA.
- Dört E Planlama Araştırma Danışmanlık İnş. ve Müh. Hiz. Ltd. Şti Arşivi, (2022).
- DURSUN, N. (2012). Akseki İlbat Köyleri ve Çevresindeki Geleneksel Türk Evlerinden Örnekler, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (27), ss. 120-127.
- DURUKAN, A. (1989). Selçuklular Döneminde Ticaret Hayatı ve Antalya, içinde, 3. *Selçuklu Semineri*, Antalya: Antalya Valiliği Yayınları.
- ERBAŞ, İ. (2013). Geleneksel Yerleşkelerde Kullanıcı Müdahaleleri: Süleymaniye Örneği. *Akdeniz Sanat Dergisi*, 6 (11), ss. 102-113.
- ENHOŞ, M. (1974). *Bütün Yönleriyle Akseki ve Aksekililer*. İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası Yayınları.
- EUROPEAN ENVIRONMENT AGENCY (2011). <https://www.eea.europa.eu/downloads/8ec665a6397c103c226b10da12c0110f/1679409408/kentlesen-duenya.pdf> Erişim Tarihi: 16.04.2023
- GİRGİN, E. (2020). *Antalya Akseki İlçesinde Bulunan Düğmeli Evlerin Korunması ve Yönetimi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı.
- HADİMLİ, H. (2008). *Akseki İlçesi'nin Coğrafyası*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İŞKAN, H. ve ÇEVİK, N. (2000). Akseki Çevresi Arkeoloji ve Tarihi. *ÇEKÜL Sanatsal Mozaik Dergisi*, (35), ss.51-55.
- KARAYAZI, S. (2015). *Akseki İlçesi, Belenalan Köyü Kırsal Mimari Doku Özelliklerinin Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- KAVAS, K. R. (2011). Patterns of Environmental Coherence in the Rural Architectural Tradition of Ürünlü (Akseki-İbradı Basını), *Middle East Technical University, Journal of Architecture*, 28 (1) pp. 23-40.
- LLOYD, S. (1998). *Türkiye'nin Tarihi, Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*. (Çeviri: Ender Varillioğlu). Ankara: Tübitak Yayınları.
- MANAV, K. ve ÇALIŞKAN, V. (2017). Geleneksel Bir Mesken Tipinin Turizmde Çekicilik Potansiyelinin Araştırılması: Düğmeli Evler (Antalya) Örneği. *Doğu Coğrafya Dergisi*, (37), ss. 215-240.
- MANAV, K. (2018). *Geleneksel Bir Mesken Tipinin Turizmde Çekicilik Potansiyelinin Araştırılması: Düğmeli Evler Örneği* (Akseki Dağlık Çevresi/Antalya), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- MANSUROĞLU, S. (2006). Turizm Gelişmelerine Yerel Halkın Yaklaşımlarının Belirlenmesi: Akseki/Antalya Örneği. *Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 19 (1), ss. 35-46.
- ÖZEN, O. (2021). *Akseki Düğmeli Evlerin İncelenmesi ve Restorasyon Öncesi Malzeme Araştırması* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- ÖZDEMİR, R. (1992). Osmanlı Döneminde Antalya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı (1800-1867), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 7 (1), ss: 133-166.

- RAMSEY, W. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (Çeviren: Mihri Pektaş). Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- SAĞIROĞLU, Ö. ve KARAYAZI, S. (2017). Akseki Belenalan Köyü Geleneksel Kırsal Konut Dokusunda Korumanın; Ekoturizm Yolu ile Sürdürülebilirliğinin Tespiti, *TUBAV Bilim Dergisi*, 10 (1), ss. 12-35.
- STRABON, (1993). *Antik Anadolu Coğrafyası* (Geographika: XII-XIII-XIV). (Çeviren: Adnan Pekman). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- ŞENOCAK, M. ve SAĞIROĞLU, Ö. (2016). The Restoration Proposal for Mehmet Duruk Rural Dwelling in Akseki, Bucakalan Village. *Gazi University Journal of Science Part B: Art, Humanities, Design and Planning GU Journal of Science Part: B*: 29 (2). pp. 391-401.
- TORUK, F. Fotoğraf Arşivi (2022).
- YUVALI, A. (1993). Türkiye Selçukluları Döneminde Antalya'da Ticari Hayat, içinde, *Antalya IV. Selçuklu Semineri Bildirileri*, 13-14 Mart 1992, ss: 94-99. Antalya: Antalya Valiliği Yayınları.
- 6360 SAYILI KANUN, (2012). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/12/20121206-1.htm> Erişim Tarihi: 02.02.2023.

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 8 Issue 1, March 2024

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 07.02.2024

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 05.03.2024

DOI: 10.30692/sisad.1433156

İSTİSMARCI YÖNETİMİN İŞTEN AYRILMA NİYETİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: BANKA ÇALIŞANLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

*The Effect of Abusive Supervision on Intention to Quit: A Research on Bank Employees***Hüseyin KARAGÖZ***Dr. Öğr. Üyesi**Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi**Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu*

ORCID ID: 0000-0003-4981-8156

huseyinkaragoz@kmu.edu.tr

Atıf/Citation: Hüseyin Karagöz (2024), “İstismarcı Yönetimin İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi: Banka Çalışanları Üzerine Bir Araştırma”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S.1, Mart 2024, s.163-174.

Öz: Araştırmanın amacı, istismarcı yönetimin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinin test edilmesidir. Bu bağlamda Karaman ilinde faaliyet gösteren banka çalışanları örneklem olarak seçilmiş, 176 çalışanla yüz yüze anket gerçekleştirilmiştir. İlgili veriler SPSS 28 yardımıyla analize tabi tutulmuş, ilgili örnekleme istismarcı yönetimin işten ayrılma niyeti üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü ilişkisi tespit edilmiştir. Araştırmada veri toplama aracı olarak istismarcı yönetim ölçeği (5 madde) ve işten ayrılma niyeti ölçeği (3 madde) kullanılmıştır. Araştırma bulguları literatürle benzer nitelikte olup, istismarcı yönetim davranışlarındaki artışın işten ayrılma niyeti davranışlarını artırdığı tespit edilmiştir. Ters durum da geçerlidir. Dolayısıyla örgüt çalışanlarının istismarcı yönetim puanlarında yaşanan azalma, işten ayrılma niyetleri puanlarını da düşürmektedir. Bu durumda araştırma konusunu oluşturan değişkenler arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki söz konusudur. Sonuç olarak araştırma hipotezi kabul edilmiştir. Teknolojik ilerlemelerin iş dünyasındaki rekabeti yüksek düzeyde etkilediği günümüz dünyasında örgütlerin sergileyecekleri yönetim anlayışlarının örgüt çalışanlarını doğrudan etkilediği bilinmektedir. Bu bakımdan ilgili araştırmanın örgüt yöneticilerine yol gösterici olabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İstismarcı Yönetim, İşten Ayrılma Niyeti, Banka Çalışanları

Abstract: The purpose of the research is to test the effect of abusive management on intention to leave. In this context, bank employees operating in Karaman province were selected as a sample and a face-to-face survey was conducted with 176 employees. The relevant data was analyzed with the help of SPSS 28, and a significant and positive relationship between abusive management and intention to leave was determined in the relevant sample. Abusive management scale (5 items) and turnover intention scale (3 items) were used as data collection tools in the study. The research findings are similar to the literature, and it has been determined that the increase in abusive management behaviors increases turnover intention behaviors. The opposite is also true. In other words, the decrease in the abusive management scores of organizational employees also reduces their intention to leave scores. In other

words, there is a positive significant relationship between the variables that constitute the subject of the research. So the research hypothesis was accepted. In today's world, where technological advances highly affect competition in the business world, it is known that the management approaches exhibited by organizations directly affect the employees of the organization. In this regard, it is thought that the relevant research can be guiding for organizational managers.

Keywords: Abusive Supervision, Intention to Quit, Bank Employees.

GİRİŞ

Küreselleşme ve teknolojik gelişmelerle birlikte örgütler arasındaki rekabet kültürü değişmiş, rekabet ivme kazanmıştır. Örgütlerin sürdürülebilir rekabet avantajı sağlamaları artık yalnızca üretim biçimleri ile mümkün olamaz hale gelmiş, insan kaynaklarının niteliği daha önemli hale gelmiştir (Wayne, Shore ve Liden, 1997). Çünkü küresel dünyada herhangi bir mal ya da hizmeti üretebilen örgüt sayısı oldukça fazladır. Bu bakımdan örgütlerin birbirleriyle rekabetlerinde tek faktör üretilen ürün ya da hizmet kalitesi olmaktan çıkmış, kalifiye çalışan, yetişmiş işgücü daha önemli hale gelmiştir (Scandura ve Schriesheim, 1994). Örgütlerde yetişmiş işgücü istihdamının sağlanması ve daha sonra bu bireylerin örgüte bağlılıklarının sağlanması ise örgüt liderlerinin davranış biçimleriyle ve yönetim tarzı ile ilişkilidir (Mitchell ve Ambrose, 2007; Thau, Bennett, Mitchell ve Marrs, 2009).

İstismarcı yönetim anlayışı, “astların, yöneticilerin sürekli olarak düşmanca sözlü ve sözsüz davranışlar sergilediğine ilişkin algısı” olarak tanımlanmaktadır (Tepper, 2000, s.178). Bu tarz yönetimlerde astların toplum içerisinde küçük düşürülmesi, azarlanması, onlara verilen sözlerin yerine getirilmemesi, onlardan bilgi saklanması, onların konuşmaları esnasında saldırgan tavırlar sergilenmesi söz konusudur (Tepper 2000; Zellars, Tepper ve Dufy, 2002). İstismarcı yönetimde kasıt söz konusu olup, fiziksel müdahaleyi bünyesinde barındırmaz, baskı ve aşağılama sözlü olarak gerçekleşmektedir (Duffy, Ganster ve Pagon, 2002; Mitchell ve Ambrose, 2007; Pradhan ve Jena, 2016). Örgütlerde sergilenen istismarcı yönetim; iş tatmininde azalmalara, örgütsel bağlılıkta azalışlara, psikolojik sorunlara ve işten ayrılmalara sebebiyet verebilmektedir (Duffy ve Ferrier, 2003).

Araştırmanın diğer bir değişkeni olan işten ayrılma niyeti, örgüt çalışanlarının mevcut işlerini terk etmeye yönelik algıları olarak tanımlanmaktadır (Schweiger ve Denisi, 1991). İşten ayrılma niyeti, yetişmiş işgörenlerin kaybına sebebiyet verebileceğinden örgütler açısından olumsuz bir durumu işaret etmektedir. Çünkü yeni bir çalışanın işe adapte olması, eğitilmesi ve nitelikli hale getirilmesi örgütler açısından maliyetlidir. Bundan dolayı, işten ayrılma niyetine neden olabilecek faktörlerin azaltılması örgütler açısından hayati öneme sahiptir (Carnevale, 2005; Dawley, Houghton ve Bucklew, 2010). Örgütlerde işten ayrılma niyetini gündeme getirebilecek birçok davranış söz konusu olabilmektedir. Bunlardan birisi de istismarcı yönetim anlayışıdır (Pradhan, Srivastava ve Jena, 2020).

Bu bağlamda araştırmanın amacı istismarcı yönetimin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini test etmektir. Bu yapılırken örneklem olarak banka çalışanları seçilmiştir. Bankacılık sektörü iş yoğunluğunun, stresin ve işgücü devrinin yüksek seyrettiği iş kollarındandır. Araştırmada öncelikle ilgili değişkenler kavramsal açıdan ele alınmış, ardından ilgili değişkenlerin birbirleriyle ilişkilerini konu alan diğer çalışmalar ile ilgili literatür taranmış ve araştırma hipotezi geliştirilmiştir. Ardından ilgili değişkenleri konu alan hipotez banka sektörü çalışanları üzerinde test edilmiş, sonuçlar paylaşılmıştır. Araştırmanın sektör yöneticileri tarafından olumlu örgütsel davranış geliştirme hususunda önemli olabileceği düşünülmektedir.

Kavramsal Çerçeve

İstismarcı Yönetim

İstismarcı yönetim, örgüt yöneticilerinin astlarına sergilediği düşmanca bir tutumdur (Tepper, 2000, s.178). Bu davranışlara örnek olarak; çalışanı ekip arkadaşlarının yanında aşağılamak, onu işi ile tehdit etmek, kaba davranmak, küçük düşürmek sayılabilecektir (Tepper, 2007, s.275). Örgütlerde sergilenen olumsuz davranışlar, güncel yazında örgütsel davranış alanında popülerlik kazanmıştır. Bu davranışlara örnek teşkil edebilecek istismarcı yönetim, astlara yönelik sergilenen sözlü ya da sözlü olmayan düşmanca davranışların, astlarca nasıl anlaşıldığı biçiminde tarif edilebilmektedir (Mitchell ve Ambrose, 2007; Tepper, 2000). Ashforth (1997) ise bu kavramı, örgüt yöneticilerinin statülerinden ileri gelen yetkilerini keyfi olarak kullanmak suretiyle astlarına hoş olmayan davranışlarda bulunmaları olarak tanımlamış; çalışanları hakir görmek, onları aşağılamak, onların haklı ya da haksız olduklarına bakmadan cezalandırıcı davranışlarda bulunmak, astların özel hayatlarına müdahalelerde bulunmak, onları tehdit etmek, bilgi saklamak gibi davranışları da istismarcı yönetimle ilişkilendirmiştir (Burton ve Hoobler, 2011; Ahmad ve Omar, 2013; Hoof, Xu, Serrano ve Torres, 2015). Murari (2013)'e göre ise bu tarz davranışların yöneticinin güç gösterisinde bulunması suretiyle yetkilerini onlara baskı aracı olarak kullanması, onlarla ahlaki olmayan biçimde konuşması, özetle başarılı olabilmek adına her yolun mubah görülmesi anlayışından ileri gelmektedir. Bunun yanında Tepper (2000)'e göre aynı örgütteki iki farklı ast, yöneticilerinin kendilerine sergiledikleri davranışları aynı şekilde anlamayabilirler. Yani birine göre sergilenen davranış istismarcı yönetime işaret ederken, diğerine göre öyle olmayabilir.

Kavramla ilgili en popüler tanım halen Tepper (2000)'in *“astların, yöneticilerin fiziksel temas hariç, sürekli olarak düşmanca ve sözlü olmayan davranışlar sergilediklerine ilişkin algıları”*dır (MacKenzie, 2003). İstismarcı yönetimin birçok olumsuz çıktıya sebebiyet verdiği bilinmektedir. Bunlardan birkaçı; azalan iş memnuniyeti (Tepper, 2000, 2007), artan işyeri sapkınlığıdır (Mitchell ve Ambrose, 2007; Tepper, Henle, Lambert, Giacalone ve Duffy, 2008). Öte yandan araştırmalar, istismarcı yönetimden, alkol tüketiminin artması gibi iş alanı dışındaki ikincil davranışlara kadar uzanan işlevsiz sonuçları ortaya koymaktadır (Bamberger ve Bacharach, 2006). Bunların yanında istismarcı yönetici kendisini bu biçimde nitelemeyebilir; kendisine göre sergilemiş olduğu istismarcı tutumlar birer disiplin aracıdır. Ancak çalışan kendisine karşı ortaya konan bu tarz rencide edici davranışların farkındadır ve bu davranışlardan ötürü örgütten uzaklaşmaktadır. Bunlarla birlikte bu tarz davranışların görüldüğü örgütlerde işgücü devir hızı yükselmekte, çalışan kaygıları artış göstermektedir (Bassman ve London, 1993). Walter, Lam, Van Der Vegt, Huang ve Miao (2015)'a göre ise istismarcı yönetimin ortaya çıkmasında performans olgusu önemlidir. Çalışan performansının bu biçimde yükseltebileceğine inanan yöneticiler istismarcı davranışlara yönelebilmekte, bu davranışlar kısa vadede sonuç verebiliyor gibi algılansa da uzun vadede örgüt adına fayda sağlamamaktadır. Yani aslında istismarcı yöneticilerin asli amacı çalışanlarına zarar vermek olmasa da netice itibarıyla bu tarz davranışlar örgütlerde olumsuz bir döngü yaratmaktadır ve çalışanları olumsuz etkilemektedir (Walter vd., 2015).

İşten Ayrılma Niyeti

İşten ayrılma niyeti kavramı özellikle son yıllarda popülerlik kazanmış, araştırmacıların odak noktası haline gelmiştir. Genel anlamda bu kavram, örgüt çalışanlarının mevcut işlerine son vermesi arzusu olarak tanımlanmaktadır (Mobley, 1982). İşe son verme davranışı ile ilgili olan bu kavram (Grifeth, Hom ve Gaertner, 2000; Hom, Caranikas-Walker, Prussia ve Grifeth, 1992; Steel ve Ovalle, 1984) bireyin örgütteki mevcut işinden ayrılmasından önceki ruh halini ortaya koymaktadır. Bu durum ise elbette örgütlerde endişe ile karşılanmaktadır (Bannister ve Grifeth, 1986). Tett ve Meyer (1993) işten ayrılma niyetini, bilinçli ve tasarlanmış olarak mevcut işi terk etme eğilimi olarak tanımlamaktadırlar. İşten ayrılma niyeti, çalışanın işten ayrılma davranışının

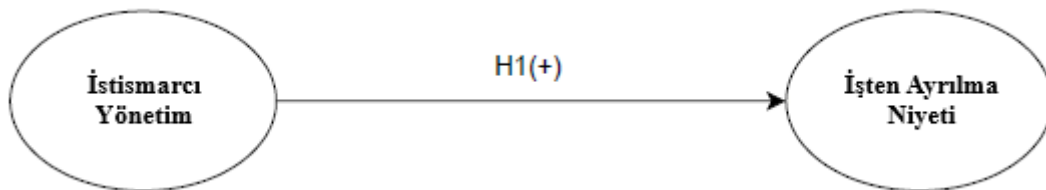
karar verme aşamasını oluşturmaktadır yani bu düşünsel davranış, işten ayrılma davranışının düşünsel sürecini oluşturmaktadır (Hughes, Avey ve Nixon, 2010).

İşten ayrılma niyeti her çalışana göre farklı algıları kapsamaktadır. Mevcut işinden daha nitelikli bir işe geçiş aşamasını düşünsel olarak kapsayan işten ayrılma niyeti olumlu olarak nitelenebilirken, zaruri sebeplerden, memnuniyetsizliklerden dolayı ortaya çıkabilen ayrılış niyeti olumsuz bir davranışın habercisi olarak görülmektedir. Birey açısından böyle bir ayrım söz konusu iken, örgütler açısından her iki durumun da olası çıktıları negatif yöndedir (Kanten, 2014). Çünkü mevcut çalışanların örgütten ayrılması davranışı, örgütün işgücü devir hızını yükseltmektedir. İkame çalışanın istihdamı ise örgütler açısından maliyet kaybına işaret etmektedir (Van Knippenberg ve Sleebos, 2006). Örgütlerdeki olası işgücü kaybı örgütsel davranış alanının önemli konularından sayılmaktadır. Çünkü her ne kadar vasıfsız çalışanların işgücü kaybına sebebiyet vermesi örgütler açısından önemsiz görülse de; donanımlı, vasıflı çalışanların örgütten ayrılması arzu edilmeyen bir durumdur (Weisberg, 1994). İşten ayrılma niyeti, neticede davranış öncesi bir sinyal olarak kabul gördüğünden örgütleri yakından ilgilendirmektedir. Düşünce henüz eyleme dönüşmemiştir ve dönüşeceği de kesin değildir, ancak örgütler açısından önemli bir gösterge olarak kabul görmektedir (Lee ve Mowday, 1987, s.722).

Farklı bir işyerindeki başka bir iş için mevcut işlerini bırakmayı planlama derecesi olarak da tanımlanabilen işten ayrılma niyeti, hem çalışanların düşüncelerini ve ayrılma motivasyonunu, hem de işten ayrılma olasılığını yansıtmaktadır (Shapira-Lishchinsky ve Benoliel, 2019). Çalışanların işten ayrılma niyetlerini önceden anlayabilmek örgütler açısından çok önemlidir. Çünkü bu tür güçlü niyetleri olan çalışanlar, eyleme geçmese dahi, minimum kapasite ile çalışıp, kurumun verimliliğini aşağı çekmektedirler. Aynı zamanda çalışma arkadaşlarının da motivasyonu üzerinde olumsuz etki yaratan bu tip çalışanlar, örgüte zarar verebilmektedirler (Halbesleben ve Wheeler, 2008). Örgütsel istikrar açısından da önemli bir gösterge sayılan bu kavram, bütün bu sebeplerden önemli sayılmaktadır (Hanisch ve Hulin, 1991).

Araştırma Modeli ve Hipotez Geliştirme

Tepper, Carr, Breaux, Geider, Hu ve Hua (2009) iki aşamadan oluşan araştırmasının birinci kısmını 491 fast food restoran yöneticisi, 182 hastane çalışanı ve 124 federal kolluk kuvvetleri çalışanından oluşan 797 kişi üzerinde gerçekleştirmiş; ikinci kısmını ise yine çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren 356 birey üzerinde uygulamış ve neticede istismarcı yönetim ile işten ayrılma niyeti arasında güçlü ilişki tespit etmişlerdir. Pradhan, Srivastava ve Jena (2020) araştırmalarını 600 çalışana online anket biçiminde link paylaşmış, 246 çalışandan alınan veriler ışığında istismarcı yönetim ile işten ayrılma niyeti arasında pozitif yönlü ilişki ortaya koymuşlardır. Rodwell, Brunetto, Demir, Shacklock ve Farr-Wharton (2014) Avustralya'daki beş genel akut hastanesinde çalışan 250 kamu sektörü hemşiresi üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada benzer biçimde ilgili değişkenler arasında anlamlı ilişki tespit etmişlerdir. Benzer biçimde (Pradhan ve Jena, 2016; Pradhan ve Jena, 2017; Pradhan, Jena ve Mohapatra, 2018; Pradhan ve Jena, 2018; Simard ve Parent-Lamarche, 2022; Dai, Zhuang ve Huan, 2019; Moin, Wei, Khan, Ali ve Chang, 2022; Köksal ve Gürsoy, 2019; Deniz ve Çimen, 2019; Tatlı ve Öngel, 2023) ilgili araştırma bulgularına göre de istismarcı yönetim ile işten ayrılma niyeti arasında anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir. Aşağıda araştırmaya ilişkin model yer almaktadır:

Şekil 1. Araştırma Modeli

Bu bağlamda literatür taraması bulguları ışığında aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H₁: İstismarcı yönetim ile işten ayrılma niyeti arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Yöntem

Örneklem ve Amaç

Araştırmanın örneklemi Karaman ili banka çalışanları oluşturmaktadır. İlgili ildeki toplam banka çalışanı sayısı 276'dır (TBB). Araştırma kapsamında kamu ve özel banka çalışanları olmak üzere toplam 176 çalışandan anket verisi elde edilmiştir. Araştırmanın amacı istismarcı yönetimin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini ilgili örneklemde tespit etmektir.

Araştırmada Kullanılan Veri Toplama Araçları ve Verilerin Toplanması

Araştırma kapsamında istismarcı yönetimi ölçebilmek adına ilk olarak Tepper (2000)'in geliştirdiği, Mitchell ve Ambrose (2007) tarafından kısa formatının oluşturulduğu ve ifade sayısının 15'ten 5'e düşürüldüğü istismarcı yönetim ölçeği kullanılmıştır. Ölçeğin kısa versiyonunun birçok çalışmada güvenilirliği ve geçerliliği test edilmiştir (Mitchell ve Ambrose, 2007; Lin, Wang ve Chen, 2013; Dirican, 2020). Araştırmanın diğer değişkeni olan işten ayrılma niyetini ölçmek için ise Mobley (1977) tarafından geliştirilen, Örücü ve Özafşarlıoğlu (2013) tarafından Türkçe'ye uyarlanan Yılmaz (2018) ve Gültekin (2021)'in çalışmalarında kullandığı işten ayrılma niyet ölçeği kullanılmıştır.

Araştırma için Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Etik Kurulu'ndan 23.01.2024 tarih ve 02 toplantı, 02-2024/34 karar sayılı izni alınmıştır.

Veri Analizi

Veri analizinde SPSS 28 programı kullanılmıştır. Demografik değişkenlere göre dağılım verilmiştir. Ölçek puanlarının normalliği için basıklık ve çarpıklık değerine bakılmıştır ve bu değerler ± 1 arasında ise puan dağılımı normaldir (Tabachnick ve Fidell, 2013). Ölçek alt boyutları arasındaki ilişki de Pearson korelasyon yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem için gerekli olan varsayımlar test edilmiş ve varsayımların sağlandığı gösterilmiştir. Korelasyon katsayısının yorumunda ise eğer katsayı 0.70 ve üzerindeyse yüksek düzeyde ilişki olduğunu gösterir (Baykul, 2010). İstismarcı yönetimin işten ayrılmaya olan etkisinde basit doğrusal regresyon yöntemi kullanılmıştır.

Bulgular

Katılımcılara İlişkin Tanımlayıcı Bulgular

Değişkenler	Grup	Frekans	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	72	40,9
	Erkek	104	59,1
Yaş	18-23	34	19,3
	24-29	75	42,6
	30-35	41	23,3
	36 yaş ve üzeri	26	14,8
Medeni Durum	Evli	101	57,4

	Bekar	75	42,6
	Ön lisans	29	16,5
Eğitim düzeyi	Lisans	108	61,4
	Lisansüstü	39	22,2
	1-3 yıl	64	36,4
Çalışma süre	4-6 yıl	78	44,3
	7 yıl üzeri	34	19,3
	Çalışan	66	37,5
Pozisyon	Alt düzey yönetici	51	29
	Orta düzey yönetici	38	21,6
	Üst düzey yönetici	21	11,9
Toplam		176	100

Tablo 1. Demografik Değişkenlere Göre Dağılım Tablosu

Araştırmada 176 katılımcı yer almaktadır. Katılımcıların %59.1'i erkek olup %40.9'u kadındır. Katılımcıların %42.6'sı 24-29 yaş, %23.3'ü 30-35 yaş, %19.3'ü 18-23 yaş ve %14.8'i 36 yaş ve üzerindedir. Katılımcıların %42.6'sı bekâr, %57.4'ü evlidir. Eğitim düzeyine göre dağılım lisans (%61.4), lisansüstü (%22.2) ve ön lisans (%16.5) olarak elde edilmiştir. Katılımcıların %44.3'ü 4-6 yıl, %36.4'ü 1-3 yıl ve %19.3'ü 7 yıl ve daha fazla süre ile çalışmaktadır. Son olarak çalışanların pozisyon türüne göre dağılımı çalışan %37.5, alt düzey yönetici %29, orta düzey yönetici %21.6 ve üst düzey yönetici %11.9 olarak saptanmıştır.

Değişkenler Arası İlişkilere Yönelik Bulgular

Ölçek	Cronbach Alpha Değeri
İstismarcı Yönetim Ölçeği	0.986
İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği	0.937

Tablo 2. Cronbach Alpha Katsayıları

Tablo 2'de görüldüğü üzere istismarcı yönetim ve işten ayrılma niyeti ölçeklerinin güvenilirlikleri oldukça yüksektir (George ve Mallery, 2010).

Ölçek Puanı	Çarpıklık	Basıklık	1	2
1.İstismarcı Yönetim	-0,958	1,016	1	
2. İşten Ayrılma	0,388	-0,567	0,865**	1

**p<.01

Tablo 3. İstismarcı Yönetim ile İşten Ayrılma Niyeti Puanları Arasında Korelasyon Tablosu

İstismarcı yönetim ile işten ayrılma niyeti puanları arasındaki ilişki Pearson korelasyon yöntemi ile incelenmiştir. Bu yöntemin temel varsayımı iki değişken sürekli ve normal dağılması gerekir (Pallant, 2007). Her iki değişkenin çarpıklık ile basıklık değerleri ± 1 arasındadır ve puan

dağılımı normaldir. Buna göre istismarcı yönetim ile işten ayrılma puanları arasında pozitif yönde, yüksek düzeyde ve anlamlı ilişki elde edilmiştir ($r=0.865$, $p<.01$). Yani katılımcıların istismarcı yönetim puanları arttıkça, işten ayrılma niyeti puanları da artmakta ya da istismarcı yönetim puanları azaldıkça, işten ayrılma niyeti puanları da azalma göstermektedir.

İstismarcı yönetimin işten ayrılma niyeti düzeylerine etkisinde basit doğrusal regresyon analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde bir bağımlı ve bir bağımsız değişken yer almalı, bağımlı değişken normal dağılması gerekir (Pallant, 2007). Regresyon analizi sonucu tablo 4'te gösterilmiştir:

Bağımsız	B	S.H.	β	t	p
Sabit	1,98	0,275		7,195	,000
İstismarcı Yönetim	0,497	0,022	0,865	22,74	,000
Model istatistikleri	$F_{(1,174)}=517.101$; $p<0,001$ $R=0,865$; $R^2=0,748$				

Tablo 4. Regresyon Tablosu

İstismarcı yönetim ile işten ayrılma niyeti düzeylerine etkisine yönelik incelenen basit doğrusal regresyon modeli anlamlıdır ($F_{(1,174)}=517.101$; $p<.001$). İşten ayrılma niyeti puanlarındaki değişkenliğin %74.8'i istismarcı yönetim puanları ile açıklanmaktadır. İstismarcı yönetim puanları işten ayrılma niyeti puanları için pozitif yönde ve anlamlı bir yordayıcıdır ($B=0.497$, $t=22.74$, $p<.001$). İstismarcı yönetim puanlarında 1 birim artış olduğunda işten ayrılma niyeti puanlarında 0.497 birim artış olur. Kurulan regresyon denklemi;

İşten Ayrılma Niyeti: $1.98+0.497 \cdot \text{İstismarcı Yönetim}$

SONUÇ ve TARTIŞMA

Araştırma bağlamında istismarcı yönetimin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi saptanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda veri analizinde SPSS 28 kullanılmış, katılımcıların demografik özelliklerine göre dağılım ve ölçek puanlarına göre tanımlayıcı istatistikler verilmiştir. Normallikğin sınanması amacıyla basıklık çarpıklık değerleri incelenmiştir. İlgili değerler ± 1 aralığında ölçülmüştür yani dağılım normaldir. Ardından ilgili değişkenler arası etkiyi ölçebilmek regresyon analizi yapılmış, istismarcı yönetim ile işten ayrılma niyeti ile arasında güçlü ilişki tespit edilmiştir. Yani, istismarcı yönetim puanları işten ayrılma niyeti puanları için pozitif yönde ve anlamlı bir yordayıcıdır ($B=0.497$, $t=22.74$, $p<.001$). İstismarcı yönetim puanlarında meydana gelebilecek 1 birimlik artış, işten ayrılma niyeti puanlarında 0.497 birimlik artışa neden olmaktadır.

Araştırma bulguları, literatür (Pradhan ve Jena (2019), Wongleedee (2020), Haar, Fluiter ve Brougham (2016), Seo ve Chung (2019), Liu, Zhu ve Wei (2019), Abbas, Ali ve Dost (2021), Lyu, Ji, Zheng, Yu ve Fan (2019), Simard ve Parent-Lamarche, (2022) Dai, Zhuang ve Huan, (2019)) ile uyumlu bulunmuştur. Dolayısıyla istismarcı yönetimin olduğu örgütlerde işten ayrılma niyeti oldukça yüksek seyretmektedir. Çünkü günümüzde daha modern ve katılımcılığa önem veren yönetim anlayışı popülerdir. Çalışan odaklı yönetim anlayışının geçerlilik kazandığı günümüz rekabet dünyasında örgüt çalışanları kendilerini değerli hissetmek, fikirlerinin örgüt ve yöneticileri açısından kıymetli olduğunu görmek, kendilerinin karar mekanizmalarında var olduğunu bilmek ve saygı görmek istemektedirler. İstismarcı yönetim anlayışı ise bu kriterlerden oldukça uzaktır. İstismarcı yönetimde yöneticiler, astlarını küçümseyici, aşağılayıcı, yok sayan, onların özel hayatlarına karışan, yerli yersiz onları cezalandıran ve devamlı kontrol eden bir bakış açısına sahiptirler. Bu ise günümüz örgüt çalışanlarını incitici, rahatsız edici bir tavır olarak karşılanmaktadır.

Bu bakımdan yöneticiler, astları ile samimi ilişkiler içerisinde olup, onların sıkıntılarını gideren, onların fikirlerini önemseyen, onları karar mekanizmalarında etkin kılan, katılımcı, hoşgörüyeye dayalı, incitici söz ve davranışlardan kaçınan bir tutum sergilemelidirler. Aksi takdirde örgüt çalışanları örgüte herhangi bir bağlılık duymayacak, her an işten ayrılma niyeti taşıyabileceklerdir. Bu bakımdan örgüt yöneticileri, sergiledikleri davranışların sonuçlarını proaktif bir bakış açısıyla değerlendirmeli, astlarını incitici, kırıcı söz ve davranışlardan kaçınmalıdır. Öte yandan ilgili araştırma bankacılık gibi yoğun stres ortamı içeren bir sektörde gerçekleştirilmiştir. İlgili değişkenler arasındaki ilişkiyi konu alan diğer çalışmaların başka sektörlerde de yapılması ve sonuçların karşılaştırılması literatür açısından faydalı olabileceğinden gelecek araştırmacılara önerilebilecektir. Bununla birlikte Covid-19 salgını sonrasında pek çok sektörde yaşanan çalışma biçimlerindeki değişiklik bankacılık sektörünü de yakından etkilemiş, çalışanların iş dışında dahi mobil teknolojilerle hizmet verebilmesinin önünü açmıştır. Bu durumun da istismarcı yönetim anlayışında değişiklikler yaratıp yaratmadığı diğer araştırmacılara bir bakış açısı oluşturabilecek önerilerden sayılabilecektir. Ek olarak bankacılık sektörünün yoğunluğu ve banka çalışanlarının anket için vakit ayırmalarının zorluğu araştırmanın kısıtları arasında sayılabilecektir.

KAYNAKÇA

- ABBAS, M. W., ALİ, M. & DOST, I. (2021). Impact of Abusive Supervision on Emotional Exhaustion, Counterproductive Work Behaviours and Intention to Quit: Moderating Role of Emotional Intelligence. *Multicultural Education*, 7(8).
- AHMAD, A. & OMAR, Z. (2013). Abusive Supervision and Deviant Workplace Behavior: The Mediating Role of Work-Family Conflict. *The Journal of Human Resource and Adult Learning*, 9(2), s.124-130.
- ASHFORTH, B. (1997). Petty Tyranny in Organizations: A Preliminary Examination of Antecedents and Consequences. *Canadian Journal of Administrative Sciences*, 14, 126–140.
- BAMBERGER, P. A. & BACHARACH, S. B. (2006). Abusive Supervision and Subordinate Problems Drinking: Taking Resistance, Stress and Subordinate Personality into Account. *Human Relations*, 59, s.723–752.
- BANNISTER, B. D. & GRIFETH, R.W. (1986). Applying a Causal Analytic Framework to the Mobley, Horner, and Hollingsworth (1978) Turnover Model: A Useful Reexamination. *Journal of Management*, 12(3), s.433–443.
- BASSMAN, E. & LONDON, M. (1993). Abusive Managerial Behaviour. *Leadership & Organization Development Journal*, 14(2), s.18-24.
- BAYKUL, Y. (2010). Eğitimde ölçme ve değerlendirme. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- BURTON, J.P. & HOOBLER, J.M. (2011). Aggressive Reactions to Abusive Supervision: The Role of Interactional Justice and Narcissism. *Scandinavian Journal of Psychology*, 52(4), s.389-398.
- CARNEVALE, T. (2005). The Coming Labor and Skills Shortage. *Training & Development*, 59(1), s.37-41.

- DAI, Y. D., ZHUANG, W. L. & HUAN, T. C. (2019). Engage or Quit? The Moderating Role of Abusive Supervision Between Resilience, Intention to Leave And Work Engagement. *Tourism Management*, 70, s.69-77.
- DAWLEY, D., HOUGHTON, J. D. & BUCKLEW, N. S. (2010). Perceived Organizational Support and Turnover Intention: The Mediating Effects of Personal Sacrifice and Job Fit. *The Journal of Social Psychology*, 150(3), s.238-257.
- DENİZ, S. & ÇİMEN, M. (2019). İstismarcı Yönetim Davranışının İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Hastane Çalışanlarına Yönelik Bir Araştırma. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 5(2), s.155-164.
- DİRİCAN, A. H. (2020). İstismarcı Yönetim ve Psikolojik Sözleşme İhlalinin Çalışanların İşe Gömülmüşlükleri Üzerine Etkisinde Algılanan Örgütsel Desteğin Aracı Rolü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gebze Teknik Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gebze.
- DUFFY, M. K. & FERRIER, W. J. (2003). Birds of a Feather...?: How Supervisor-Subordinate Dissimilarity Moderates the Influence of Supervisor Behaviors on Workplace Attitudes. *Group & Organization Management*, 28(2), s.217-248.
- DUFFY, M. K., GANSTER, D. C. & PAGON, M. (2002). Social Undermining in the Workplace. *Academy of Management Journal*, 45(2), s.331-351.
- GEORGE, D. & MALLERY, M. (2010). SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference, (10a ed.) Boston: Pearson.
- GRIFETH, R.W., HOM, P.W. & GAERTNER, S. (2000). A MetaAnalysis of Antecedents and Correlates of Employee Turnover: Update, Moderator Tests, and Research Implications for the Next Millennium. *Journal of Management*, 26, s.463-488.
- GÜLTEKİN, G. (2021). Örgütsel Kronizm İle İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişkinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- HAAR, J. M., DE FLUITER, A. & BROUGHAM, D. (2016). Abusive Supervision and Turnover Intentions: The Mediating Role of Perceived Organisational Support. *Journal of Management & Organization*, 22(2), s.139-153.
- HALBESLEBEN, J. R. B. & WHEELER, A. R. (2008). The Relative Roles of Engagement and Embeddedness in Predicting Job Performance and Intention to Leave. *Work & Stress*, 22(3), s.242-256.
- HANİSCH, K. A. & HULIN, C. L. (1991). General Attitudes and Organizational Withdrawal: An Evaluation of A Causal Model. *Journal of Vocational Behavior*, 39(1), s.110-128.
- HOM, P. W., CARANIKAS-WALKER, F., PRUSSIA, G.E. & GRIFETH, R.W. (1992). A Meta-Analytical Structural Equations Analysis of a Model of Employee Turnover. *Journal of Applied Psychology*, 77, s.890-909.
- HOOFF, H.B.V., XU, S.T., SERRANO, A-L. & TORRES, L. (2015). Abusive Supervision- A Form of Workplace Harassment: An Exploratory Study in the Ecuadorian Hospitality Industry. *European Journal of Tourism, Hospitality and Recreation*, 6(1), s.103-121.

<https://www.tbb.org.tr/> Erişim Tarihi: 16.01.2024

- HUGHES, L. W., AVEY, J. B. & NIXON, D. R. (2010). Relationships Between Leadership and Followers' Quitting Intentions and Job Search Behaviors. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 17(4), s.351-362.
- KANTEN P. (2014). İşyeri Nezaketsizliğinin Sosyal Kaytarma Davranışı ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerinde ki Etkisinde Duygusal Tükenmenin Aracılık Rolü. *Aksaray Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 6(1), s.11-26.
- KÖKSAL, K. & GÜRİSOY, A. (2019). İstismarcı Yönetimin İşten Ayrılma Niyetine Etkisinde Örgütsel Etik İlkelerin Düzenleyici ve Aracı Rolü. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), s.347-366.
- LEE, T.W. & MOWDAY, R.T. (1987). Voluntarily Leaving an Organization: An Empirical Investigation of Steers and Mowday's Model of Turnover. *Academy of Management Journal*. 30(4), s.721-743.
- LIN W., WANG L. & CHEN S. (2013). Abusive Supervision and Employee Well-Being: The Moderating Effect of Power Distance Orientation. *Applied Psychology: An International Review*, 62, s.308-329.
- LIU, S., ZHU, Q. & WEI, F. (2019). How Abusive Supervision Affects Employees' Unethical Behaviors: A Moderated Mediation Examination of Turnover Intentions and Caring Climate. *International journal of environmental research and public health*, 16(21), s.4187.
- LYU, D., JI, L., ZHENG, Q., YU, B. & FAN, Y. (2019). Abusive Supervision and Turnover Intention: Mediating Effects of Psychological Empowerment of Nurses. *International Journal of Nursing Sciences*, 6(2), s.198-203.
- MACKENZIE, S. B. (2003). The Dangers of Poor Construct Conceptualization. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 31(3), s.323-326.
- MITCHELL M. S. & AMBROSE M. L. (2007). Abusive Supervision and Workplace Deviance And Themoderating Effects of Negative Reciprocity Beliefs. *Journal of Applied Psychology*, 92, s.1159-1168.
- MITCHELL, M.S. & AMBROSE, M.L. (2007). Abusive Supervision and Workplace Deviance and the Moderating Effects of Negative Reciprocity Beliefs. *Journal of Applied Psychology*, 92(4), s.1159-1168.
- MOBLEY, W. H. (1977). Intermediate Linkages in the Relationship Between Job Satisfaction And Employee Turnover. *Journal of Applied Psychology*, 62(2), s.237-240.
- MOBLEY, W. H. (1982). Employee Turnover: Causes, Consequences, and Control, MA: Addison-Wesley.
- MOIN, M. F., WEI, F., KHAN, A. N., ALİ, A. & CHANG, S. C. (2022). Abusive Supervision and Job Outcomes: A Moderated Mediation Model. *Journal of Organizational Change Management*, 35(3), s.430-440.
- MURARI, K. (2013). Abusive Leadership-A Barrier to Employee Empowerment. *European Journal of Business and Management*, 5(4), s.8-21.
- ÖRÜCÜ, E. & ÖZAFŞARLIOĞLU, S. (2013). Örgütsel Adaletin Çalışanların İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Güney Afrika Cumhuriyetinde Bir Uygulama. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (23), s.335-358.

- PALLANT, J. (2007). *SPSS Survival Manual: A Step by Step Guide to Data Analysis Using SPSS for Windows (Version 12)* 2nd ed. New York: Open University Press.
- PRADHAN, S. & JENA, L. K. (2016). The Moderating Role of Neutralizers on the Relationship Between Abusive Supervision and Intention to Quit: A Proposed Model. *Journal of Human Values*, 22(3), s.238-248.
- PRADHAN, S. & JENA, L. K. (2017). Effect of Abusive Supervision on Employee's Intention to Quit and the Neutralizing Role of Meaningful Work in Indian IT Organizations. *International Journal of Organizational Analysis*, 25(5), s.825-838.
- PRADHAN, S. & JENA, L. K. (2018). Emotional Intelligence As A Moderator in Abusive Supervision-Intention to Quit Relationship Among Indian Healthcare Professionals. *Asia-Pacific Journal of Business Administration*, 10(1), s.35-49.
- PRADHAN, S. & JENA, L. K. (2019). Getting Even: A Study of Abusive Supervision, Workplace Deviance and Intention to Quit in Indian Entrepreneurial Organizations. *South Asian Journal of Business Studies*, 8(3), s.332-347.
- PRADHAN, S., JENA, L. K. & MOHAPATRA, M. (2018). Role of Gender on the Relationship Between Abusive Supervision and Employee's Intention to Quit in Indian Electricity Distribution Companies. *Gender in Management: An International Journal*, 33(4), s.282-295.
- PRADHAN, S., SRIVASTAVA, A. & JENA, L. K. (2020). Abusive Supervision and Intention to Quit: Exploring Multi-Mediational Approaches. *Personnel Review*, 49(6), s.1269-1286.
- RODWELL, J., BRUNETTO, Y., DEMİR, D., SHACKLOCK, K. & FARR-WHARTON, R. (2014). Abusive Supervision and Links to Nurse Intentions to Quit. *Journal of Nursing Scholarship*, 46(5), s.357-365.
- SCANDURA, T. A. & SCHRIESHEIM, C. A. (1994). Leader-Member Exchange and Supervisor Career Mentoring as Complementary Constructs in Leadership Research. *Academy of Management Journal*, 37, s.1588-1602.
- SCHWEİGER, D. M. & DENISI, A. S. (1991). Communication with Employees Following A Merger: A Longitudinal Field Experiment. *Academy of Management Journal*, 34(1), s.110-135.
- SEO, Y. & CHUNG, S. W. (2019). Abusive Supervision, Psychological Capital, and Turnover Intention: Evidence From Factory Workers in China. *Relations Industrielles/Industrial Relations*, 74(2), s.377-404.
- SHAPIRA-LISHCHINSKY, O. & BENOLIEL, P. (2019). Nurses' Psychological Empowerment: An Integrative Approach. *Journal of Nursing Management*, 27(3), s.661-670.
- SIMARD, K. & PARENT-LAMARCHE, A. (2022). Abusive Leadership, Psychological Well-Being, And Intention to Quit During The COVID-19 Pandemic: A Moderated Mediation Analysis Among Quebec's Healthcare System Workers. *International Archives of Occupational and Environmental Health*, 95, s.437-450.
- STEEL, R. P. & OVALLE, N. K. (1984). A Review and Meta-Analysis of Research on the Relationship Between Behavioral Intentions and Employee Turnover. *Journal of Applied Psychology*, 69(4), s.673-686.
- TABACHNICK, B.G. & FIDELL, L.S. (2013). *Using Multivariate Statistics*. Boston: Pearson.

- TATLI, H. S. & ÖNGEL, G. İstismarcı Yönetimin İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Psikolojik Güvenliğin Aracılık Rolü. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8(21), s.443-459.
- TEPPER B. J. (2000). Consequences of Abusive Supervision. *Academy of Management Journal*, 43, s.178–190.
- TEPPER, B. J. (2007). Abusive Supervision in Work Organizations: Review, Synthesis, and Researchagenda. *Journal of Management*, 33, s.261-289.
- TEPPER, B. J., CARR, J. C., BREAU, D. M., GEIDER, S., HU, C. & HUA, W. (2009). Abusive Supervision, Intentions to Quit, and Employees' Workplace Deviance: A Power/Dependence Analysis. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 109(2), 156-167.
- TEPPER, B. J., HENLE, C. A., LAMBERT, L. S., GIACALONE, R. A. & DUFFY, M. K. (2008). Abusive Supervision and Subordinates Organization Deviance. *Journal of Applied Psychology*, 93, s.721–732.
- TETT, R. P. & MEYER, J. P. (1993). Job Satisfaction, Organizational Commitment, Turnover Intention, and Turnover: Path Analyses Based on Meta-Analytic Findings. *Personnel Psychology*, (46), s.259-293.
- THAU, S., BENNETT, R. J., MITCHELL, M. & MARRS, M. B. (2009). How Management Style Moderates the Relationship Between Abusive Supervision and Workplace Deviance: An Uncertainty Management Theory Perspective. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 108, s.79–92.
- VAN KNIPPENBERG, D. & SLEEBOS, E. (2006). Organizational Identification Versus Organizational Commitment: Self-Definition, Social Exchange, And Job Attitudes. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, 27(5), s.571-584.
- WALTER, F., LAM, C. K., VAN DER VEGT, G. S., HUANG, X. & MIAO, Q. (2015). Abusive Supervision and Subordinate Performance: Instrumentality Considerations in the Emergence and Consequences of Abusive Supervision. *Journal of Applied Psychology*, 100(4), s.1056.
- WAYNE, S. J., SHORE, L. M. & LIDEN, R. C. (1997). Perceived Organizational Support and Leader–Member Exchange: A Social Exchange Perspective. *Academy of Management Journal*, 40, s.82–111.
- WEISBERG, J. (1994). Measuring Workers' Burnout and Intention to Leave. *International Journal of Manpower*, 15(1), s.4-14.
- WONGLEEDDEE, K. (2020). Turnover Intention and Abusive Supervision and Management: Investigating The Role of Self-Identity and Future Work Self-Salience. *Systematic Reviews in Pharmacy*, 11(1), s.462-471.
- YILMAZ, B. (2018). Örgütsel Bağlılık ve Örgütsel Adaletin İşten Ayrılma Niyetine Etkileri Üzerine Bir Araştırma: Elektrik Sektöründe Bir Uygulama. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ZELLARS, K. L., TEPPER, B. J. & DUFFY, M. K. (2002). Abusive Supervision and Subordinates' Organizational Citizenship Behavior. *Journal of Applied Psychology*, 87, s.1068–1076.

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 8 Issue 1, March 2024

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 19.02.2024

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 25.03.2024

DOI: 10.30692/sisad.1439691

BOSNA-HERSEK’TE DEMOKRASİ VE BARİŞ: 2022 SEÇİMLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME*

Democracy and Peace in Bosnia-Herzegovina: An Evaluation on the 2022 Elections

Merve BATTAL SİRKECİ

Doktor Adayı

Süleyman Demirel Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği Çalışmaları Anabilim Dalı

ORCID ID: 0000-0003-2668-7608

d1940262007@ogr.sdu.edu.tr

Muharrem GÜRKAYNAK

Prof. Dr.

Süleyman Demirel Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

ORCID ID: 0000-0002-5371-0474

muharremgurkaynak@sdu.edu.tr

Atıf/Citation: Merve Battal Sirkeci & Muharrem Gürkaynak (2024), “Bosna-Hersek’te Demokrasi ve Barış: 2022 Seçimleri Üzerinden Bir Değerlendirme”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S.1, Mart 2024, s.175-195.

Öz: Bosna-Hersek, 1990’lı yıllarda ağır bir iç savaş atlatmış bir Batı Balkan ülkesidir. Savaş 14 Aralık 1995’te imzalanan Dayton Antlaşması ile sona ermiş ve Bosna-Hersek’te yeni bir siyasi yapı oluşturulmuştur. Dayton Antlaşması yalnızca savaşı sonlandırmamış aynı zamanda ülkenin siyasi yapısında radikal bir dönüşüm yaratmıştır. Bir başka ifadeyle, Dayton Antlaşması ülkeye karmaşık bir siyasi sistem getirmiştir. Bu karmaşık sistemin mantığı, savaş koşullarında şekillenen etnik bölünmüşlüğe dayanmaktadır. Bu karmaşık sistem bugüne kadar barışı

* Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Birliği Çalışmaları Doktora Programı’nda Prof. Dr. Muharrem GÜRKAYNAK danışmanlığında hazırlanmakta olan, “Batı Balkanlarda Türkiye Avrupa Birliği Rekabetinin Eleştirel Jeopolitiğe Göre İncelenmesi” başlıklı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

sürdürmeyi başarmıştır. Ancak etnik bölünmüşlüğü şekillendirdiği siyasi yapı ülkenin demokratikleşmesine engel olmaktadır. Seçim sistemi, ülkenin siyasi-idari sistemindeki etnik bölünmenin önemli bir örneğidir. Bir başka ifadeyle oluşturulan siyasi düzen partiler arasında etnik temelli bir rekabeti başlatmıştır. Çünkü siyasi partiler seçim kampanyalarında etnik düşmanlığı ve milliyetçiliği kullanmaktadırlar. Bosna-Hersek'te siyasi partiler Bosnalı, Hırvat, Sırp ve çok etnik gruptan oluşan partiler olarak sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırma partiler arasında etnik özelliklere dayalı bir rekabet yaratmaktadır. Bosna partilerinin bir diğer önemli özelliği ise iç savaş yıllarından bu yana siyasetin içinde olmasıdır. Parti liderleri seçim kampanyalarında etnik düşmanlığı kullanmakta ve savaş yıllarına gönderme yapmaktadırlar. Bu durum aralarındaki siyasi gerilimlerin artmasına neden olmaktadır. Tüm bu sebeplerden ötürü ülkede seçim dönemleri zorlu geçmektedir. Buradan hareketle çalışma, Bosna-Hersek'teki demokrasi ve barış 2022 seçimleri üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bosna Hersek, Dayton Antlaşması, Bosna Seçimleri, Etnik Bölünmüşlük, Demokratikleşme.

Abstract: Bosnia and Herzegovina is a Western Balkan country that survived civil war in the 1990s. The war ended with the Dayton Agreement signed on 14 December 1995 and a new political structure was established in Bosnia and Herzegovina. The Dayton Agreement not only ended the war but also created a radical transformation in the political structure of the country. In other words, the Dayton Agreement brought a complex political system to the country. The logic of this complex system is based on the ethnic divisions shaped under the conditions of war. This complex system has managed to maintain peace until today. However, the political structure shaped by ethnic division prevents the country from democratization. The electoral system is an important example of ethnic division in the political-administrative system of the country. In other words, the created political order has initiated an ethnic-based competition between parties. Because political parties use ethnic hostility and nationalism in their election campaigns. Political parties in Bosnia and Herzegovina are categorized as Bosniak, Croat, Serb and multi-ethnic parties. This classification creating a competition between parties based on ethnic features. Another important feature of Bosnian parties that it has been in politics since the civil war years. Party leaders use ethnic hostility and reference the war years in their elections campaigns. It caused to increase political tensions between them. For all these reasons, election periods in the country are challenging. From this point of view, this study aims to examine democracy and peace through the 2022 elections in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Dayton Agreement, Bosnian Elections, Ethnic Division, Democratization.

GİRİŞ

Çok özel bir jeopolitik öneme sahip olan Balkanlar'da, tarihin pek çok döneminde istilalara, harita değişikliklerine, bazı devletlerin yeniden kuruluşlarına bazılarında tarih sahnesinden silinişine tanıklık edilmiştir. Bu sebeple her zaman istikrarsızlığa açık bir bölge olarak anlaşılmıştır (Akova ve Kantar, 2020, s. 5). Bosna-Hersek de bu coğrafyada yer alan, 1990'lı yılların ilk yarısında ağır bir iç savaş atlatmış ve bugünkü varlığını bu iç savaşın kalıntıları üzerine kurmuş bir Batı Balkan ülkesidir. 14 Aralık 1995 Dayton Antlaşmasıyla iç savaş bitmiş ve Bosna-Hersek uluslararası toplum gözetiminde yeniden yapılandırılmıştır (International Crisis Group, 1999, s. 9). Ne var ki antlaşmanın üzerinden 28 yıl geçmesine rağmen Bosna-Hersek'te savaş yıllarından kalan sorunlar hala devam etmekte ve savaşın en önemli nedeni olan etnik ayrımcılık varlığını korumaktadır. Dayton Antlaşması ile görece barış sağlanmış ancak ülkeyi oluşturan unsurlar arasında barışa sağlanamamıştır. Bunun en önemli nedeni de yine bu antlaşma ile getirilen siyasi yapıdır.

Karmaşık bir siyasi mekanizmaya sahip olan Bosna-Hersek'in nüfusu 1991 yılında 4 milyonun biraz üzerinde iken (İzzetbegović, 2016, s. 1), 2013 yılında yapılan son nüfus sayımına göre bu rakamın 3 buçuk milyon civarına gerilediği görülmektedir (Bosnia and Herzegovina Population, 2022). 3 buçuk milyon nüfusun %50,1'i Boşnak, %30,8'i Sırp, %15,4'ü Hırvat ve %3,7'si diğer olarak kayıtlara geçmiştir. Bu nüfus sayımı bir anlamda savaştan sonra Bosna Hersek'te halkların belli bölgelerde homojenleştiğini göstermiştir. Şöyle ki bu nüfus sayımında Boşnakların %88,3 ve Hırvatların %91,4'ü Bosna-Hersek Federasyonunda yaşarken, Sırpların %92,1'in Sırp Cumhuriyetinde yaşadığı ortaya çıkmıştır (Bosnia i Hercegovina Popis, 2013). Ayrıca bu nüfus sayımından çatışmalardan yılan ve olası çatışmalardan kaygılanan insanların daha huzurlu olduğunu düşündükleri bölge ve ülkelere doğru göç ettikleri de anlaşılmaktadır.

Genel olarak çalışmanın temel sorunsalı ; Dayton Antlaşması'nın etnik bölünmüşlüğü dayanan barışının getirdiği karmaşık siyasi sistemin ülkenin demokratikleşmesine nasıl etki ettiğidir. Çalışmanın bir alt sorunsalı ise getirilen karmaşık demokratik sistemin ve barışın seçimlere nasıl yansıdığıdır. Buradan hareketle çalışma Dayton Antlaşması'nın Bosna-Hersek'e getirdiği barışı sorgulamakta ve Dayton Antlaşması'nın ülkedeki etnik bölünmüşlüğü meşrulaştırdığını savunmaktadır. Bu durum ülkedeki seçim sisteminde ve dolayısıyla yapılan seçimlerde açıkça görülmektedir. Bosna-Hersek'teki etnik farklılığı en net şekilde gösteren olgunun seçimler olduğu savından hareketle çalışmada 2022 genel seçimleri incelenmiş ve Bosna-Hersek'teki etnik sorunlara yönelik bir değerlendirme yapılmıştır. Dolayısıyla çalışmanın amacının Bosna-Hersek'teki demokrasi ve barışının 2022 seçimleri üzerinden incelenmesi olduğu ifade edilebilir. Bu doğrultuda çalışmada öncelikle Dayton Barış Antlaşması'nın oluşturduğu siyasi yapı açıklanmış ardından seçim sistemi ve siyasi partiler incelenmiştir. Son olarak ise 2022 Cumhurbaşkanlığı ve Temsilciler Meclisi seçimleri incelenmiştir.

Çalışmada nitel araştırma yöntemleri tercih edilmiştir. Bu doğrultuda yapılan literatür taramasında birincil kaynak olarak değerlendirilebilecek Dayton Antlaşması ve özellikle onun seçimleri düzenleyen üçüncü eki ve anayasası olan dördüncü eki önemli bir referans olmuştur. Ayrıca Avrupa Birliği'nin, Avrupa Parlamentosunun ve Uluslararası Seçim Gözlem Misyonunun Bosna-Hersek'deki seçimlere dair yayımladığı raporlara yer verilmiştir. Ek olarak çalışmada Bosna-Hersek'teki siyasi partilerin resmi internet sitelerinde yer alan bilgilere yer verilmiştir. Bununla birlikte çalışmada, ikincil kaynak olarak Dayton Antlaşmasını ve Bosna-Hersek'teki seçim sisteminin anlatan kitap ve makalelerden faydalanılmıştır. Son olarak ise çalışmada seçimlerle alakalı haber sitelerindeki değerlendirmelere yer verilmiştir.

Dayton Barış Antlaşmasının Oluşturduğu Siyasi Yapı

1 Mart 1994 yılında imzalanan Washington Antlaşması ve 14 Aralık 1995'te Paris'te imzalanan Dayton Barış Antlaşması Bosna-Hersek'te yalnızca çatışmayı sona erdirmemiş, aynı zamanda karmaşık bir devlet yapısı da ortaya çıkarmıştır. Bosna-Hersek siyasi-idari yönden farklı statülere sahip iki unsur ve bir özerk bölgeden oluşmaktadır. Bunlar; Bosna-Hersek Federasyonu, Sırp Cumhuriyeti ve Brčko bölgesidir. Bosna-Hersek Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti devlet sistemi olarak birbirinden oldukça farklıdır. Sırp Cumhuriyeti Sırp etnik grubunun hâkim olduğu üniter özerk bir cumhuriyete benzerken, Bosna-Hersek Federasyonu kanton olarak bilinen on federal birimiyle oldukça karmaşık bir yönetim mekanizması görüntüsü vermektedir (Gavric, Banovic ve Barreiro, 2013, s. 51). Bosna-Hersek'in yasama, yürütme ve yargı sistemi devlet düzeyindedir. Aynı zamanda ülkede iki unsur ve bir özerk bölge olan Bosna-Hersek Federasyonu, Sırp Cumhuriyeti ve Brčko bölgesi kendi yasama, yürütme ve yargı sistemine sahiptir. Bosna Hersek'te siyasi yapıyı karmaşıklaştıran ve zaman zaman tıkanıklıklara yol açan da bu çift düzeyli devlet yapısıdır.

Çoğunlukla Boşnak ve Hırvatların oluşturduğu Bosna-Hersek Federasyonu, ülke topraklarının %51'ine sahiptir ve eşit haklara sahip, "kanton" olarak bilinen on federal birimden oluşmaktadır (Ekinci, 2014, s. 17). Nüfus yoğunluğu açısından değerlendirildiğinde, beş kantonda ağırlıklı olarak Boşnaklar, üç kantonda Hırvatlar yaşarken iki tanesi ise karma kanton olarak bilinmektedir. Bu kantonlara belli şehir ve bölgelerin isimleri verilerek Boşnak ve Hırvatlarla ilgili milliyetçi çağrışımların yapılmasının önüne geçilmiştir. Bu nedenle kantonlara "Merkez Bosna" veya "Posavina" gibi isimler verilmiştir. Kantonlarla ilgili bilinmesi gereken en önemli nokta; her kantonun kendine ait anayasasına, halkın seçtiği yasama organına, milletvekilleri tarafından seçilen bir 'başkan' ve 'başbakanın' başkanlık ettiği hükümete sahip olmasıdır (Öner, 2013, s. 123). Kanton meclislerinin üyeleri kanton genelinde yapılan seçimlerde doğrudan halk tarafından dört yıl süreyle seçilmektedir. Kantonların yürütme organı başbakan ve bakanlar kurulunun oluşturduğu hükümettir. Kanton başbakanı, kanton meclisinin başkanı tarafından salt çoğunlukla seçilmekte, bakanlar ise başbakan tarafından aday gösterilerek meclis tarafından seçilmektedir. Bakanlar kurulunun ve başbakanın meclise karşı sorumluluğu vardır. Kanton

hükümeti, kanton politikalarının, yasaların ve mahkeme kararlarının uygulanmasından sorumludur. Ayrıca, Federasyon Hükümeti tarafından verilen bütçe teklifini de hazırlayarak kanton meclisine sunar (Şale, 2016, s. 870). Federal hükümet ve kanton hükümetleri, insan hakları, sosyal güvenlik politikası, turizm gibi alanlarda ortak sorumluluğa sahiptirler. Geriye kalan eğitim politikası, polis gücü gibi tüm alanlarda yetkiler kantonlara aittir. Kantonlar bu yüzden siyasette belirleyici bir role sahiptir (Constitution of Bosnia and Herzegovina, Article 3).

Çoğunlukla Sırpların yaşadığı yer olan Sırp Cumhuriyeti ise ülke topraklarının %49'una sahiptir. Kanton gibi birimleri olmadığı için, Bosna-Hersek Federasyonuna göre daha merkezi bir yönetim şekli vardır. Anayasasında başkentinin Saraybosna olduğu belirtilmesine rağmen fiilen yönetim merkezi Banja Luka'dır (Ekinci, 2014, s. 17-20). Sırp Cumhuriyeti ile ilgili bilinmesi gereken en önemli husus devlet içinde devlet gibi hareket etmesidir (Öner, 2013, s. 123). Sırp Cumhuriyetinde anayasa ve yasama yetkileri doğrudan seçilen 83 üyeli Ulusal Meclis tarafından kullanılmaktadır. Ancak Ulusal Meclis tarafından onaylanan kanunlar ve diğer düzenlemeler Halklar Konseyinde de kabul edildikten sonra yürürlüğe girebilmektedir. Ayrıca Sırp Cumhuriyetinde 'danışma kurulu' olarak görev yapan bir de Senato bulunmaktadır. Senato, Cumhurbaşkanı tarafından atanan 55 üyeden oluşmaktadır ve üyeler Ulusal Meclis milletvekilleriyle aynı dokunulmazlığa sahiptir. Genel olarak Senato'nun görevi, Sırp Cumhuriyeti'nin siyasi, ulusal, ekonomik ve kültürel gelişimi hakkındaki önemli konuları tartışmak ve yetki alanına giren konulara dair görüşünü en yüksek anayasal kurumlara iletmektir (Constitution of Republika Srpska, 4. Chapter, Article: 69, 71, 89).

Brčko bölgesi, Bosna-Hersek egemenliği altında kendi kendini yöneten idari birimdir. Coğrafi olarak Hırvatistan ve Sırbistan ile sınırı vardır ve Bosna-Hersek Federasyonu ile Sırp Cumhuriyetinin sınırlarının kesişiminde yer almaktadır. Çok etnisiteli karakteri olan bu bölgenin statüsüne Dayton Antlaşmasında karar verilememiştir (Öner ve Kırbaç, 2013, s. 8). Antlaşmanın ardından kurulan özel Uluslararası Tahkim Mahkemesi buranın silahtan arındırılmış, iki unsurun hakimiyetinde olmayan özerk bir vilayet olduğuna karar vermiştir ve buraya bir uluslararası gözlemci atamıştır. Bu statü resmen 1999 yılında tesis edilmiş ve 23 Mayıs 2012'de Yüksek Temsilcilik, uluslararası gözlemciliği askıya almıştır. Böylece Gözlemcilik ve Tahkim Mahkemesi resmi olarak varlığını sürdürmekle birlikte Yüksek Temsilcinin Brčko ofisi kapatılmış vilayetin yönetimi bölge halkına bırakılmıştır. Brčko'da ikamet edenler devlet ve unsur düzeyindeki seçimlerde hangi unsurun vatandaşlığına bağlıysa oranın seçmeni gibi oy kullanmaktadırlar. Ek olarak Brčko bölgesinin de Bosna-Hersek Federasyonunda ve Sırp Cumhuriyetinde olduğu gibi kendine ait yasama, yürütme ve yargı sistemi bulunmaktadır (Ekinci, 2014, s. 20-21).

Dayton Antlaşması Bosna-Hersek'in; Halklar Meclisi ve Temsilciler Meclisinden oluşan iki parlamento, üç kişiden oluşan Cumhurbaşkanlığı Konseyi (iki üye Bosna-Hersek Federasyonundan bir üye Sırp Cumhuriyetinden), Bakanlar Kurulu, Anayasa Mahkemesi ve Merkez Bankası olan ortak kurumlardan oluşmasını öngörmüştür (Constitution of Bosnia and Herzegovina, Article 4).

Bosna-Hersek Temsilciler Meclisi, en azından anayasal olarak ülkedeki tüm vatandaşların çıkarlarını temsil etmekte ve üçte ikisi (yirmi sekiz) Bosna-Hersek Federasyonundan ve üçte biri (on dört) Sırp Cumhuriyetinden olmak üzere doğrudan seçilen kırk iki üyeden oluşmaktadır. Anayasal olarak bu temsilci sayısı ülkedeki karmaşıklığın yanı sıra değişen demografiyi de yansıtmaktadır (Kulenovic ve Hasic, 2016, s. 66).

Bosna-Hersek'in ikinci meclisi olan Halklar Meclisi ise birçok bakımdan etnokratik hükümet biçiminin iyi bir yansımasıdır ve orantılı olarak beş Boşnak, beş Hırvat ve Sırp Cumhuriyeti tarafından seçilen beş Sırp olmak üzere toplam on beş kişiden oluşmaktadır. Halklar Meclisi diğer federal devletlerdeki ikinci meclislerin aksine esasen devleti oluşturan unsurların temsil

organı değil, daha ziyade ‘kurucu unsur’ olarak adlandırılan üç baskın etnik grubun temsil organıdır (Kulenovic ve Hasic, 2016, s. 69).

Bosna-Hersek’in yürütme organı Başkanlık Konseyi ve Bakanlar Kurulundan oluşmaktadır. Sosyalist Yugoslavya’da kullanılan modele benzer şekilde “üç üyeden oluşan” kolektif başkanlık sistemi uygulanmaktadır. Başkanlık Konseyi bir Hırvat, bir Boşnak ve bir Sırp’tan oluşmaktadır. Bu üyeler doğrudan halk oylaması ile seçilmektedir. Konsey Başkanlığı üç üye arasında sekiz aylık dönemlerde rotasyon sistemiyle belirlenmekte, dört yıl süreyle görev yapmakta ve iki kez üst üste seçilebilmektedirler. Başkanlık konseyinin temel görevi dış politikayı yönetmektir. Diğer önemli görevi ise, Bakanlar Kuruluna başkanlık edecek kişiyi aday göstermektir. Ülkede Bakanlar Kurulu çok etkin değildir. Bunun en önemli nedeni de Bakanlar Kurulunun bazı işlevlerinin alt devletlerin işlevleri ile çakışmasıdır (Öner, 2013, s. 120; Şale, 2016, s. 868).

Bosna-Hersek’te en yüksek yargı organı olan Anayasa Mahkemesi; Merkezi hükümet ile unsurlar arasındaki uyuşmazlıklar ve unsurların kendi aralarındaki anayasal uyuşmazlıkları incelemektedir. Anayasa Mahkemesi temyiz merciidir ve kararları bağlayıcıdır. Dokuz üyesi olan Anayasa Mahkemesinin üyelerinden dördü Bosna-Hersek Federasyonu Temsilciler Meclisinden, ikisi Sırp Cumhuriyeti Milli Meclisi tarafından seçilmektedir. Geri kalan üç üye ise Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından ülke dışından atanmaktadır (Ekinci, 2014, s. 27)

Bosna-Hersek’in siyasi yapısını incelerken Yüksek Temsilcilik Ofisine de kısaca değinmek faydalı olacaktır. Yüksek Temsilcilik Ofisi, Dayton Antlaşmasının sivil yönlerini denetlemekle sorumlu geçici bir uluslararası kuruluştur. Ağustos 2021’de atanan Alman siyasetçi Christian Schmidt Yüksek Temsilci olarak günümüzde görevini sürdürmektedir. Yüksek Temsilcilik Ofisi, Dayton Barış Antlaşmasını uygulamakla görevli olan Barış Uygulama Konseyinin yetkisini fiiliyata geçiren organdır. Yüksek Temsilcilik Ofisi, Barış Uygulama Konseyi tarafından finanse edilmektedir ve Bosna-Hersek’in AB entegrasyon yolunda işleyen bir demokrasiye, sürdürülebilir bir barışa sahip olması için çalışmaktadır (Office of High Representative, 2022).

Genel olarak Dayton Antlaşmasının uygulanmaya koyulmasıyla beraber pek çok sorun ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri, iç savaş sırasında Boşnaklar, Bosnalı Sırp ve Bosnalı Hırvatlar güvenliklerini sağlama adına göç etmek durumunda kalmışlar ve böylece fiilen etnik açıdan homojen bölgeler oluşturmuşlardır. Dayton Antlaşması oluşan bu etnik bölünmüşlüğü meşrulaştırmıştır. Dolayısıyla Dayton Antlaşması, ülkenin toprak bütünlüğüne yönelik sürekli bir tehdidi de beraberinde getirmiştir (Türbedar, 2010).

Dayton Antlaşması’nda en çok eleştirilen bir diğer sorun ise oluşturduğu yeni siyasi düzenle ilgilidir. Oluşturulan siyasi düzen siyasi partiler arasında yeni bir güç mücadelesi başlatmış ve 1995 yılından beri seçim kampanyalarında korku, etnik düşmanlık ve milliyetçiliği kullanmaktadırlar. Bu sebeple, Dayton sonrası Bosna-Hersek’te demokratikleşme süreci milliyetçi partiler tarafından şekillendirilmektedir. Bu durum da Bosna-Hersek’te demokratikleşmeyi zorlaştırmakta ve yerinden edilmiş kişilerin geri dönüşü gibi konularda ilerleme sağlanamamasına neden olmaktadır (Korkut ve Mulalic, 2009, s. 110).

Dayton Antlaşmasının eleştirilen bir diğer noktası da seçilme hakkının yalnızca Boşnak, Hırvat ve Sırp etnik kökenli vatandaşlara tanınması konusudur. Zira nüfusun %3,7’sini oluşturan “diğerleri” grubunun seçilme hakkı bulunmamaktadır. Anayasa oluşturulurken üç kurucu unsur yani Boşnak, Hırvat ve Sırp’a odaklanılması diğer unsurların ihmal edilmesine neden olmuştur. Bu sorun -ilk kez- 2006 yılında Dervo Sejdic ve Jacob Finci adlı iki Bosna-Hersek vatandaşı, Roman ve Yahudi kökenleri nedeniyle Halklar Meclisi ve Bosna-Hersek Cumhurbaşkanlığı seçimlerine aday olamamaları nedeniyle, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne (AİHM) şikâyetinde bulunmaları sonrasında fark edilmiştir. Zira 22 Aralık 2009’da

AIHM, Anayasa'da kurucu halkların eşitliğine odaklanılmasının ve bunun sonucu olarak nüfusun bir kesiminin dışlanması Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin güvenceleriyle açıkça çeliştiğine dair karar vermiştir (Woelk, 2016, s. 47).

Sonuç olarak, Dayton Antlaşması'nın iç savaş sonrasında, savaşan taraflar arasında kalıcı bir barışı sağlamanın ötesinde, Bosna-Hersek'te etnik temellere dayanan, karmaşık bir siyasi-idari mekanizması bulunan bir devlet oluşturulduğunu söylemek mümkündür.

Seçim Sistemi ve Siyasi Partiler

Bugün Bosna-Hersek, devlet yapısı, yasal ve siyasi düzeni açısından benzersizdir (Arapovic ve Brljavac, 2016, s. 21). Çünkü Bosna-Hersek dünyada vatandaş başına en yüksek siyasi temsilci sayısına sahip ülkedir (Piazza ve Bonalla, 2016, s. 18). Bosna-Hersek'in bu benzersiz yapısı sebebiyle ülkede aynı anda beş cumhurbaşkanı, on dört başbakan, yüz seksen bakan, bin iki yüz yargıç ve savcı görev yapmaktadır. Bu yüzden de ülkenin toplam kamu harcamalarının yüzde kırkıdan fazlası devlet yapılanmasının finansmanına gitmektedir (Türbedar, 2021, s. 436).

Bosna-Hersek'in seçim sisteminin ve seçim yasasının detayları Dayton Antlaşmasının üçüncü ekinde açıklanmıştır. Burada seçim sistemi yeniden düzenlenmiş ve buna dair uzlaş sağlanmıştır. Bu uzlaş iki ana ilkenin birleşimine dayanmaktadır. Bunlar; kurucu halk ilkesi ve ulusal egemenliktir. Genel olarak seçim sistemleriyle ilgili uluslararası demokratik standartlar (evrensel oy hakkı, seçilme hakkı, eşit oy hakkı, doğrudan oy, gizli oy vb.) Dayton Antlaşmasına dahil edilmiş, bu doğrultuda düzenlemeler yapılmıştır (Constitution of Bosnia and Herzegovina, Annex 3).

Ayrıca Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) savaştan sonra seçim sisteminin yapılanmasında önemli bir role sahiptir. AGİT, ülkedeki partileri yönlendirmiş, seçim kampanyalarına danışmanlık yapmış ve Dayton Antlaşmasının ikinci maddesine dayanarak geçici bir seçim komisyonu kurmuştur (Sahadzic, 2009, s. 64-65). Daha sonra ise Bosna-Hersek 2001 yılında bir seçim yasasına sahip olmuş, akabinde Merkez Seçim Komisyonu kurulmuş ve seçimlerin organizasyonunu AGİT'ten devralmıştır (Weber, 2014, s. 98).

Bosna-Hersek'te seçimler dört yılda bir yapılmaktadır ve genel seçim barajı yüzde üçtür. Seçimler genel ve belediye seçimleri olmak üzere ikiye ayrılır. Genel seçimlerde Cumhurbaşkanı, Temsilciler ve Halk Meclisi üyeleri, Bosna-Hersek Federasyonu Halk Meclisi Üyeleri, Sırp Cumhuriyeti Meclisi Üyeleri ve Sırp Cumhuriyeti Başkanı ayrı olarak seçilmektedir. Belediye seçimlerinde ise, kent konsey üyeleri, belediye meclis üyeleri, belediye başkan ve yardımcılarını seçilmektedir. Bosna-Hersek'te seçme ve seçilme yaşı ise on sekizdir (Council of Europe Electoral Assistance, 2022).

Seçim sistemi denilince akla ilk gelen şey kuşkusuz siyasi partilerdir. Bosna-Hersek'te de parti politikaları siyasette önemli bir role sahiptir. Ülkedeki etnik bölünmüşlük siyasi partileri ve bu partilerin politikalarını doğrudan şekillendirmiştir. Örneğin, Sırp partileri daha çok Sırp Cumhuriyetinin gündem sorunlarıyla ilgilenirken benzer şekilde Federasyondaki Hırvat partileri Hırvatların, Boşnak partileri de Boşnakların çıkarlarına odaklanmaktadır.¹ Genel olarak ülkede bulunan çok etnisiteli partiler ise milliyetçi partilere tepki olarak ortaya çıkmış ve ortak bir Bosnalı üst kimliği oluşturmayı amaçlamaktadırlar.

Bu noktada öncelikle Bosna-Hersek'te çok fazla sayıda siyasi parti olduğunu, bunun sebebin de ülkenin karmaşık siyasi yapılanmasından kaynaklandığını hatırlamakta fayda vardır. Örneğin sadece Ekim 2022'de yapılan seçimlere 90 siyasi parti, 17 bağımsız aday katılmış, toplamda

¹ Bu duruma örnek olarak ülkedeki taşınmaz mülk sorunu verilebilir. Savaştan bu yana tartışılan bir konu olan taşınmaz mülk sorunu ülkedeki taşınmazların devlete mi yoksa bunları kullanan unsurlara mı ait olduğu hususundadır. Genel olarak Sırp siyasetçiler mülklerin idaresin de kendilerinde olduğunu savunmakta ve zaman zaman bu konuyla alakalı ayrılıkçı söylemlerde bulunmaktadır (Biogradlija, 2023).

7358 aday yarışmıştır (Petke ve Goebel, 2022, s. 1). Bu sebeple çalışmada yalnızca Bosna-Hersek siyasetinde öne çıkan partiler Boşnak, Hırvat, Sırp ve çok etnisiteli partiler olarak incelenecektir.

Bosna-Hersek siyasetinde öne çıkan Boşnak partileri; Demokratik Eylem Partisi (SDA), Daha İyi Bir Gelecek İçin Birlik (SBB BİH) ve Bosna-Hersek Demokratik Halk Birliği'dir (DNZ BİH). SDA, Bosna-Hersek'in en eski partilerindendir ve 1990 yılında Aliya İzzetbegović liderliğinde kurulmuş olup halen siyasette etkili olmaya devam etmektedir (European Parliament, At A Glance, 2015). SDA'nın kuruluş metninin birinci maddesinde halkın partisi olduğu yazmaktadır (Vuletic, 2005, s. 119). SDA, merkez-sağ eğilimli bir partidir ve temel önceliği Boşnak halkının korunması ve Bosna-Hersek'in toprak bütünlüğünün muhafaza edilmesidir. SDA'nın bu temel önceliklerinin yanı sıra Avrupa standartlarında demokratik değerlerin benimsenmesi, adil bir sosyal devlet anlayışının benimsenmesi gibi daha genel, herkese hitap eden bir yapısı da vardır. Yine de SDA'nın Boşnak ve Müslüman kimliğinin korunmasına odaklanması ona bir kitle partisinden ziyade bir Boşnak partisi görünümü kazandırmaktadır. Genel olarak SDA'nın 2022'den önce yapılan seçimlerdeki performansı şu şekilde özetlenebilir: SDA 1996 yılında yapılan ilk seçimlerde Boşnaklar arasında en fazla oyu almıştır. Bu başarı 1998 ve 2002 genel seçimlerinde de devam etmiş, 2006 seçimlerinde oy kaybetmiştir. 2010 seçimlerinde ise SDP BİH'den sonra en çok oyu alan ikinci Boşnak parti olmuştur. 2014 seçimlerinde ise Boşnakların çoğunlukta olduğu bütün kantonlarda ilk sırada yer almıştır (Ekinci, 2014, s. 46-48). 2018 genel seçimlerinde ise SDA geçmiş yıllara göre daha az baskın olmuştur. Bunun göstergesi ise SDA'nın adayı Džaferović'in en yakın rakibi SDP BİH'in adayı Bećirović'den yalnızca %3 daha fazla oy almasıdır (Center for Strategic International Studies, 2018 ; Ivković, 2018).

Bosna-Hersek'te öne çıkan bir diğer Boşnak parti SBB BİH'dir. 2009 yılında ülkenin inşaat ve medya alanında önemli iş insanlarından olan Fahrudin Radončić tarafından kurulmuştur. SBB BİH, kendisini en başından beri SDA'ya ana rakip olarak konumlandırmıştır. Bir merkez-sağ partisi olan bu partinin her ne kadar üye ve seçmenlerinin tamamına yakını Boşnaklar oluştursa da partinin etnik temelli bir gündemi yoktur. Parti önceliklerini, daha çok herkese hitap eden ekonomik kalkınma ve AB üyeliği için gereken bütün reformları gerçekleştirme şeklinde açıklamıştır. Kurulmasından kısa bir süre sonra yapılan 2010 seçimlerinde ortalama bir başarı elde etmiş, 2014 seçimlerinden sonra SDA liderliğindeki iktidar koalisyonuna katılmasına rağmen, iktidar bloğu içinde bir muhalefet olarak faaliyet göstermeye devam etmiştir. 2018 seçimlerinde ise parti yine SDA'nın gerisinde kalmıştır (Key Political Parties, 2018).

Bosna-Hersek'in bir diğer önemli Boşnak partisi ise DNZ BİH'dir. 1993 yılında SDA ile fikir uyuşmazlığı yaşayan Fikret Abdic tarafından kurulmuştur. Parti Boşnak milliyetçisi olmamakla birlikte üyelerinin çoğunluğunu Boşnaklar oluşturmaktadır. Abdic'in savaş suçlusu olarak 20 yıl ceza alması neticesinde parti yeniden yapılanmıştır. Abdic 2012'de hapisten çıkmış, ancak karşıtları tekrar partiye hakim olmasını istememişlerdir. Bunun üzerine Abdic yanlıları partiden ayrılarak yeni bir parti kurmuşlardır. Akabinde DNZ BİH "Yeni Zaman İçin Yeni Yol" sloganıyla yeni bir program benimsemiş, genel olarak amaçlarının AB üyeliği için gereken reformları sağlamak olduğunu belirtmiştir. 2010 seçimlerinde parti milletvekili çıkarmayı başarmış ancak aynı başarıyı 2014 seçimlerinde gösterememiştir (Ekinci, 2014, s. 53-54).

Bosna-Hersek siyasetinde öne çıkan Hırvat partileri; Bosna-Hersek Hırvat Demokrat Birliği (HDZ BİH), Hırvat Demokrat Birliği 1990 (HDZ 1990) ve Bosna-Hersek Hırvat Halklar Partisidir (HSP BİH). Bosna-Hersek'in en önemli Hırvat partisi olan HDZ BİH, Hırvatistan'daki Hırvat Demokrat Birliği-HDZ'nin koludur. Hırvatistan'da 1989 yılında Franjo Tuğman tarafından kurulan bu partinin Bosna-Hersek'teki şubesi 1990 yılında açılmıştır. HDZ 1990 yılındaki ilk genel kongresinde "HDZ BİH'in tüm çaba ve hedeflerinin, anavatanı Bosna-Hersek olan tüm insanların -hiçbir fark gözetmeden- refahını gerçekleştirmeye yönelik olacağı"

açıklanmıştır. Ancak partinin 1992 yılında Mostar'da kabul edilen siyasi belgesinde yalnızca Hırvatların çıkarlarını temsil ettiği ortaya çıkmıştır (Zdeb, 2016, s. 552). Bu doğrultuda parti savaş yıllarında başta Hersek'in Hırvatistan'a bağlanmasını talep etmiş ancak daha sonra Bosna Hersek'in bağımsızlığı için SDA ile işbirliği yapmıştır. Partinin başına 1998 yılında Ante Jelavic'in gelmesiyle daha fazla milliyetçi bir kimliğe bürünmüş ve üçüncü bir unsur kurmak için çalışmalar yapmıştır (Ekinci, 2014, s. 60-61). Özellikle 1999 yılında partinin amaçlarını açıkladıkları belgede Hırvat ulusunun anayasal ve yasal konumunun güçlendirilmesi, anayasal statülerinin, kültürel ve ulusal kimliklerinin yanı sıra eğitim, bilgi ve geri dönüş haklarının korunması gerektiğini açıklamıştır (Zdeb, 2016, s. 552-553). Partinin siyaset sahnesindeki hakimiyeti, 2006 yılında bölünüp ayrılıkçı bir grup yeni parti olan "HDZ 1990" kurulduğunda zarar görmüştür (Key Political Parties, 2018).

Bosna-Hersek'in diğer önemli Hırvat siyasi partisi 2006'da kurulan HDZ 1990'dır. Kurulduktan kısa bir süre sonra gerçekleşen 2006 seçimlerine küçük Hırvat partileriyle ittifak yapıp HDZ BİH'e rakip olmuş ve ona karşı önemli bir başarı elde etmiştir. 2010 seçimlerinde aynı başarıyı gösterememiş ancak HDZ BİH'in eski gücüne dönmesine engel olmuş ve Hırvatların oyunu bölüyor gerekçesiyle eleştirilmiştir (Ekinci, 2014, s. 63).

Bosna-Hersek'te etkili bir diğer Hırvat parti ise Bosna-Hersek Hırvat Halklar Partisi'dir. Bu parti de HDZ BİH ile benzer şekilde Hırvatistan'daki Hırvat Halklar Partisi'nin Bosna-Hersek'te bulunan koludur. Kendini neo-muhafazakar olarak tanımlayan parti, Dayton Antlaşmasının Hırvatların aleyhine olduğunu, unsurların kaldırılarak tek bir merkezi hükümet altında sekiz vilayetin oluşturulmasını, vilayetlerin de geniş yetkilere sahip olmasını istemektedir. 2010 seçimlerinde HDZ BİH ile koalisyon yaptığı için Bosna-Hersek Temsilciler meclisinde iki koltuk, Bosna-Hersek Federasyonu Temsilciler Meclisinde beş koltuk kazanmıştır (Ekinci, 2014, s. 64).

Bosna-Hersek Federasyonuna göre Sırp Cumhuriyeti'nin etnik açıdan daha homojen olması, onun siyasi yapısına da yansımıştır. Sırp Cumhuriyetinde, savaştan sonraki dönemde Sırp Demokrat Partisi (SDS) hâkim konumda olmuştur. Parti başlangıçta, savaş suçları ve insanlığa karşı suçlardan dolayı müebbet hapis cezası alan Radovan Karadzic tarafından yönetilmiştir (Nenadovic, 2012, s. 70). SDS, 1998-2000 yılları hariç 2006 yılına kadar Sırp Cumhuriyeti'nde birinci parti olmuştur. 2006 seçimlerinde ılımlı görüntüsüyle Batı'nın sempatisini kazanan Bağımsız Sosyal İttifaklar (SNS) karşısında ikincil duruma düşmüştür. SDS, milliyetçi bir parti olmasına rağmen, SNS'nin milliyetçi ve popülist bir çizgi belirlemesi üzerine giderek merkeze doğru kaymak durumunda kalmıştır. Bu doğrultuda da hedeflerini, hukukun üstünlüğü, AB reformlarını destekleme şeklinde açıklamışlardır. Bununla birlikte SDS, Bosna-Hersek'in iki unsurlu yapısının korunmasına çok önem vermekte ve başka türlü bir yapıyı benimsemeyeceğini ifade etmektedir (Ekinci, 2014, s. 56-58).

Sırp Cumhuriyeti'nde 2006'dan beri hâkim parti konumunda olan SNS; 1996 yılında Bosna-Hersek siyasetinin önemli bir aktörü olan Milorad Dodik tarafından Bağımsız Sosyal Demokrat Parti adıyla kurulmuş, ardından 2002 yılında Demokratik Sosyalist Parti ile birleşerek Bağımsız Sosyal Demokratlar İttifakı adını almıştır. Kendini sosyal demokrat olarak tanımlayan parti, manifestosunda eşitlik, özgürlük, sosyal dayanışma gibi ilkelere vurgu yapmaktadır. Ancak zamanla parti bu çizgisinden uzaklaşmış daha milliyetçi politikalar izlemeye başlamıştır (Ekinci, 2014, s. 56-58). Nitekim son 15-16 yıl boyunca parti lideri Dodik, Sırp Cumhuriyeti'ne bağımsızlık için halk oylamasında ısrarcı olmuştur. Söylemlerinde sıklıkla, Sırpların Bosna-Hersek içerisinde isteksiz yaşadığını ve ayrılma isteğini kullanmakta ve son yıllarda yapılmaya çalışılan çoğu reforma da engel olmaktadır. Dodik'in ilk zamanlarında çok ılımlı bir görünümü benimsediğini hatta Srebrenica Soykırımını bile kabul eden bir siyasetçi olduğunu belirtmekte fayda bulunmaktadır. Zaman içerisinde Dodik'in milliyetçi çizgiye kayıp, ayrılıkçı söylemler benimsemesinin en büyük nedenini Bosnalı Sırpların lideri olma arzusu oluşturmaktadır (Türbedar, 2021, s. 442-443).

Bosna-Hersek siyasetinde bir diğer önemli Sırp partisi Demokratik İlerleme Partisi'dir (PDP). Kendisini ılımlı bir milliyetçi-muhafazakar olarak tanıtan parti 1999'da Mladen Ivanic başkanlığında kurulmuştur. İlk kez katıldığı 2000 seçimlerinde kurulan koalisyon hükümetinde yer almıştır. Genel olarak daha sonraki seçimlerde de ikinci parti veya üçüncü parti olarak Sırp meclisine milletvekili gönderebilmiştir (Ekinci, 2014, s. 58).

Bosna-Hersek'te çok etnisiteli partiler de bulunmaktadır. Seçim sisteminin onları desteklemekten uzak ve büyümelerine de elverişli olmayan tasarımına rağmen, siyasette küçük de olsa bazı başarılar elde etmişlerdir (Touquet, 2011, s. 456). Genel olarak bu partiler, siyasi ılımlılık ortamı yaratmakta ve karar vermede kilit role sahip olmaktadır. Bosna-Hersek'te, Bosna-Hersek Sosyal Demokrat Partisi (SDP BİH), Demokratik Cephe (DF) ve Bizim Parti (NS) milliyetçi olmayan partilerin başlıca örneklerini oluşturmaktadır. Bu partiler milliyetçi partilerin aksine farklı çıkarları bir araya getirerek daha merkezi bir etkiye sahip olma eğilimindedirler ve bu yüzden de daha geniş bir tabana hitap etmeyi hedeflemektedirler (Hulsey ve Keil, 2019, s. 2).

Bosna-Hersek'in çok etnisiteli partilerinin başında Bosna-Hersek Sosyal Demokrat Partisi gelmektedir. SDP BİH internet sitesinde amacının siyasi örgütlenmenin tek kutuplu etnik karakteriyle mücadele etmek olduğu yazmaktadır. İlkelerinin köklerini 1909 yılında kurulan Bosna-Hersek Sosyal Demokrat Partisi'ne dayandırmaktadır ve günümüzde ilkelerini sosyal adalet, eşitlik ve dayanışma olarak açıklamaktadır (About SDP, 2022). SDP BİH, yolsuzlukla mücadele ve şeffaflık sağlamaya yönelik mesajlarıyla Bosna-Hersek siyasetinde etkili olmak istemektedir. Ek olarak SDP BİH'in en önemli özelliklerinden bir tanesi Avrupa ile kendini özdeşleştirmesidir. Bir başka deyişle SDP BİH, AB'ye üyeliğin Bosna-Hersek'te siyasi demokrasiyi sağlayacağına inanmaktadır (Davison, 2013, s. 11).

Bosna-Hersek'te partiler arası rekabetin olması parti siyasetinin kişileşmesine neden olmaktadır. Bu da parti içindeki aykırılıkların çözümünü parti içinde mücadele ederek bulmak yerine, kişilerin ayrılarak yeni partiler kurması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu durum hem milliyetçi partilerde hem de çok etnisiteli partilerde kendini göstermiştir. Örneğin SDP içinde Zlatko Lagumdžija ve Zeljko Komsic arasındaki liderlik mücadelesi, parti içinde uyum veya liderlik değişikliği yerine Komsic'in ayrılmasına ve Demokratik Cephe'nin kurulmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, DF'nin kendisini daha fazla sosyal demokrat parti olarak tanımlamasının dışında, SDP ile arasında çok az ideoloji farkı vardır. Ek olarak DF, 2014 seçimlerinde en başarılı çok etnisiteli parti olmasına rağmen, 2018 seçimlerinde SDP, DF'ye verdiği kayıpları telafi etmiş ve kendisini bir kez daha önde gelen milliyetçi olmayan parti olarak kanıtlamıştır (Hulsey ve Keil, 2019, s. 10).

Bosna-Hersek'te bir başka önemli çok etnisiteli parti Bizim Parti'dir. NS, Bosna-Hersek'te milliyetçi partilere bir tepki olarak 2008'de kurulmuştur. Kendisini, "sosyal-liberal" olarak tanımlayan parti, devletin etnik çizgide yapılandırılmış olmasını eleştirmekte ve bütün vatandaşların eşit haklara sahip olmasını savunmaktadır (Ekinci, 2014, s. 70). Ayrıca NS, kendisini ne ulusal ne de uluslarüstü bir parti olarak tanımlamakta ve diğer çok etnisiteli partilerden farklı olarak hem ulusal kimliğe hem de halkın ihtiyaçlarına vurgu yapmaktadır. NS'nin temel hedefi, istihdam, sağlık, eğitim gibi sosyal konuların dışında etnik adaleti sağlamaktır. Etnik adalet ise kısaca "hiçbir etnik grubunun hakimiyet kurmasına olan inanç" şeklinde açıklanmaktadır (Touquet, 2011, s. 460).

2022 Cumhurbaşkanlığı ve Temsilciler Meclisi Seçimleri

2 Ekim 2022'de gerçekleştirilen Bosna-Hersek seçimlerine geçmeden önce kısaca son on altı yılın seçimlerine değinmek faydalı olacaktır:

2006 genel seçimleri, Bosna-Hersek seçim mevzuatı kapsamında tamamen yönetilen ilk seçimlerdir; şöyle ki savaştan sonraki ilk üç seçim AGİT tarafından düzenlenmiştir. Bu seçime

katılım oranı % 52,14 olmuştur ve seçimde partilerin kendi toplulukları için rekabet etmesi dikkat çekmiştir. Oyların çoğunluğunu alan kilit partiler arasında SDA, SBİH (Bosna-Hersek İçin Partisi) ve SDP yer almıştır. Boşnak toplumundan SBİH'in adayı Haris Silajdzic, Hırvatlardan Zeljko Komsic, SNDS tarafından desteklenen Nebojsa Radmanovic seçilmiştir (Party Passport Bosnia and Herzegovina, 2020, s. 3).

2010'da düzenlenen genel seçimler ise SNDS lideri Dodik'in 2008'de Kosova'nın bağımsızlığının ilanı üzerine ortaya attığı ayrılma söylemleri gölgesinde gerçekleşmiştir. Ona göre Bosna'nın varlığının devam etmesi imkansızdır ve Bosna-Hersek'in gelişme olasılığına inanmak için hiçbir neden yoktur (Mirsad, 2012, s.77). Ne var ki Dodik'in bu söylemleri partisine oy olarak geri dönmüş, Sırp oylarının çoğunluğunu SNDS almıştır. Cumhurbaşkanlığı koltuğuna Boşnaklardan SDA'nın adayı Bakir İzzetbegović, Hırvatlardan SDP'nin desteklediği Zeljko Komsic ve Sırlardan da Nebojsa Radmanovic seçilmiştir (Party Passport Bosnia and Herzegovina, 2020, s. 4.)

2014 genel seçimlerinde devlet ve entite düzeyinde 51 siyasi parti ve 14 koalisyon katılmıştır. Bu seçimlerde Boşnak Cumhurbaşkanlığı için on aday olması en çok Boşnak bloğunun bölündüğünün göstergesidir. Ayrıca bu seçimlerde Hırvatlar dört aday, Sırlarda ise üç aday Cumhurbaşkanlığı koltuğu için yarışmıştır (Zdeb, 2015, s. 73). 2014 seçimlerinde Cumhurbaşkanlığı koltuğuna Hırvat üyesi HDZ BIH'in adayı Dragan Covic, yeni bir Hırvat unsuru oluşturma söylemiyle oyların %52,4'ünü alarak gelmiştir. Boşnak koltuğuna ise Bakir İzzetbegović, oyların yaklaşık üçte birini alarak en yakın rakibi Radoncic'in önüne geçmiştir. Bosna-Hersek Devleti Cumhurbaşkanlığının Sırp üyesi olarak da Ivanic Mladen seçilmiştir (National Democratic Institute Bosnia Herzegovina's 2014 Elections Reports, 2014). Genel olarak bu seçimlerde partiler etno-milliyetçi meselelerden çok sosyo-ekonomik konulara odaklandıkları görülmektedir. Federasyon'da önde gelen partiler SDA, DF olurken Sırp oyları SNDS ve Sırp Demokrat Partisi tarafından toplanmıştır.

2018 genel seçimlerinde ise SDA ve SNDS büyük partiler olarak ortaya çıkmıştır. Cumhurbaşkanlığında SDA'nın desteklediği Sefik Dzaferovic, Hırvatların desteklediği (DF) Zeljko Komsic ve Sırların desteklediği Milorad Dodik (SNSD) seçilmiştir (Party Passport Bosnia and Herzegovina, 2020, s. 3-4).

Bosna-Hersek'in karmaşık siyasi mekanizması ve rekabetçi parti yapılanması seçimlerden sonra hükümetlerin kurulmasının zaman almasına da neden olmaktadır. Örneğin, Bosna-Hersek'te 2018 seçimlerinden 14 ay sonra (Maksimovic ve Biogradlija, 2019). 2014 seçimlerinden 5 ay sonra (Akramedia, 2015). 2010 seçimlerinden sonra ise tam 16 ay sonra hükümet kurulmuş ve güven oyu almıştır (Aljazeera Turk, 2012).

Çok karmaşık bir seçim sistemine sahip olan Bosna-Hersek'te son seçimler 2 Ekim 2022 tarihinde yapılmıştır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararının aksine, devlet ve unsur başkanlıklarına aday olma hakkı kendilerini Boşnak, Hırvat veya Sırp olarak beyan eden seçmenlerle sınırlı kalmıştır. Bu seçimlerde toplamda 90 siyasi parti, 17 bağımsız aday, toplamda 7258 aday yarışmıştır. Bu seçimlerde etnik olarak bölücü söylemler, ekonomi, sosyal refah gibi konulardan daha fazla öne çıkmıştır (International Election Observation Mission , 2022, s. 2). Ayrıca, Bosna-Hersek'te son seçimlere katılım oranı %50 ile sınırlı kalmıştır. Geçmiş seçimlerde de bu oran 2018'de %54, 2014'te yine %54 2010'da ise %56'dır. Bu oranın hep %50 seviyelerinde olmasının en büyük sebebi halkın seçimlere inanmaması ve sandığa gitmemesidir (Mazrek, 2022).

2 Ekim 2022'de yapılan Cumhurbaşkanlığı ve Temsilciler Meclisi seçimlerinde cumhurbaşkanlığı koltuğu için Boşnaklardan SDA'nın adayı Bakir İzzetbegović ve SDP'nin adayı Denis Becirovic, Hırvatlardan DF'nin adayı Zeljko Komsic ve HDZ BIH'in adayı Borjana Kristo ve Sırlardan ise SNDS'nin adayı Zeljka Cvijanovic ve SDS'nin adayı Mirko Sarovic ön plana çıkmıştır. Seçim sonuçlarına göre Cumhurbaşkanlığının yeni üyeleri Boşnaklardan Denis

Becirovic, Hırvatlardan Zeljko Komsic, Sırlardan ise Zeljka Cvijanovic olmuştur. Özellikle Becirovic'in, SDA'nın adayı Bakir İzzetbegović'ten daha fazla oy alarak seçilmesi Bosna-Hersek'te milliyetçi ağırlıklı bir siyasi sistemden kopuş mu var sorusunu akla getirmektedir. Ancak parlamento seçimlerinde SDA'nın daha fazla oy alması Bosna-Hersek siyasetinde milliyetçi olmayan söylemin ilerlemesinin yavaş olduğunun göstergesidir. Bununla birlikte SDP ve diğer çok etnisiteli partiler bir miktar büyüme göstermelerine rağmen Bosna-Hersek siyasetinde sürücü koltuğuna geçememişlerdir. Yine de ülkede çok etnisiteli partilerin ilerleme göstermesi genel olarak siyasette ve reformda değişiklik görmek isteyen insanların da olduğunun işareti olarak değerlendirilmektedir (European Forum for Democracy and Solidarity, 2022, s. 4).

Bu seçimlerde cumhurbaşkanlığı yarışında Boşnak adaylardan 11 muhalefet partisinin desteğiyle yarışan Denis Becirovic %57,37 oy alırken Bakir İzzetbegović'in oyu %37,25 olmuştur. Hırvat adaylardan ise Zeljko Komsic %55,80, rakibi ise %44,20 oy almıştır. Sırp adaylardan ise Zeljka Cvijanovic %51,65, Mirko Sarovic ise %42,74 oy almıştır (European Forum for Democracy and Solidarity, 2022, s. 5).

Boşnak Üye	Hırvat Üye	Sırp Üye
Denis Becirovic (SDP) %57.37	Zeljko Komsic (DF) %55.80	Zeljka Cvijanovic (SNSD) %51.65
Bakir İzzetbegovic (SDA) %37.25	Borjana Kristo (HDZ-BİH) %44.20	Miko Saroic (SDS) %42.74
Mirsad Hadzikadic (PzP) %5.38	N.a	Vojin Mijatovic(SDP) %1.86

Tablo 1. Cumhurbaşkanlığı Seçimleri Resmi Sonuçları

Kaynak: Bosnia Herzegovina, European Forum for Democracy and Solidarity, 2022, s.5,
<https://europeanforum.net/countries-list/bosnia-and-herzegovina/>, (11.11.2022).

Temsilciler Meclisi resmi sonuçlarında ise göze çarpan en önemli nokta SDA'nın %17,2 oy alması olmuştur. Bununla birlikte SNSD %16,3 oy almış, HDZ BIH %8,8 oy almıştır. Bu verilere dayanarak Bosna siyasetinde halen milliyetçi öğelerin ağırlıkta olduğu yorumu yapılabilir (European Forum for Democracy and Solidarity, 2022, s. 5).

Demokratik Eylem Partisi (SDA)	%17.2
Bağımsız Sosyal Demokratlar İttifakı (SNSD)	%16.3
Bosna-Hersek Hırvat Demokrat Birliği (HDZ BIH)	%8.8
Sosyal Demokrat Parti (SDP)	%8.2
Sırp Demokrat Partisi (SDS)	%7.1
Demokratik Cephe (DF)	%6.4
Halk ve Adalet (NiP)	%5

Demokratik İlerleme Partisi	%4.6
Bizim Parti (NS)	%3.1
Yeni Nesiller İçin Halkların Avrupa Birliği (NES)	%2.1

Tablo 2. Bosna-Hersek Temsilciler Meclisi Resmi Sonuçları

Kaynak: Bosnia Herzegovina, European Forum for Democracy and Solidarity, 2022, s.5, <https://europeanforum.net/countries-list/bosnia-and-herzegovina/>, (11.11.2022).

Bosna-Hersek Federasyon'unda da SDA %24,4 ile en fazla oyu alan parti olmuştur. SDA'yı %13,5 ile SDP ve %13,4 ile HDZ BIH izlemektedir. Genel olarak çok etnisiteli partilerin oyu ise şöyledir; DF %11, NIP %6.9, NS %5.2 oy almıştır (European Forum for Democracy and Solidarity, 2022, s. 6).

	2022
Demokratik Eylem Partisi (SDA)	%24.4
Sosyal Demokrat Parti (SDP)	%13.5
Hırvat Demokrat Birliği (HDZ)- koalisyon	%13.4
Demokratik Cephe- Yurttaşlar Birliği	%11
Halk ve Adalet-Bosna-Hersek Emekliler Partisi (NİP-SPU)	%6.9
Bizim Parti (NS)	%5.2
Yeni Nesiller İçin Halkların Avrupa Birliği (NES)	%4.3
Bosna-Hersek Partisi	%3.7
Daha İyi Bir Gelecek İçin Birlik (SBB-BİH)	%2.8

Tablo 3. Bosna-Hersek Federasyonu Parlamentosu Resmi Sonuçları

Kaynak: Bosnia Herzegovina, European Forum for Democracy and Solidarity, 2022, s.6, <https://europeanforum.net/countries-list/bosnia-and-herzegovina/>, (11.11.2022).

Sırp Cumhuriyeti başkanlık yarışında ise Milorad Dodik %47,06, rakibi Jelena Trivic %42,48 oy almıştır. Bu seçimde muhalefet partileri Dodik'in usulsüzlük yaptığı gerekçesiyle sonuçların yeniden değerlendirilmesini istemişler ve sonuçları protesto etmişlerdir. Merkez Seçim Komisyonu matematiksel uyuşmazlık nedeniyle oyların yeniden sayılması kararı almıştır. Komisyon seçimlerde bazı usulsüzlüklerin olduğunu tespit etmiş ama bunun sonuçları değiştirmeyeceğine karar vermiştir. Nihayet 28 Ekim'de açıklanan resmi sonuçlara göre Dodik Sırp Cumhuriyeti'nin Başkanı olmuştur (Perspektif, 2022).

	2022
Milorad Dodik (SNDS)	%47.06
Jelena Trivic (PDP-SDS)	%42.48

Tablo 4. Sırp Cumhuriyeti Başkanlık Seçimleri Resmi Sonuçları

Kaynak: Bosnia Herzegovina, European Forum for Democracy and Solidarity, 2022, s.6, <https://europeanforum.net/countries-list/bosnia-and-herzegovina/>, (11.11.2022).

Bosna-Hersek, seçimler öncesinde medyada da yer alan yoğun bir seçim kampanyası dönemi geçirmiştir. Özellikle medya, siyasi ve ekonomik çıkarları sebebiyle belirli partilere karşı ön yargılı olmuş ve sıklıkla haberler çarpıtılmıştır. Bosna-Hersek'te problemlili ekonomik duruma

ve kilit politika alanlarındaki acil reform ihtiyaçlarına rağmen, seçim kampanyasına ülkedeki etnik gruplar arası ilişkilerle ilgili konular hâkim olmuştur. Sırp siyasetçiler, Sırp Cumhuriyeti'nin ayrılmasıyla ilgili somut çabalarıyla dikkat çekerken, Bosna-Hersek Federasyonundaki Boşnak ve Hırvat siyasetçilerin ana seçim kampanyası gündemi seçim yasası reformu olmuştur (Elections in Bosnia and Herzegovina, 2022).

Bu seçimlerde öne çıkan en önemli husus, sosyal medyanın partiler tarafından seçim propaganda aracı olarak kullanılması olmuştur. Facebook şeffaflık verilerine göre, üçlü Bosna-Hersek Cumhurbaşkanlığı koltuğu için yarışan altı parti, Ekim seçimleri için bir ay süren kampanya sırasında 499 ücretli Facebook ve Instagram reklamına toplam 95 bin ila 117 bin dolar harcamıştır. En çok harcamayı yapan ise Dodik liderliğinde SNDS olmuştur. Parti, toplamda Facebook ve Instagram reklamına 52 bin ila 67 bin dolar harcamıştır. Dodik'in karşısında yarışan PDP'nin adayı Jelana Trivic ise Sırp Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı yarışında 22 bin ila 28 bin dolar harcamıştır. Trivic sosyal medyada özellikle yaşlılara, savaş gazilerine, gençlere ve öğrencilere yönelik videolar paylaşmıştır. Sırpların aksine Boşnak ve Hırvatlar için sosyal medya seçim kampanyasında bir öncelik olmamıştır. Ama yine de özellikle çok etniteli partiler Sırplar kadar olmasa da seçim kampanyalarında sosyal medyayı kullanmışlardır. Örneğin, Hırvat aday Komsic'in seçim kampanyası Cover adlı dijital pazarlama ajansı tarafından koordine edilmiştir ve seçim kampanyasında sosyal medya için 3 bin 200 ila 3 bin 299 dolar harcamıştır. Komsic'in rakibi Kristo ise sosyal medyayı etkili kullanmamıştır. Yayımlanan videolarından bazıları üç kere tanıtılmış bu yüzden de kitle etkileşimi açısından faydalı olamamıştır. Boşnak partilerinden ise SDA, sosyal medya tanıtımı için bir harcama yapmamıştır. Ancak rakibi Becirovic, Facebook ve Instagram tanıtımını yoğun bir şekilde kullanmıştır. Facebook ve Instagram sayfasındaki toplam 92 reklamda Becirovic öne çıkmış ve SDP'nin sayfasında ödenen reklamların maliyeti ortalama 100 dolar olmuştur. Genel olarak Uluslararası Şeffaflık Örgütü'nün Bosna-Hersek'teki şubesine göre siyasi partiler Ekim seçimleri için yaklaşık 12 milyon Boşnak markı veya 6 milyon avro harcamıştır (Kurtic, 2022).

Devletlerin demokratik göstergesi olan siyasi partiler 'kimliklerini' söylemler yoluyla şekillendirir. İktidara geldiklerinde de şekillenen kimlikleriyle politikalar izlerler. Karmaşık siyasi yapılanmadaki Bosna-Hersek'te partilerin söylem yoluyla oluşturdukları kimlikler deklarasyonlarına yansımıştır. Bu sebeple Bosna-Hersek'te öne çıkan partilerin deklarasyonlarına değinmek önemli olacaktır.

SNDS'nin deklarasyonunda genel olarak milliyetçi, Sırp Cumhuriyeti'nin çıkarlarına önem veren ayrılıkçı bir eğilim mevcuttur. Bu eğilim parti kampanya sürecine ve parti lideri Dodik'in söylemlerine doğrudan yansımıştır. Örneğin Dodik, seçim kampanya süreci ile ilgili olarak olumlu ve yoğun bir dönem geçirildiğini *"137 miting yaptık ve bu mitinglere 270 binin üzerinde insan katıldı"* diyerek örneklendirmiştir. Aynı zamanda Dodik, diğer partilerin söyleminin sadece kendisine yönelik nefret söylemi olduğu, seçimlerin nefretle değil çalışmayla kazanılacağını söylemiştir. Dodik, Bosna-Hersek Üçlü Cumhurbaşkanlığı için üye olmamasının nedenini *"Üçlü Cumhurbaşkanlığı bir dizi görevden biridir önemli olan Sırp Cumhuriyetidir"* diyerek açıklamıştır. Ayrıca Dodik'in *"biz Sırp Cumhuriyeti siyasetini temsil ediyoruz, Bosna-Hersek'i değil"* söylemi partisinin ayrılıkçı, milliyetçi söyleminin bir yansıması olarak okunabilir (snsd.org, 2022). Son olarak Dodik seçimlerden dört beş ay önce *"Ukrayna'daki savaş, Sırp Cumhuriyeti'nin Bosna-Hersek'ten ayrılma planlarının ertelenmesine neden olmuştur"* demiştir (euronews.com, 2022). Genel olarak Dodik'in seçimlerden önceki süreçte ayrılıkçı söylemini devam ettirdiği söylenebilir. Bu ayrılıkçı söylemin temelinde yatan şey Sırpların kendilerini Boşnaklar ve Hırvatlardan farklı görmesidir. Zira Sırp Cumhuriyeti'nin Dayton Barış Antlaşmasında, Federasyona göre daha homojen bir yapıyla oluşturulması nedeniyle, kendilerini farklı ve üstün görme söylemlerini pekiştirmeye ve daha milliyetçi bir kimliğe bürünmelerine yol açmıştır. Öyle ki parti sayfasında sürecin nasıl olacağına dair *"barışçıl ayrılma ve karşılıklı tanıma"* şeklinde fikir sunmuşlardır (snsd.org, 2022).

SDA'nın parti deklarasyonunda ise Boşnak kimliği ve çıkarları ön plana çıkmaktadır. Ancak SDA, diğer partilere göre daha üniter bir oluşum önermektedir. SDA'ya göre Bosna-Hersek, siyasi, idari, ekonomik ve kültürel olarak Saraybosna merkezinde örgütlenmelidir. SDA, genel olarak Boşnak kimliğinin özel bir şekilde onaylanması, korunması ve devam etmesini savunurken, aynı zamanda Boşnak kimliğinin tüm Bosna-Hersek vatandaşlarının ortak kimliği olarak, yani bir üst kimlik olarak onaylanması konusunda da ısrar etmektedir. Onlara göre Boşnak kimliğinin kültürel, dini ve siyasi boyutu korunacak, ancak bundan böyle Boşnak ulusu (Bosnalılar ve Hersekliler) olarak anılacak ortak bir ulusal kimliğe dönüştürülecektir. Bu tasavvurla ilgili tek sorun, diğer iki kurucu milletin böyle bir kimlik ve toprak tasavvurunu kabul etmeleri için en ufak bir ihtimal ve isteğin olmamasıdır (Barbaric, 2022). SDA'nın bu tutumu seçim kampanyası sırasında "ayrılıkçılığa karşı tek gerçek siper SDA" söylemiyle tasvir edilmiştir. Ayrıca SDA seçim kampanyasında 1990'larda yaşanan savaşa göndermede bulunmuştur. Seçimlerden önce yapılan mitingde Bakir İzzetbegović'in eşi Sebija İzzetbegović "ülkedeki muhalifler Müslümanların tekrar katledilmesine, toplama kamplarına götürülmesine ve toplu mezarlara atılmasına yol açacak" demiştir (Niksic, 2022).

HDZ'nin parti deklarasyonunda ise yarı sivil üniter yapı dikkat çekmektedir. HDZ, daha merkezi ve etnik gruplar arasında federalist bir denge sunmaktadır. HDZ'in deklarasyonunda, sürdürülebilir bir Bosna-Hersek'in ancak ülkenin tüm vatandaşlarının haklarının garanti edilmesiyle mümkün olacağı ifade edilmektedir. Bunun da yalnızca dini ve kültürel değil, aynı zamanda etnik çeşitliliğin siyasi olarak tanınmasıyla mümkün olacağını vurgulamaktadır. Aslında HDZ'nin deklarasyonunda asıl amacın Hırvatların varlığının korunması olduğu gerçeği gizlenmemekle beraber, yine de diğer halkların haklarını güvence altına almanın devletin istikrarı için önemli olduğu vurgulanmaktadır. Ek olarak deklarasyonda, devletin istikrarını ve toprak bütünlüğünü Hırvatların sağlayacağı vurgusu öne çıkmaktadır. Son olarak HDZ'ye göre Bosna-Hersek, her bir unsurun diğeriyle koordineli olduğu merkezi olmayan bir devlet olmalıdır (Barbaric, 2022).

2022 seçimlerinin kazananı çok etnisiteli partiler olmuştur. Bu partilerin kimlikleri milliyetçi partilere muhalif olarak şekillendirilmiştir. Genel olarak parti karakterleri ise ülkedeki hakim milliyetçi söylemin azaltılması ve yolsuzluğun bitirilmesidir. Seçimlerde 11 muhalefet partisinin de desteğini alarak bu söylemlerle Bosna-Hersek Sosyal Demokrat Partisinin adayı Becirović galip gelmiştir. İdeolojik olarak SDA'dan farklı olan bu parti laik fikirlere, daha ilerici politikalara eğilimlidir. Ancak yine de SDA ile aynı şekilde Boşnakların, Bosna-Hersek için sorgulanamaz bir siyasi öge olduğu konusunda hem fikirlerdir. Öte yandan, SDA, SDP'yi vatanseverlik duygularının gelişmediği, İslam dinini koruyarak Boşnak halkının gerçek çıkarlarını nasıl temsil edeceklerini bilmedikleri hususunda eleştirmiştir. Ek olarak SDA, mevcut tüm partilerin SDA'nın devrilmesi için birleşmesinin Bosna-Hersek düşmanlarının çıkarlarına yaradığı gerekçesiyle eleştirmiş, bu argümanı sıklıkla seçim kampanya sürecinde kullanmıştır. Becirović'in seçimlerde galip gelmesinin en önemli nedeni siyasi kariyerinde herhangi bir yolsuzluk skandalının olmamasıdır (n1info.ba, 2022).

Seçimlerin galibi olarak yorumlanabilecek bir diğer çok etnisiteli parti DF olmuştur. Adayı Hırvat Zeljko Komsic'in Boşnak seçmenlerden de oy alması milliyetçi partiler tarafından eleştirilmiştir. Komsic'in Boşnaklar arasında da desteklenmesinin ve seçilmesinin en önemli sebebi savaşta "Boşnak ordusunda savaşan, vatansever Bosnalı Hırvat" olarak anılmasıdır (n1info.ba, 2022).

Ek olarak 2022 seçimlerinde bahsedilecek kayda değer gelişme seçim gecesi Yüksek Temsilcinin "Bonn yetkilerini" kullanarak gerçekleştirdiği yasa değişikliğidir. Yüksek Temsilci değişikliği şu sözlerle duyurmuştur: "Seçmenlere, sizlere şunu söylemek istiyorum ki, siz sandıkta oy kullanırken, ben oylarınızın sayılmasını ve demokratik iradenize saygı gösterilmesini sağlayacak kararlar aldım. Demokratik oy vererek sorumluluğunuzu gösterdiniz. Vereceğiniz oylara saygı duyulmalı." Yüksek temsilcinin bu sözlerle açıkladığı değişiklikler

şunları içermektedir: Bosna-Hersek Halk Meclisindeki delege sayısı 17'den 23'e çıkarılmıştır. Halk Meclisi delegeleri, her kantondan en az bir Sırp, bir Hırvat, bir Boşnak ve Diğerleri arasından birer delege seçilmek kaydıyla, Kanton Meclisleri tarafından etnik yapıya göre seçilecektir. Yüksek Temsilci Schmidt, bu değişikliklerin önemli bir parçası olarak, Usul Tüzüğü ile düzenlenecek olan parlamento çalışmalarına vatandaşların katılımını da dahil etmiştir (ndi.org, 2022).

Yüksek Temsilcinin seçim gecesi yaptığı bu değişiklik, seçmenler oylamayı bitirdikten sonra hükümet kurma kurallarını değiştirmenin demokratik olmayacağı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Ayrıca bu değişikliğin en çok Hırvat etnik grubunun yararına olması nedeniyle Yüksek Temsilci özellikle Sırlar ve Boşnaklar tarafından eleştirilmiştir. Değişiklikler, Bosna'da siyasetin etnik hakimiyet için sıfır toplam bir oyun olarak görülmeye devam ettiğini göstermektedir. Değişiklikler aynı zamanda büyük etnik partileri destekleyen çevreyi güçlendirmektedir (Sokolic, 2022).

Son olarak 2022 Bosna-Hersek seçimleri ile ilgili kayda değer gelişme 29 Ağustos 2023'te AIHM'in seçimlerle ilgili verdiği karardır. Bosna-Hersek'teki seçimlerin etnik milliyetçiliğe dayalı olmasıyla ilgili olarak AIHM Bosna-Hersek'teki son seçimin demokratik olmadığına karar vermiştir. Şöyle ki Bosna-Hersek Cumhurbaşkanlığı Hırvat üyesi Zeljko Komsic'in dış politika danışmanı siyaset bilimci Slaven Kovacevic, Halklar Meclisi için geçerli olan bölgesel ve etnik gerekliliklerden dolayı 2022 milletvekili seçimlerinde kendi seçtiği adaya oy kullanmadığı gerekçesiyle AIHM'e seçmen olarak başvuruda bulunmuştur. Bir başka deyişle başvurunun konusu Halklar Meclisine dair aktif oy haklarıdır. Aslında bu dava daha önceki Sejdic-Finci davasından farklıdır. Çünkü burada konu etnik aidiyetleri veya ikamet ettikleri yerler sebebiyle Halklar Meclisine seçilemedikleri için ayrımcılığa maruz kalmalarıdır (Popovic, 2022). Mahkeme kararında seçim özgürlüğüne vurgu yapılmış ve '*seçimde oy kullanma etnik kriterlere değil, siyasi kriterlere dayanmalı*' denilmiştir. Yani Halklar Meclisi üyelerinin ayrı unsurlardan değil, Bosna-Hersek topraklarının tamamından seçilmesi gerektiği belirtilmiştir. Mahkeme kararında ayrıca "*Siyasi görüşleri ne olursa olsun hiç kimse belirlenmiş etnik çizgilere göre oy kullanmaya zorlanmamalıdır*" denilmiştir (rferl.org, 2023). Bu karar milliyetçi partiler tarafından Dayton Antlaşmasının kurucu halklar temasına zarar vereceği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Çok etnisiteli partiler ittifakı Troyka ise kararı Bosna-Hersek'teki gerekli olan reformlar konusunda gelecekte atılacak adımlar için önemli bir başlangıç noktası olarak değerlendirmiştir (europeanwesternbalkans, 2023).

SONUÇ

Geçmişin olduğu gibi bugünün de en acı gerçeklerinden biridir savaş. Batı Balkanlar bölgesinde de tarih boyunca savaşlar, çatışmalar eksik olmamıştır ve bu durum bölgenin "barut fıçısı", "kaynayan kazan" olarak hafızalarda yer edinmesine yol açmıştır. Nitekim 1992-1995 yılları arasında Bosna-Hersek'te yaşanan iç savaş bölge hakkındaki bu algıyı pekiştirmiştir. Yaşanan savaş yalnızca bölge hakkındaki algının pekiştirilmesine yol açmamış, aynı zamanda savaş sonrasında oluşturulan siyasi yapıyla da bu olumsuz algıyı sürekli kılmıştır.

14 Aralık 1995'te imzalanan Dayton Antlaşması savaşı sonlandırsa da savaştan arta kalan sorunlara bir çözüm getirememiştir. Çözumsuzlüğün başlıca sebebi ise barışın savaş koşullarına ve sonuçlarına göre şekillendirilmeye çalışılmasıdır. Günümüzde Dayton Antlaşması pek çok açıdan eleştirilmektedir. Bu eleştirilerin odak noktası savaş sonrasında ortaya çıkan etnik bölünmüşlüktür. Bir başka deyişle savaş esnasında Bosna-Hersek'teki nüfus dağılımı savaş koşulları gereği değişmiş; Boşnakların, Hırvatların ve Sırların kontrol ettiği bölgelerin nüfusu etnik açıdan homojenleştirilmiştir. Dayton Antlaşması oluşan bu etnik bölünmüşlüğü meşrulaştırmış ve dolayısıyla ülkenin istikrarına sürekli tehdidi beraberinde getirmiştir. Dayton Antlaşması Boşnakların, Hırvatların ve Sırların devlette güçlü bir paya sahip olma isteklerini karşılamak amacıyla Bosna-Hersek'e karmaşık bir sistem getirmiştir. Neticede ortaya hem

devlet düzeyinde hem de unsurlarda ve kantonlarda yasama, yürütme ve yargı mekanizması olan anlaması zor bir yapı çıkmıştır. Ayrıca oluşturulan siyasi düzen partiler arasında etnik temelli bir rekabet de başlatmıştır. Siyasi partiler, seçim kampanyalarında etnik düşmanlık ve milliyetçiliği kullanmakta ve bu da ülkenin Dayton sonrası demokratikleşme sürecine ket vurmaktadır.

Bosna-Hersek'teki siyasi partiler Boşnak, Hırvat, Sırp ve çok etnisiteli partiler olarak sınıflandırılmakta ve partiler arasında etnik temellere dayalı bir rekabet oluşturmaktadır. Bu durum ülkedeki bölünmüşlüğü daha da belirginleştirmektedir. Ayrıca ülkede halen etkili olmaya devam eden ve milliyetçi söylemler kullanan bu partilerin çoğunluğu iç savaş yıllarından beri siyasette var olmaktadır ve seçim kampanyalarında savaş yıllarına gönderme yapmaları, siyasi ortamın daha da gerilmesine neden olmaktadır.

Ülkedeki etnik bölünmüşlüğün partilere yansıyan bir başka göstergesi partilerin ait oldukları etnik grubun çıkarlarına dayalı politikalar izlemesidir. Bir başka ifadeyle ülkede Sırp partiler Sırpların, Boşnak partiler Boşnakların, benzer şekilde Hırvat partiler de Hırvatların çıkarlarına dayalı politikalar izlemekte ve bunu seçim kampanyalarına taşımaktadırlar.

Genel olarak 2022 seçiminde çok etnisiteli partilerden SDP'nin cumhurbaşkanlığı adayı Beciroviç ve DF'nin adayı Komsic'in yüksek oy alması önemli bir gelişmedir ve halkın milliyetçi adayları görmek istemediğinin göstergesidir. Bu gelişme siyasette değişiklik görmek isteyen insanların da olduğunun bir işareti olarak değerlendirilmiştir. Bunda Beciroviç'in kampanyasında milliyetçi bir söylem yerine daha yapıcı, uzlaşmacı bir dil kullanması ve Komsic'in de benzer şekilde bir kampanya yürütmesi etkili olmuştur. Ayrıca Hırvat aday Komsic'in seçilmesi milliyetçi Hırvatlar tarafından 'Boşnaklardan oy aldı' gerekçesiyle eleştirilmiştir. Aslında Komsic'in Boşnaklar arasında desteklenmesinin sebebi savaşta Boşnak ordusunda savaşan vatansever bir Hırvat olarak anılmasıdır. Ek olarak Beciroviç ve Komsic'in AB yolunda olduklarına dair açıklamalar yapmaları da seçilmelerinde kilit rol oynamıştır. Ama yine de parlamento seçimlerinde milliyetçi partiler çok etnisiteli partilerden daha fazla oy almıştır. Örneğin SDA Bosna-Hersek Federasyonu parlamento seçiminde en yüksek oyu alan parti olmuştur. Ayrıca Sırp Cumhuriyeti'nde ayrılıkçı söylemleriyle gündemden düşmeyen ve sık sık Rusya'nın desteğini dile getiren Dodik'in Sırp Cumhuriyeti'nin Başkanı seçilmesi ülkede unsurlar arasındaki etnik bölünmüşlüğün derinliğine iyi bir örnektir.

Bosna-Hersek'te seçim sistemine yansıyan bir başka sorun da halkın seçime gitme konusundaki isteksizliğidir. Sandığa gitme oranının %50 seviyelerinde olmasının sebebi insanların sistemin düzeleceğine dair umudunun az olmasındandır.

Yasal ve siyasi düzen açısından benzersiz olan Bosna-Hersek dünyada vatandaş başına en yüksek temsilci sayısına sahip devlettir. Bu yapı nedeniyle kamu harcamalarının çoğunluğunun devlet yapılanmasının finansmanına gitmesi zaten ekonomik olarak iyi olmayan ülkenin gelişimine zarar vermektedir. Ayrıca bu karmaşık siyasi mekanizma ve rekabetçi parti yapılanması seçimlerden sonra hükümetin kurulmasının zaman almasına da neden olmaktadır. Zira geçmiş seçimlerde on dört ila on altı ayı bulan hükümet kurma çabaları, 2022 seçimlerinde, üç buçuk ay gibi bir süre sonrasında gerçekleşmiştir.

2022 seçimlerinde değerlendirilebilecek önemli bir gelişme de Yüksek Temsilcinin seçim gecesi Bonn yetkilerini kullanarak gerçekleştirdiği yasa değişikliğidir. Bu değişiklik Halk Meclisindeki delege sayısı 17'den 23'e çıkarılmış ve delegelerin her kantondan en az bir Sırp, Hırvat, Boşnak ve diğerleri arasından seçilmesine -yani Kanton meclisleri tarafından etnik yapıya göre seçilmesine- karar verilmiştir. Bu değişiklik özellikle Sırp ve Boşnaklar tarafından Hırvatların yararına olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir. Yapılan bu değişikliğin seçim gecesi olması ve etnik yapıya dayanması Bosna-Hersek siyasetinde etnik hakimiyetin süreceğinin bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir.

Genel olarak Bosna-Hersek'te siyasi sistemin iç savaşın sonuçlarına göre şekillendirilmesi etnik bölünmüşlüğü her siyasi kademede belirgin olmasına yol açmaktadır. Özellikle seçim sistemi, siyasi partiler ve gerçekleştirilen seçimler etnik ayrımcılığın çok net görüldüğü alanlardır.

Ülkede Dayton Antlaşmasının yürürlüğe girmesinden bu yana çatışmaların olmaması çok önemli bir başarıdır. Ancak siyasi sistemin etnik milliyetçiliğe dayandırılması, seçimlerin bu doğrultuda gerçekleştirilmesi ve özellikle etnik siyasi partilerin ayrılıkçı söylemler üretmesi ülkenin demokratikleşmesini geciktirmenin yanı sıra yeni çatışma risklerini de beraberinde bulundurmaktadır. Nitekim ülkedeki bu tehdit, son AIHM kararına da yansıdığı gibi uluslararası toplum tarafından da eleştirilmektedir.

KAYNAKÇA

- About SDP. (2022,11 Şubat). sdpba: <https://www.sdp.ba/about-sdp/>
- AKOVA, S. & KANTAR, G. (2020). Globalization in the Context of Multiculturalism and Ethnicity in the Western Balkans and Intercultural Communication, *J Public Affairs*, ss.1-8. doi: <https://doi.org/10.1002/pa.2185> adresinden erişildi.
- ARAPOVIC, A. & BRLJAVAC, B. (2016). Election System of Bosnia and Herzegovina: Catalyst of Unsuccessful Democratization, *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences*, 16(1), ss.18-37.
- BARBARIC, D. (2022, 11 Şubat). Osservatorio balcani causaso transeuropa. Između čekića i nakovnja: analiza Deklaracija triju dominantnih bosanskohercegovačkih stranaka – SDA, SNSD-a i HDZ-a: <https://www.balcanicaucaso.org/bhs/zone/Bosna-i-Hercegovina/Između-cekica-i-nakovnja-analiza-Deklaracija-triju-dominantnih-bosanskohercegovačkih-stranaka-SDA-SNSD-a-i-HDZ-a-215758>
- Bosna-Hersek'te Hükümet Beş Ay Sonra Kuruldu. (2022, 5 Kasım). Akramedia, <https://akra.media/Haber/HaberDetay/73981/bosna-hersekte-hukümet-bes-ay-sonra-kuruldu/?share=h73981>
- Bosna'da Hükümet Kuruldu. (2022, 5 Kasım). Aljazeera Turk, <https://www.aljazeera.com.tr/haber/bosnada-hukümet-kuruldu>
- Bosnia and Herzegovina Population, (2022,15 Ekim). <https://tradingeconomics.com/bosnia-and-herzegovina/population>
- Bosnia and Herzegovina, (2022,11 Kasım). European Forum for Democracy and Solidarity, <https://europeanforum.net/countries-list/bosnia-and-herzegovina/>
- Bosnia i Hercegovina Popis 2013, (2022,15 Ekim). <http://www.statistika.ba/>
- BIOGRADLIJA, L. (2023, 9 Mart). Bosnalı Sırp Lider Dodik : Mülklerimizi Bizden Almaya Kalkışırırsanız Sırp Cumhuriyetini Ayıracağız, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosnali-sirp-lider-dodik-mulklerimizi-bizden-almaya-kalkisirsaniz-sirp-cumhuriyetini-ayiracagiz/2841482>.
- Center for Strategic International Studies, (2018, 7 Ekim). Bosnia and Herzegovina General Election, <https://www.csis.org/programs/europe-russia-and-eurasia-program/projects/european-election-watch/2018-elections/bosnia-and-herzegovina>.

- Constitution of Bosnia and Herzegovina, (2022, 25 Ekim). OHR Department for Legal Affairs, Sarajevo, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.ohr.int/ohr-dept/legal/laws-of-bih/pdf/001%20-%20Constitutions/BH/BH%20CONSTITUTION%20.pdf
- Constitution of Republika Srpska, (2022, 25 Ekim). OHR Department for Legal Affairs, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.ohr.int/ohr-dept/legal/laws-of-bih/pdf/001%20-%20Constitutions/RS/RS%20CONSTITUTION%20OF%20REPUBLIKA%20SRPSKA.pdf
- Council of Europe Electoral Assistance, (2022, 25 Ekim). Bosnia and Herzegovina, https://www.coe.int/en/web/electoral-assistance/elecdata-bosnia-and-herzegovina
- DAVISON, J. (2013). What Matters to Social Democratic Party Voters? Liberal and Economic Interests Trump Ethnoreligious Identity in Bosnia and Herzegovina, *Civis 2*, ss. 5-19. url: https://scholarship.rollins.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1312&context=as_facpub adresinden erişildi.
- EKİNCİ, M. (2014). *Bosna-Hersek Siyasetini Anlama Kılavuzu*, İstanbul: Seta Yayınları.
- Elections in Bosnia and Herzegovina, Konrad Adenauer Stiftung, (2022,10 Mart), https://www.kas.de/documents/252038/16191335/Elections+in+Bosnia+and+Herzegovina.pdf/e3dcbc1b-d3be-ab69-b66d-9b946f7cc7bb?version=1.0&t=1665388981107
- European Forum for Democracy and Solidarity, Bosnia and Herzegovina (2022, 12 Aralık). https://europeanforum.net/countries-list/bosnia-and-herzegovina
- European Parliament, At a Glance, (2015, September). Bosnia and Herzegovina: Political parties, https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2015/568324/EPRS_ATA%282015%29568324_EN.pdf
- EWB, (2023, 30 August). Polarized reactions in Bosnia and Herzegovina following the ruling of the European Court of Human Rights, https://europeanwesternbalkans.com/2023/08/30/polarized-reactions-in-bosnia-and-herzegovina-following-the-ruling-of-the-european-court-of-human-rights/
- GAVRIC, S. BANOVIĆ, D. & BARREIRO, M. (2013). *The Political System of Bosnia and Herzegovina Institutions-Actors-Processes*, Sarajevo: Open Centre.
- https://snsd.org/2022/10/dodik-vjerujem-da-cemo-izvanredan-izborni-rezultat-cak-i-popraviti/, adresinden alındı. (2022,14 Aralık).
- https://tr.euronews.com/2022/06/07/s-rp-lider-dodik-ukrayna-savas-bosna-hersek-ten-ayr-lma-plan-m-z-erteletti,%20, (2022,14 Aralık).
- https://www.ndi.org/publications/bosnia-and-herzegovina-s-october-2022-elections (2022, 15 Aralık).
- https://www.rferl.org/a/bosnia-constitution-european-court-human-rights/32569688.html, (2023,5 Ekim).
- https://perspektif.eu/2022/10/28/milorad-dodik-sirp-cumhuriyeti-baskani-oldu/ (2022, 20 Ekim).
- https://n1info.ba/english/news/zeljko-komsic-for-n1-real-winner-of-2022-election-in-bosnia-is-hdz-bih/ (2022,3 Ekim).

- HULSEY, J. & KEIL, S. (2019). Ideology and Party System Change in Consociational Systems: The Case of Non-nationalist Parties in Bosnia and Herzegovina, *Nationalism and Ethnic Politics*, 25(4), ss. 400-419.
- International Crisis Group. (1999). *Is Dayton Failing ? Bosnia Four Years After the Peace Agreement*, Brussels : ICG.
- International Election Observation Mission. (2022). Bosnia Herzegovina General Elections 2 October 2022 Statement of Preliminary Findings and Conclusions. url: <https://www.oscepa.org/en/documents/election-observation/election-observation-statements/bosnia/statements-6/4552-2022-general/file#:~:text=PRELIMINARY%20CONCLUSIONS,the%20functioning%20of%20democratic%20institutions> adresinden erişildi.
- IVKOVIC, A. (2018, 16 Ekim). Elections in Bosnia and Herzegovina : Who Won and What It Means for the Future ?, <https://europeanwesternbalkans.com/2018/10/16/elections-bosnia-herzegovina-won-means-future/>.
- İZZETBEGOVIĆ, A. (2016). *Tarihe Tanıklığım*, [(A. Erkilet, A. Demirhan, H. Öz (Çev.)]. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Key Political Parties, Balkan Insight, (2022, 4 Kasım). <https://balkaninsight.com/2018/09/24/key-political-parties-09-21-2018/>
- KORKUT, H. & MULALIC, M. (2009). Implications of Dayton Peace Agreement on Current Political Issues in Bosnia-Herzegovina, *SDU Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences*, Special Issue on Balkans, 2009(2), ss. 107-117, url : <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/117964> adresinden erişildi.
- KULENOVIC, N. & HASIC, J. B. (2016). The Influences of Dayton Agreement on Institutions: Legislatures in Bosnia and Herzegovina, , L.Benedizione ve V. Rita Scotti (Ed.). içinde *Proceedings of the Conference Twenty Years After Dayton: The Constitutional Transition of Bosnia and Herzegovina*, S.63-81. Roma: LUISS Academy Publisher.
- KURTIC, A. (2022, 14 Aralık). Bosnian Parties Pay Big for Benefits of Pre-Election Meta Marketing, Balkan Insight, <https://balkaninsight.com/2022/12/05/bosnian-parties-pay-big-for-benefits-of-pre-election-meta-marketing/>
- MAKSIMOVIC, D. & BIOGRADLJA, L. (2022, 5 Kasım). Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosna-hersekte-yeni-hukümet-14-ay-sonra-kuruldu/1681957>
- MAZREK, S. (2022, 10 Ekim). Bosna Hersek Seçim Sonuçları ve Seçim Yasası Reformu, Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi, <https://www.ankasam.org/bosna-hersek-secim-sonuclari-ve-secim-yasasi-reformu/>
- MIRSAD, K. (2012). Bosnian General Elections of 2010 and The Post Election Crisis. *Bilge Strateji*, 4(6), ss. 71-103. url: <https://kutuphane.dogus.edu.tr/mvt/pdf.php> adresinden erişildi.
- National Democratic Institute Bosnia Herzegovina's 2014 Elections Reports, Bosnia And Herzegovina's 2014 Elections Post Election Analysis. National Democratic Institute, (2022, 5 Ekim). <https://www.ndi.org/sites/default/files/NDI%20BiH%202014%20Post-Election%20Analysis.pdf>

- NENADOVIC, M. (2012). *Installing Democracy In The Balkans? Analysis of Political Party Assistance In Bosnia and Herzegovina and Kosova*, PhD Dissertation, Unversity of Amsterdam.
- NIKSIC, S. (2022, 15 Aralık). Bosnia Election Expected to Re-legitimize a Failing System, <https://www.news4jax.com/news/world/2022/09/30/bosnia-election-expected-to-re-legitimize-a-failing-system/>
- Office of High Representative, (2022, 26 Ekim). <https://www.ohr.int/about-ohr/hr-and-his-deputies/>,%20
- Party Passport Bosnia and Herzegovina, (2020). European Party Monitor, Ku Leuven. url: <https://soc.kuleuven.be/io/english/european-party-monitor/bosnia-and-herzegovina/party-passport-bosnia-and-herzegovina-ku.pdf> adresinden erişildi.
- PETKE, S. & GOEBEL, B. (2022, 12 Kasım). Konrad Adenauer Stiftung <https://www.kas.de/documents/252038/16191335/Elections+in+Bosnia+and+Herzegovina.pdf/e3dcbc1b-d3be-ab69-b66d-9b946f7cc7bb?version=1.0&t=1665388981107>
- PIAZZA, C. & BONALLA, D. (2016). *Framing Dayton Agreements: Introductory Remarks*, Centro Di Studi Sul Parlamento, , Roma: Luiss Academy.
- POPOVIC, I. (2022,20 Aralık). A Judgment Leaking from the European Court: The Case of Kovačević Bosnia and Herzegovina, Blog of the European Journal of International Law, <https://www.ejiltalk.org/a-judgment-leaking-from-the-european-court-the-case-of-kovacevic-v-bosnia-and-herzegovina/>
- SAHADZIC, M. (2009). The Electoral System of Bosnia and Herzegovina: A Short Review of Political Matter and/or Technical Perplexion. *Contemporary Issues*, 2(1), ss. 61-78. url: <https://hrcak.srce.hr/file/74211> adresinden erişildi.
- ŞALE, H.Y. (2016). Bosna-Hersek'te Kamu Yönetiminde Reform Çalışmaları, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(46), ss. 866-877. url: <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/public-administration-reform-initiatives-in-bosnia-and-herzegovina.pdf> adresinden erişildi.
- ŞİRİN ÖNER, N. A. (2013). *Dram Sonrası Bosna: Mültecilerin Geri Dönüşü Üzerine Bir Alan Araştırması*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- ŞİRİN ÖNER, N. A. & DEDEIC- KIRBAC, A. (2013). The Role Of The International Community In Bosnia and Herzegovina: The Case of Brčko District, *Akademik Bakış Dergisi*, S.35, ss. 225-240. url : <https://www.akademikbakis.org/file/35.pdf> adresinden erişildi.
- SOKOLIC, I. (2022, 15 Aralık). Assessing Bosnia and Herzegovina's future following the 2022 election, *blogs.lse.ac.uk*, <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2022/11/08/assessing-bosnia-and-herzegovinas-future-following-the-2022-election/>
- TOUQUET, H. (2011). Multi Ethnic Parties In Bosnia-Herzegovina: Nasa Stranka and the Paradoxes of Postethnic Politics, *Studies In Ethnicity and Nationalism*, 11(3), ss. 451-467.
- TÜRBEDAR, E. (2010). Barışın 15. Yıldönümünde Bosna-Hersek:Dayton Barış Antlaşması'nın Neticelerinin Değerlendirilmesi, *Tepav Değerlendirme Notu*. url: https://www.tepav.org.tr/upload/files/1292831752-6.Barisinin_15._Yildonumunde_Bosna_Hersek.pdf adresinden erişildi.

- TÜRBEDAR, E. (2021). Bosna-Hersek'te Milliyetçi Söylemlerin Tehlikeli Yükselişi:Tarih Tekerrür mü Ediyor?. *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, 2(4), ss. 425-456. doi: <https://doi.org/10.53838/ankarad.1034739> adresinden erişildi.
- VULETIC, D. (2005). Organizational Structures And Internal Party Democracy In Bosnia Herzegovina, G. Karasimeonov (Ed.). içinde, *Organizational Structures And Internal Party Democracy In South Eastern Europe*, S.114-141. Sofia: Gorex Press.
- WEBER, B. (2014). The Limits Of The EU's Transformative Power In Bosnia Herzegovina Implications, C. Stratulat (Ed.). içinde, *EU Integration And Party Politics In The Balkans*. European Politics and Institutions Programme.
- WOELK, J. (2016). The Constitutional Transition of Bosnia and Herzegovina Between Nationalism and European Conditionality, L. Benedizione and V. Rita (Ed.), içinde, *Proceedings of the Conference Twenty Years After Dayton The Constitutional Transition of Bosnia Herzegovina*, Roma: Luiss Academy.
- ZDEB, A. (2015). General Elections 2014: Electoral Campaign and Result, A.Zdeb and M. Korzeniewska-Wiszniewska (Ed.). içinde, *Bosnia and Herzegovina and Its Political Kaleidoscope: General Elections 2014 Report*, Krakow.
- ZDEB, A. (2016). The Need to Have Something 'Of Their Own': Croat Parallel Institutions in Bosnia and Herzegovina, *Swiss Political Science Review*, 22(4), ss. 545-564. doi: <https://doi.org/10.1111/spsr.12231> adresinden erişildi.